

Вісник

Національної юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого

Серія: Філософія, філософія права,
політологія, соціологія

Збірник наукових праць

Виходить щоквартально

Заснований у серпні 2009 р.

№ 3/2010

Харків
«Право»
2010

Рекомендовано до друку вченою радою Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (протокол № 10 від 16 квітня 2010 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 14376-3347Р від 17.06.2008

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія / редкол.: А. П. Гетьман та ін. – Х. : Право, 2010. – Вип. 3. – 248 с.

Засновник — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

Видавець — Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

А. П. Гетьман – доктор юридичних наук, професор (голова редакційної колегії); **О. Г. Данильян** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **М. П. Требін** – доктор філософських наук, професор (заступник голови редакційної колегії); **Є. М. Мануйлов** – доктор філософії, професор (відповідальний секретар); члени редколегії: **Е. А. Афонін** – доктор соціологічних наук, професор; **О. К. Бурова** – доктор філософських наук, професор; **Л. М. Герасіна** – доктор соціологічних наук, професор; **О. П. Дзьобань** – доктор філософських наук, професор; **Г. П. Клімова** – доктор філософських наук, професор; **Н. М. Лисиця** – доктор соціологічних наук, професор; **В. О. Лозовой** – доктор філософських наук, професор; **С. І. Максимов** – доктор юридичних наук, професор; **Н. П. Осипова** – доктор філософських наук, професор; **О. В. Петришин** – доктор юридичних наук, професор; **С. Ю. Римаренко** – доктор політичних наук, професор; **В. Ф. Смолянюк** – доктор політичних наук, професор; **В. Д. Титов** – доктор філософських наук, професор; **С. В. Шефель** – доктор філософських наук, професор; **Л. Є. Шкляр** – доктор політичних наук; **О. М. Юркевич** – доктор філософських наук, професор

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого зареєстрований ВАК України як фахове видання (Бюлетень ВАК України. – 2010. – № 3)

Відповідальний за випуск Є. М. Мануйлов

Адреса редакційної колегії: 61024, Харків, вул. Пушкінська, 77,
Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого,
тел. 704-11-35

© Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, 2010

© «Право», оформлення, 2010

ФІЛОСОФІЯ

УДК 301.28

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ МОЛОДІ: ДО ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ

Здійснено соціально-філософський аналіз сутності соціальної активності молоді. Доведено, що соціальна активність – це ініціативна та добровільна участь молоді у різних сферах суспільного життя. Вона може виявлятися однаковою мірою як в одній, так і в багатьох сферах життєдіяльності соціуму. Соціальна активність молоді має деяку специфіку, наприклад згасання політичної участі молоді в житті суспільства.

Ключові слова: громадянська діяльність, громадянська активність, соціальна активність, соціальна активність молоді, потреби, інтереси, мотиви.

Актуальність проблеми. Статтю присвячено теоретичному аналізу сучасного стану вивчення проблеми соціальної активності молодих людей, виявом якої є громадська діяльність. Розглянуто джерела соціальної мотивації людини. Описано види мотивів громадської діяльності молоді, зокрема потреби, інтереси, цінності.

Питання є актуальним, бо розбудова демократичної держави та громадянського суспільства як одного з найважливіших її елементів неможлива без активної участі людей в її суспільно-політичному, економічному, культурному і духовному житті. Процеси трансформації українського суспільства, суспільно-політичні зміни, які відбуваються в країні, зумовлюють актуальність розгляду проблеми соціальної активності громадян та їх вплив на ці процеси. Питання активності молоді в суспільному житті є важливим аспектом цієї проблеми. Особливо актуальною ця проблема стає з огляду на те, що зростання економічних показників випередило розв'язання проблем перебудови суспільних інституцій та розвиток громадської активності у процесах реформування.

Аналіз досліджень і публікацій показує, що проблеми соціальної активності молоді розглядаються як у філософії, та і в суміжних науках, зокрема у психології, соціології та політології. Останніми десятиліттями ця тема досліджується представниками американської та європейської психологічної науки, про що свідчать праці Р. Патнема, М. Левицької, Б. Левенштайн, Е. Шофера, Г. Хімяк та ін. В українській науці дослідження соціальної активності людей, на жаль, нечисленні і мають переважно соціологічний характер – це праці В. Андрущенко, О. Якуби, Ю. Пятіна, Н. Цибри, М. Лукашевича, Н. Даниленко, Л. Сохань, В. Тарасенко.

У контексті цього **метою** статті є потреба досліджувати соціальну активність молоді, аналізувати мотиви громадянської діяльності молоді людини¹.

Більшість дослідників відмічають, що соціальна активність виявляється у трудовій, суспільно-політичній, пізнавальній та духовній діяльності (Л. М. Архангельський, В. І. Водоп'янов, Є. П. Поліканова, А. В. Ключев, Т. С. Лапіна). Одні дослідники вважають, що соціальну активність слід розглядати як якості людини, як її здібності до взаємодії із середовищем (В. Г. Мордкович, Ю. П. Пятін, О. О. Якуба). На думку інших, соціальна активність пов'язана із творчістю. Це творча створювальна діяльність, яка характеризується намаганням зробити свій особистий внесок у перебіг того чи іншого суспільного процесу, розвиток суспільного життя (Е. Ануфрієв).

На думку польського психолога Я. Рейковського, соціальну активність можна характеризувати з огляду на такі її елементи:

– суспільний об'єкт, на користь якого людина чинить певні соціальні дії. Серед них учений виокремлює такі: конкретна особа, спільнота (більша чи менша група людей), інституція (організація, товариство, партія, заклад), ідея (ідеологія, певна система норм, духовні цінності). Отже, громадську діяльність можна віднести до соціальної активності на користь інституцій. Дослідник у своїх дослідженнях приділяв увагу вивченню соціальної активності на користь інших осіб, а діяльність на користь інших суспільних об'єктів не була вивчена ґрунтовно;

– цілі діяльності (стосовно осіб) – відшкодування шкоди чи збільшення кількості благ в тілесній, матеріальній, моральній, орієнтаційній, практичній, емоційній сферах іншої людини. Хоча Я. Рейковський виокремив цілі діяльності лише стосовно інших осіб, на нашу думку, доцільно було б виокремити й цілі діяльності стосовно інших суспільних об'єктів, зокрема суспільних інституцій, серед яких важливими є громадські організації;

¹ Тема цієї статті безпосередньо пов'язана з комплексною цільовою програмою НДР «Філософські та культурологічні проблеми духовного життя суспільства та розвитку особистості», яку здійснює кафедра філософії Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого.

– витрати, які несе суб'єкт унаслідок вияву соціальної активності, серед яких автор розрізняє природні (час і енергія, потрібні для виконання діяльності) та додаткові (певна тілесна, матеріальна, моральна чи емоційна шкода тощо);

– часовий вимір соціальної активності: короточасні, одноразові дії; повторювані в часі дії; дії, що тривають протягом значної частини життя. Отже, активність громадян у різних сферах суспільного життя може бути одномоментною (участь у страйку), періодичною (участь у виборах) або постійною [11, с. 133–134].

Автор статті вважає, що соціальну активність доцільно визначати через потреби й інтереси особистості [10, с. 88].

Соціальна активність, на наш погляд, відбивається у комплексі особистісних якостей, реалізованих у творчій діяльності, яка базується на потребах та інтересах особистості. Якщо конкретизувати цей вислів стосовно молоді, то її соціальна активність являтиме собою комплекс якостей і властивостей молодих людей, що є умовою їх професійної підготовки, ідейно-морального удосконалення, засвоєння цінностей людської культури і самореалізації в усіх сферах життєдіяльності суспільства.

У свою чергу, соціальна активність, якщо її розглядати конкретно, може бути різною і виявлятися по-різному залежно від того, які цілі переслідує особистість і якими мотивами вона керується. Тобто соціальна активність молоді може бути прогресивною, спрямованою на благо самої особистості та суспільства, а може бути негативною (наприклад, кримінальні елементи, хулігани тощо).

Виходячи з наведеного, доцільно виділяти основні критерії соціальної активності.

1. Інтереси, потреби та цінності, на які спрямована активність. Цей критерій дозволяє виявити широту цінностей особистості, рівень її інтересів. Саме за цим критерієм перш за все активність можна поділити на позитивну і негативну. Найвищою цінністю є життя людини, причому життя заради блага інших людей. Позитивно активна особистість живе заради суспільних інтересів, а не тільки для себе. Піклуючись про все суспільство взагалі, така особистість тим самим робить добро всім, а тому й собі. Це вищий ступінь усвідомлення свого призначення як людини. На жаль, у нашому суспільстві є багато соціально активних людей, які піклуються перш за все про себе, та є й такі, які під виглядом позитивної соціальної активності в дійсності переслідують особисті або певні злочинні інтереси конкретної групи.

2. Рівень, на якому особистість сприймає інтереси, цінності та потреби. Це сприйняття відбувається на трьох рівнях: емоційному, на рівні знань та рівні вольових спрямувань.

На емоційному рівні цінності засвоюються поверхово, часто без проникнення в їх сутність, але в яскравій, емоційній формі. Прикладом вияву такої активності можуть бути люди, які, не розібравшись у сутності певних процесів, можуть збудити натовп, повести його за собою і, як часто трапляється, наробити достатньо лиха. З такою активністю можна зустрітися на деяких мітингах, під час або частіше після футбольних матчів, коли емоційно збуджені болільники ламають і перевертають все на своєму шляху. Такі дії спровоковані якоюсь емоційно активною особистістю. Але емоційний рівень не означає тільки негативність, така активність може бути досить корисною для суспільства в цілому або для окремих його груп. Вияв героїзму, часто замішаний на емоціях особистості, приводить до позитивних наслідків.

На рівні знань глибше й конкретніше засвоюються цінності і потреби; цей рівень передбачає розуміння особистістю самої сутності процесу чи знання його основних причин. Тому активність на цьому рівні зовнішньо може бути менш помітною, але ефективнішою та впливовішою. Якщо емоційно активна особистість може повести за собою натовп на будь-які справи, то особистість, яка є активною на рівні знань, може вказати, куди саме і як треба цей натовп вести, або взагалі нікуди його вести не треба. Від такої активності, як правило, виграють усі.

На рівні вольових спрямувань формуються певні соціальні настанови, готовність до дій. На цьому рівні від особистості, як правило, потрібні рішучість, вміння взяти на себе відповідальність і керування певними діями людей тощо. Часто активні особистості на цьому рівні бувають досить стриманими у своїх емоціях, вони можуть не бути сильно обізнаними щодо аналізу причин і послідовності певного процесу, але, маючи поруч досить обізнаних радників, беруть на себе керівництво, контроль і відповідальність за конкретні дії як свої, так і керованих ними людей. Такими часто бувають політичні ватажки або розсудливі адміністратори на підприємствах тощо.

Усі перелічені критерії соціальної активності можуть бути притаманними одній і тій самій особистості, але це, як правило, буває досить рідко. Частіше кожній окремій особистості притаманний один із зазначених рівнів. Але у будь-якому разі ефективність соціальної активності можлива лише за наявності єдності всіх трьох рівнів: поєднання знань, почуттів та волі.

3. Характер реалізації цінностей, інтересів, потреб. Тут розкриваються особливості їх реалізації. Показниками рівня реалізації виступають характер, масштаби, результати та форми діяльності. Тут важливо, як реалізуються певні інтереси, потреби: формально чи творчо, якщо творчо, то який рівень цієї творчості, суперечливо чи логічно послідовно, однопланово чи багатопланово тощо. Від виконання цих умов залежить результат певної діяльності, на який і спрямована соціальна активність особистості або їх груп. Для успішної діяльності і досягнення бажаного результату потрібне узгоджене поєднан-

ня всіх трьох критеріїв активності. Якщо це правило не виконується, то активність стає неповною, неефективною, невірноваженою, що не тільки не поліпшує стан суспільства, а часто призводить до згубних наслідків. Там, де в соціальній активності переважають емоції, часто й виникають конфліктні ситуації, які у такому випадку розв'язуються зовсім неналежним чином. Багато національних конфліктів мають саме такий характер.

Отже, в механізмі спонукальних сил соціальної активності молоді є потреби та інтереси. Вони справляють визначальний вплив на мотивацію особистості.

Аналіз статистичних даних активності молоді в нашій державі свідчить про це. Дослідження, проведене організацією «Молодіжна альтернатива» в Києві серед студентів вищих навчальних закладів у 2006–2008 рр. щодо молодіжної активності, дозволило зробити такі висновки [4].

Матеріал підготували за результатами двох хвиль соціологічного дослідження «Українська молодь: потенціал політичної мобілізації», проведеного Дослідницькою групою «Молодіжна альтернатива» у червні — липні 2006 р. та березні — квітні 2008 р. Об'єктом дослідження стали українці віком від 16 до 24 років. Методичною основою дослідження було всеукраїнське опитування молоді за загальноукраїнськими виборами. Загальний обсяг виборчої сукупності склав 1866 респондентів у першій хвилі та 2856 – у другій. Одним із завдань дослідження стало оцінювання рівня політичної активності та політичної участі української молоді. Нижче наведено основні результати опитування, що належать до цього завдання. У дослідженні соціально-політичну активність молоді розглянуто в декількох параметрах, у тому числі й як інтерес до політики, декларована політична активність, політична участь, протестна активність і тощо.

1. Інтерес молоді до політики. Тією чи іншою мірою інтерес до подій у політичному житті країни декларують близько 40 % опитаної молоді віком 16–24 роки; не цікавляться політикою – 59 % (табл. 1).

Таблиця 1

Чи цікавиться Ви політикою?

Показник	Липень 2006 р.	Березень 2008 р.	Жовтень 2008 р.
Молодь 16–24 років			
Цікавлось	40	40	37
Не цікавлось	59	58	62
Не можу відповісти			121

Приблизно таким є співвідношення тих, хто цікавиться і не цікавиться політикою в суспільстві в цілому. Ще два-три роки тому молодь демонструвала в опитуваннях більш низький рівень інтересу до політики порівняно

з усім населенням. Протягом цих років частка тих, хто заявляв про свій інтерес до політики, знижувалася, а серед молоді цей показник залишався більш-менш стабільним.

Чинниками, що диференціюють інтерес до політики, є вік респондентів, а також місце їх проживання. Чим респонденти молодші, чим далі проживають від Києва та великих індустріальних центрів, тим нижче їх інтерес до політики і відповідно навпаки.

Те, що політичне життя є фоною сферою для більшої частини молоді, досить закономірно, враховуючи, що в цьому віці головну увагу сконцентровано на навчанні і родині, а також на роботі. Як бачимо з наведених даних, політика, громадська діяльність є пріоритетними, як і минулого року, тільки для 4 % опитаних (табл. 2).

Таблиця 2

Які сфери життя людей для Вас найважливіші?

Основна сфера	Липень 2006 р.	Березень 2008 р.
Навчання	68	69
Родина, діти	65	67
Робота, справа	56	57
Кар'єра, просування по службі	27	33
Дозвілля, веселе проведення часу, туризм	18	16
Фізична культура, спорт	11	13
Релігія	4	5
Політика, громадська діяльність	3	4
Не можу відповісти	3	1
Нічого з переліченого	1	0

2. Політична активність і політична участь сучасної молоді. Як опитування, так і реальна практика показують, що політична і громадська активність молоді порівняно невисока: її значна частина не бере жодної участі в суспільному і політичному житті.

Помітно зріс рівень декларованої електоральної активності української молоді – з 23 % у 2006 р. до 35 % у 2008 р.

Навіть серед різноманітних груп молоді помітна істотна диференціація як щодо політичної активності, так і щодо тих чи інших форм. І в цьому разі одним із головних диференціюючих чинників є вік респондентів. Особливо це помітно на рівні електоральної активності: серед респондентів із правом голосу віком 19–20 років у виборах взяли участь 46 %, віком 21–22 роки – 55 %, а віком 23–24 роки – 61 %.

У той же час дослідження показують, що зросла потреба молоді в готовності стати членом будь-якої політичної партії.

Результати дослідження продемонстрували зростання потенціалу партійної мобілізації молоді. Тільки за один рік частка молодих українців, які визначили, що готові стати членом будь-якої політичної партії чи молодіжної організації, збільшилася з 15 % до 21 % (табл. 3).

Таблиця 3

**Чи хотілось Вам стати членом будь-якої політичної партії
чи молодіжної організації?**

Основний показник	Липень 2007 р.	Березень 2008 р.
Хотілось	15	21
Не хотілось	76	69
Вже є членом політичної партії, молодіжної організації	2	1
Важко відповісти	7	9

На наш погляд, відмічена позитивна динаміка прагнення молоді до партійної участі свідчить про зростання не політичної активності, а, скоріше, потреб підготуватися до роботи в тій чи іншій політичній системі. Активність не змінюється, а аналізується у прагненні частини молоді до включення в партійну структуру, фактично – до більш комфортних форм політичної участі. Отже, найбільшу активність у даному випадку демонструють респонденти, які проживають у маленьких містах та у селі. Саме для цих категорій партійна і громадська стежка є одним із варіантів реалізації швидкої стратегії кар'єрного зростання. Сьогодні активна частина молоді (особливо провінційна) розглядає партійну діяльність як свого роду «соціальний ліфт» (раніше можливості швидкого зростання пропонувала сфера бізнесу, проте, судячи зі всього, цей канал вертикальної мобільності останнім часом дещо звузився).

Існує стереотип, відповідно до якого молодь завжди й усюди радикальніша в політичному відношенні, ніж представники старших вікових груп, у тому числі стосовно схильності до протестних форм участі. Результати дослідження показують, що в цьому питанні ситуація не є однозначною, як це іноді уявляється. Порівняно з населенням у цілому рівень очікуваних протестних виступів молоді у цій сфері значно нижчий, так само як і безпосередня готовність до участі в них. І це пов'язано з мотивацією.

Відомо, що в механізмі спонукальних сил молоді до соціальної активності мають місце не тільки потреби та інтереси. Як комплекс особистісних якостей соціальна активність спирається й на інші компоненти свідомості: переконання, ціннісні орієнтації, цілі, бажання, прагнення тощо. І тут виникає запитання: чи всі ці компоненти свідомості особистості є рівнозначними спонукальними силами до соціальної активності?

Складність проблеми полягає, на наш погляд, у тому, що у стимулах, спонуканнях, мотивах соціальної активності мають місце домінуючі стимули, мотиви, на які треба звертати увагу при формуванні, розвитку соціальної активності молоді. Більш того, складність проблеми і в тому, що, як відмічає А. Г. Здравомислов, самі мотиви спонукання не залишаються незмінними. Вони змінюються услід за змінами об'єктивних умов життя і разом із розвитком суспільної свідомості [2, с. 51].

А. Леонт'єв також розглядає мотиви як спонукальні стимули до соціальної активності і поділяє їх на:

– провідні, або смислоутворюючі (ці мотиви є основними у здійсненні людиною певної діяльності, крім того, вони надають діяльності особистого змісту);

– мотиви-стимули – додаткові мотивуючі чинники, які можуть бути позитивними або негативними (винагороди і покарання).

Розподіл функцій між провідними і додатковими мотивами, на думку А. Леонт'єва, утворює систему ієрархії мотивів [5].

Соціальна активність також може бути мотивована внутрішньо. У цьому разі належить розрізнати неспецифічну і специфічну мотивації. Неспецифічна мотивація не пов'язана природним чином із результатом діяльності; у цьому разі мотив і результат діяльності не збігаються. А. Леонт'єв у цьому контексті говорив про брак відповідності цілі і мотиву.

Просоціальна діяльність, керована специфічною мотивацією, передбачає те, що принесення користі комусь чи усунення шкоди є автономною метою діяльності людини. У цьому випадку можна говорити про власне соціальну мотивацію.

Висновки. Виходячи з наведеного, можна стверджувати, що соціальну активність молоді слід розглядати як якості особистості, як її спроможність до взаємодії із соціальним середовищем. І важливим спонукальним компонентом до соціальної активності молодих людей є внутрішня мотивація, пов'язана з потребами, інтересами, цінностями, мотивами, реалізація яких дозволяє реалізувати себе, свої задуми та приносить задоволення. Аксиологічна мотивація передбачає наявність в особі почуття обов'язку діяльності; залучення до громадської діяльності, мислиться суб'єктом у категоріях власної відповідальності. При цьому джерелом таких переконань є вірність цінностям, які молода людина вважає найбільш важливими.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ануфриев Е. А. Социальная активность личности / Е. А. Ануфриев. – М. : Знание, 1978. – 45 с.
2. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 307 с.

3. Вербець В. Формування та реалізація духовно-творчого потенціалу / В. Вербець // Соц. психологія. – 2004. – № 3 (5). – С. 150–162.
4. Жук С. Мотиви громадської діяльності молоді / С. Жук // Соц. психологія. – 2008. – № 1. – С. 76–83.
5. Кривоконь О. Г. Фактори соціального формування особистості (соціально-філософський аспект) : монографія / О. Г. Кривоконь. – Х. : Факт, 2005. – 240 с.
6. Леонтьев А. Потребности, мотивы, эмоции : конспект лекций / А. Леонтьев. – М. : МГУ, 1971. – 42 с.
7. Лукашевич М. П. Політична соціалізація молоді: сутність і особливості в сучасній Україні / М. П. Лукашевич, Н. О. Даниленко // Тези IV Міжнародної науково-практичної конференції, лютий 2006 р. – Х. : Вид-во НАУ, 2006. – С. 155–161.
8. Лященко Л. Зміни соціокультурного середовища в Україні і значення емоційної зрілості молоді / Л. Лященко, І. Ластовченко. – К. : Рідна шк., 2003. – С. 31–33.
9. Москвичев С. Мотивация, деятельность и управление / С. Москвичев. – Киев, 2003. – 490 с.
10. Мануйлов Е. Н. Формирование нравственных потребностей и интересов вузовской молодёжи как фактор повышения её социальной активности : дис. ... канд. филос. наук : 09.00.01 / Е. Н. Мануйлов. – Харьков, 1985. – 195 с.
11. Рейковский Я. Экспериментальная психология эмоций : пер. с пол. / Я. Рейковский. – М. : Прогресс, 1979. – 293 с.
12. Чмихун С. Е. Соціальні та психологічні підстави діяльності суб'єкта знання в інформаційному суспільстві / С. Е. Чмихун // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2007. – Вип. 2 (28). – С. 125–131.

СОЦИАЛЬНАЯ АКТИВНОСТЬ МОЛОДЕЖИ: К ПРОБЛЕМЕ ПОНИМАНИЯ СУЩНОСТИ

Мануйлов Е. Н.

Осуществлен социально-философский анализ сущности социальной активности молодежи. Доказано, что социальная активность – это инициативное и добровольное участие молодежи в различных сферах общественной жизни. Она может проявляться в одинаковой мере как в одной, так и во многих сферах жизнедеятельности общества. Социальная активность молодежи имеет определенную специфику, например угасание политического участия молодежи в жизни общества.

Ключевые слова: гражданская деятельность, гражданская активность, социальная активность, социальная активность молодежи, потребности, интересы, мотивы.

YOUTH SOCIAL ACTIVITY: TOWARDS THE UNDERSTANDING OF ESSENCE

Manuylov E. M.

The article deals with the social and philosophic analysis of the essence of youth social activity. Social activity is proved to be the initiative and voluntary participation of young

people in different spheres of social life, and social activity can become apparent in one or several fields of social life equally at that. Youth social activity is characterized by some features, for example by the extinction of youth political participation in the life of society.

Key words: *civil activity, social activity, youth social activity, needs, interests, motives.*

УДК 130.1

О. Ю. Панфілов, доктор філософських наук, доцент;

О. О. Савченко, кандидат філософських наук, доцент

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ЯК СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ПЕДАГОГА

Розглянуто сутність професійної майстерності педагога та духовної культури як складової професійної майстерності. Розкрито роль і місце, визначено особливості впливу духовної культури на творчу діяльність педагога, його креативний потенціал, новаторство, формування професійних якостей.

Ключові слова: *професійна майстерність педагога, духовна культура, креативний потенціал, творчість.*

Постановка проблеми. Праця педагога без перебільшення є одним із найскладніших та найвідповідальніших різновидів людської діяльності. Вона вимагає від нього не лише досконалого володіння тим чи іншим предметом, а й, що очевидно, є основою відповідних умінь та здібностей, які б дозволили донести до молоді разом із знаннями необхідний для повноцінного життя накопичений людством протягом тисячоліть культурний досвід. Ці вміння та навички прийнято зазвичай визначати поняттям «професійна майстерність педагога», або «педагогічна майстерність», яке має достатньо тривалу історію свого розвитку та осмислення.

Як надзвичайно важливу проблему майстерність педагога розглядали ще античні мислителі – Сократ, Арістотель, Платон, Цицерон та ін. Видатні представники Античності залишили сучасній педагогіці цінний спадок, однією з найважливіших складових якого є гуманізм. Сьогодні як ніколи школі потрібен гуманістичний фундамент. І першорядне завдання освітян – повернути в навчально-виховний процес «зерно» народної і класичної педагогіки, її гуманістичну спрямованість, посилити духовну складову педагогічної діяльності [1].

Аналіз наукових джерел і публікацій з даної теми свідчить, що проблема духовної культури в науково-педагогічній діяльності, незважаючи на достатньо

широке коло досліджень (М. О. Антонєць, В. С. Журавський, В. Ж. Келле, В. Г. Кремень, В. С. Ларцев, Л. В. Мозгарєв, В. П. Панасюк, І. В. Степаненко, О. К. Чаплигін та ін.), залишається досить неоднозначною, особливо в контексті формування педагогічної майстерності педагога.

Метою цієї статті є спроба проаналізувати місце і роль духовної культури у професійній майстерності педагога.

Педагогічну майстерність одні фахівці розглядають як «досконале, творче виконання вчителем професійних функцій на рівні мистецтва, результатом чого є створення оптимальних соціально-психологічних умов для становлення особистості кожного учня, забезпечення високого рівня інтелектуального розвитку, виховання кращих моральних якостей, духовного збагачення» [2, с. 202].

Інші автори звертають увагу передусім на базові засади педагогічної майстерності, серед яких виокремлюються: соціальна спрямованість (інтереси, соціальні цінності, ідеали); професійні знання (вікової фізіології, психології, педагогіки, свого предмета і методики його викладання); педагогічні здібності та вміння (комунікативні, перцептивні, емоційність, оптимізм, оптимістичне прогнозування, креативність, когнітивність та ін.); педагогічна техніка (зовнішність, здатність управляти своїм тілом, емоціями, жести, міміка, мовленнєва культура); психотехніка (здатність застосовувати знання із психології у практичній діяльності); педагогічна технологія (організація і побудова навчально-виховного процесу з використанням засобів, методів та прийомів у логічно зумовленій послідовності) [3, с. 53–56]. Педагогічна майстерність, зазначає В. Буряк, – це особливий стан, який дає ступінь професійної волі вчителю, вихователю, керівнику освітньої установи, визначає межі можливого і внутрішньо дозволеного у педагогічній реальності [4, с. 52].

Утім педагогічна майстерність є не чим іншим, як доведеним до високого рівня досконалості навчальним та виховним вмінням, яке відображує особливу відшліфованість методів та прийомів застосування психолого-педагогічної теорії на практиці, завдяки чому забезпечується висока ефективність навчально-виховного процесу. Від звичайного вміння майстерність відрізняється тим, що це більш досконалий рівень, який вимагає високої відточеності, а часто й своєрідної комбінації прийомів, котрі використовуються під час навчання та виховання. У ній можуть бути присутніми й певні творчі елементи, і навіть методична новизна, однак вони не обов'язкові. Основне в ній – ефективне застосування психолого-педагогічної теорії, реалізація її ідей та передового досвіду, вмиле використання різних, навіть відомих методик, які сприяють досягненню високих результатів у навчанні та вихованні.

Педагогічна майстерність нерозривно пов'язана з духовною культурою суспільства, оскільки культура є синтезуючою характеристикою людини як природної, духовної, діяльної, предметної і соціальної істоти. Вона охоплює

її як з внутрішнього, так і з зовнішнього боку, тобто у ставленні людини як до природи (зовнішнього світу, макрокосму), так і до себе та інших людей (мікрокосму, світу людських відносин). Тому сутність людини не зводиться до соціальних чи природних характеристик, вона визначається лише їх органічним синтезом. Оскільки ж означений синтез концентрується в понятті «культура», сутність людини розкривається через розуміння її як культурної істоти, як природного (а може, й Божественного) формовитвору, здатного до культурного (діяльного, предметного) самовідтворення, здійснює його як духовно, так і практично (разом з іншими, тобто соціально) через перетворення природного і духовного середовища, а також самої себе як істоти, що розвивається, зростає, прогресує (окультурюється) в історії.

Саме через культуру (як «другу природу») людина, педагог «приходить до себе», розпізнає (самопізнає) себе як істоту, відмінну від всього іншого природного світу, як таку, що перетворює цей світ, робить його частиною «свого світу» як світу культури. Саме через культуру педагог досягає (й пронизується розумінням унікальності) стану свободи, в якому його природа набуває дійсності «людської» визначеності. Саме через культуру педагог усвідомлює межі і безмежжя свого ставлення до світу, марність і велич своїх творчих здібностей щодо його перетворення й, зрештою, своє власне духовно-тілесне єство, спрямоване у вічність.

Суспільство відкриває простір для засвоєння культурного надбання і досягнень кожною людиною, стимулює створення культурних цінностей особистістю, надає можливість переводити їх у «власність» людських спільнот. Слід погодитися з Г. Давидовою, яка відзначає, що у нерозривному зв'язку з особистістю людинотворчість постає як фундаментальна проблема культури («творчість – це життя культури») і «спосіб її постановки, глибина проникнення у неї не може не бути дзеркалом глибини і ґрунтовності нашого духовного життя, розвитку в ньому вільно-особистого, морально-смыслового фундаменту» [5, с. 35]. Отже, погляд на питання пізнання і розуміння творчості перетворюється на погляд на наші духовні ресурси, нашу укоріненість у ціннісному фундаменті культури, а отож, і на нашу здатність вирішувати завдання її порятунку і розвитку.

Як явище ціннісне і олюднене культура заснована не просто на пізнанні, а на широкому та глибокому осягненні громадського життя. Але без пізнання осягнення суцього неможливе, а сутність пізнання зводиться до складання гносеологічних образів. Сукупність знань, набутих людством, є важливою складовою підґрунтя виробництва та засвоєння культури. У процесі набуття знань спостерігається синтез почуттєвого і раціонального, інтуїтивного і усвідомлюваного, предметного і соціального, наукового і позанаукового пізнання.

Крім того, засобами осягнення суцього є соціальна оцінка, інтерпретація, встановлення значення, розуміння та переживання. Унаслідок таких процесів

формується співвідносні, порівняльні та значеннєві репрезентації, а також досягається те, що М. Бахтін називав «глибиною проникнення». Вдало осягаючи суспільне життя, людина набуває живого знання, що призводить до взаємопроникнення суб'єкта та об'єкта пізнання. Суб'єкт живого знання завжди прагне зайняти гуманістичну позицію, поділяючи тривогу за долі народів та індивідів. Без одержання живого знання важко зрозуміти проблеми людини та її місце в суспільстві [6, с. 34–35].

Відображення дійсності, вираження ставлення до неї індивідів, програмування людської активності виявляються у світоглядних універсалиях, які В. Стьопін вважає граничними підставами кожної історично визначеної культури [7, с. 65]. Він виділяє два значних, пов'язаних між собою блоки світоглядних універсалий. До першого блоку автор відносить загальнофілософські категорії (наприклад, «рух», «річ», «відношення»), до другого – соціально-філософські: «людина», «суспільство», «свідомість», «воля», «справедливість» тощо. Виявляючи аспект відображення таких категорій, В. Стьопін зазначає, що в їх системі «людина осмислює та переживає мир, зводить у цілісність всі явища дійсності, що потрапляють у сферу її досвіду» [7].

У системі універсалий культури виражені найзагальніші уявлення про основні компоненти та аспекти людської життєдіяльності, про місце людини у світі. Проте в цих самих категоріях, на нашу думку, містяться духовні основи активності людей, адже досвід в універсалиях культури систематизується, а узагальнена картина людського світу, яку створює взаємозв'язок універсалий, тобто світогляд, утворює певну шкалу цінностей. Отже, зміст світоглядних категорій розгортається у полі культури. І тою мірою, якою такі категорії необхідні для вираження принципів виробництва культури, зазначені універсалиї виступають як глибинні програми соціального життя [8, с. 52–63]. Отже, світоглядні універсалиї є важливим проявом культури, що забезпечують духовну базу для включення людини у світ як активної істоти.

Таким чином, людина, педагог знаходиться у колі культури, але до того ж є носієм потенційних можливостей для здійснення динамічних процесів у культурі, які полягають як у трансляції і ретрансляції наявних цінностей, так і у творчості новаційних культурних матриць.

Дослідники зазначають, що в системному полі культури духовна культура є джерелом неповторності, нестандартності педагогічних підходів, творчості педагога [9, с. 68–69]. Майстерність педагога неможлива без елементів творчості, новизни, які органічно поєднуються із необхідними знаннями, вміннями, навичками. На наш погляд, ці елементи насамперед є похідними від характеру організації педагогічної діяльності, від реалізації творчого в навчально-виховному процесі.

Духовна культура розглядається як поле пошуків колективних сенсів буття людини у світі, подолання трагічності життя та його недосконалості.

Головний вектор духовної культури: від глибокого усвідомлення трагічності життя до знаходження щастя, коли хаос життя набуває певного сенсу, а зусилля волі та раціональність ведуть до перемоги [10, с. 67]. Отже, духовна культура розуміється не тільки як людська спадщина, а як вічно рухлива, діюча та постійно актуалізована субстанція, котра живе в мріях, життєвих планах людини, існує в постійних зв'язках особистості та духовного досвіду суспільства [11].

На погляд О. Чаплигіна, О. Сушия, духовна культура, яка прийшла на зміну пануванню соціальності, пов'язана зі специфічною формою наслідування, яка має назву аксіологічної і полягає у передаванні наступним поколінням ідеалів і цінностей у вигляді певних принципів. І хоча ця форма пов'язана з наявністю значних суперечностей (у самому ідеалі і шляхах його реалізації, у людях, які втілюють ідеал у життя), для суспільства у цілому і розвитку творчого потенціалу людини наявність ідеалів відіграє вирішальну роль. Завдяки боротьбі за ідеали створюється духовний потенціал суспільства і людини, який стає основним джерелом саморозвитку соціуму і творчості індивіда [12, с. 170; 13, с. 105–106].

На думку В. Поруса, духовна культура як горизонт універсальних якостей виступає орієнтиром особистої та суспільної поведінки, ставленням до світу, до людей, до самого себе. Разом з тим культура є межами, в яких існує наше життя «всередині» [14, с. 25]. Отже, при аналізі духовного феномену культури на першому плані знаходиться наявність у індивіда суб'єктивних якостей, які сприяють оптимізації процесу засвоєння, перероблення і створення культурних цінностей. Але ця суб'єктивна сторона культури тісно пов'язана з об'єктивними умовами. Коли культура суспільства недостатньо розвинута, сама особистість лише в окремих випадках здатна створити високорозвинену особисту культуру. У цьому разі йдеться про особливо високий рівень обдарованості, що і дозволяє людині вирватися з безпосередніх умов існування і засвоїти зовнішні форми культури.

Аналіз наукових праць дає змогу стверджувати, що з точки зору професійної майстерності педагога в духовній культурі найважливішою складовою є її креативний потенціал [10; 15, с. 117–118].

Креативність, зазначає Е. Лузік, характеризується діалектичною тримірністю її складових – процесуальною, результативною та прогностичною, є твірним джерелом професійної діяльності та основою соціальної адаптації. Розвиток креативності сприяє досягненню особистістю високого професіоналізму, формує її самоактуалізацію. При цьому високий рівень креативності забезпечує більш ефективну, успішну, продуктивну і тривалу професійну творчу діяльність [16, с. 78].

Креативність, яка є самостійним психічним утворенням, в інтелектуальній сфері індивіда інтегрується у спектр його індивідуальних відмінностей,

залежно від концентрації цих відмінностей феноменологічно наперед визначає відповідний творчий результат. Навіть при мінімальному вияві творчих здібностей в умовах збагаченого середовища інноваційного навчання і відповідного йому виховного процесу індивід продукує позитивну динаміку креативності: з'являється стійка тенденція до самоактуалізації і творчого самовираження. Крім того, характеристики креативності пов'язані з комплексом психічних властивостей, що виявляються у певній продуктивній або професійній діяльності. Так, фахівці визначають різні здібності як елементи креативності, основна з яких, на їх думку, виражається в можливості проектувати і генерувати ідеї [17].

На наш погляд, креативність є процесом і комплексом інтелектуальних і особистісних особливостей індивіда, які сприяють самостійному висуванню проблем, генеруванню великої кількості оригінальних ідей та нестандартному їх вирішенню, що дає можливість розглядати креативність не тільки як результат, а й як особистісно значущу нову якість на основі рефлексії та суб'єктивної самооцінки.

Таким чином, креативність як ціннісно-особистісна творча категорія, будучи невід'ємною стороною людської духовності і умовою саморозвитку особистості, є істотним резервом її самоактуалізації, що виражається не так різноманітністю наявних в особистості знань, як сприйнятливістю до нових ідей і схильністю руйнувати або змінювати встановлені стереотипи з метою створення нового, пошуку нетривіальних, несподіваних і незвичайних рішень життєвих проблем.

Можна цілком погодитися з думкою Е. Лузік, що духовна культура в своєму креативному прояві має суттєве значення для професійної майстерності педагога:

по-перше, щодо професійної діяльності – ініціативність, здатність до ризику, підприємливість, самостійність, організованість, діловитість, працездатність;

по-друге, щодо інших людей – гуманність, товариськість, чуйність, доброта, уважність, тактовність;

по-третє, щодо самого себе – самовладання, почуття власної гідності, скромність, самокритичність, прагнення до саморозвитку, самовдосконалення;

по-четверте, щодо продуктів діяльності – акуратність, добросовісність, щедрість, дбайливість [16, с. 80].

Отже, духовна культура дає змогу сформувати творчу індивідуальність, що є процесом і результатом розвитку педагогом своєї неповторної індивідуальної своєрідності, але не як самоціль, а як необхідну умову для накопичення і реалізації особистісного творчого потенціалу за нових культурних, соціальних, матеріальних та інших цінностей в ході навчально-виховного про-

цесу. Тобто неповторність внутрішнього і зовнішнього світу педагога є запорукою можливості бути творчою особистістю. Якщо говорити про продукт творчої педагогічної діяльності – особистості, яка навчається, то хоча знання, вміння, оцінки, якості особистості, що їх здобувають учні, самі по собі об'єктивно не нові, сформована особистість втілює їх в унікальній та неповторній формі.

Слід зазначити, що поняття «педагогічна творчість» на сьогодні ще не має чіткого термінологічного визначення. Найчастіше її вбачають у продукуванні нових ідей та принципів навчання і виховання, зміні прийомів навчально-виховної роботи, їх певній модернізації [2, с. 217–218]. У цьому сенсі вона схожа на раціоналізаторство, що вносить ті чи інші вдосконалення в уже існуючі технології.

Підхід до професійної майстерності педагога з позицій духовної культури дозволяє визначити деякі показники творчої діяльності, характерні для педагогічної праці. Це передусім усвідомлення себе як творця в педагогічному процесі. Спочатку важливо оцінити власну професійну здатність до педагогічної діяльності, своє особисте місце в педагогічній реальності. Людині, яка присвячує своє життя педагогічній діяльності, важливо оцінити свою прихильність до неї. Тут у пригоді може стати низка тестів, спеціально розроблених з цією метою. Далі слід усвідомити сутність, значення та завдання власної педагогічної діяльності, її цілі, вміти узгоджувати поточні педагогічні завдання з перспективними. Якщо цього немає, то педагог може бути добрим (точніше – пристойним) виконавцем, але навряд чи досягне рівня творчості, адже вона передбачає високий рівень самостійності в усіх аспектах діяльності – від цілепокладання до оцінювання результатів [18, с. 81].

Творчість також неможлива без усвідомлення вчителем власної творчої індивідуальності. Тільки в цьому усвідомленні можна досягти єдності педагогічного прийому та особистісних якостей педагога, і лише у разі їх органічної єдності педагогічний вплив виростатиме із особистості педагога. І лише тоді стане можливою природна взаємодія вихователя та вихованця. Пізнати себе, свою індивідуальність у педагогічній діяльності, пише О. Єршомкіна, означає зробити засвоєну теорію та досвід інших дієвим надбанням власної особистості. Усвідомлення всіх цих моментів є умовою перетворення діяльності вчителя на творчість [19, с. 60–61].

Духовна культура стимулює творчість лише за умови професійно-особистісної мотивації, а ця мотивація народжується та підтримується ідеєю, що захопила педагога. Своя, особистісно-опосередкована творча ідея народжується на основі знання теорії, на основі власної практики, на основі досвіду колег та власного соціального буття. Викладач, який творчо працює, вирізняється тим, що, використовуючи методичні розробки та рекомендації,

акумулює досвід колег, він не просто адаптує їх до свого педагогічного вміння, а, пропускаючи через магічний кристал своєї творчості, робить для себе цей досвід нібито заново набутим. Іншими словами, чужий досвід, культурно-педагогічні досягнення стають надбанням особистих педагогічних пошуків не у формі простого механічного перенесення, а як частина системи власних педагогічних ідей.

На окрему увагу в контексті проблеми дослідження заслуговує поняття «новаторство». У перекладі з латинської «новатор» означає оновлювач, тобто людина, яка формулює та реалізує нові прогресивні принципи, ідеї, прийоми в тій чи іншій сфері діяльності. Педагогічне новаторство органічно поєднує формулювання, висування та реалізацію нових, прогресивних ідей, принципів та прийомів у процесі навчання та виховання, відчутне підвищення їх якості. На відміну від майстерності та творчості, які можуть охоплювати досить широку сферу діяльності, новаторство переважно стосується розв'язання окремих вузлових навчально-виховних проблем та завдань. Однак це не означає, що воно відіграє другорядну роль, оскільки справляє вплив на всю систему навчання і виховання, істотно перебудовуючи та підвищуючи їх ефективність. Новаторство в педагогічній роботі, як і в інших сферах людської діяльності, є справжнім відкриттям, важливим винаходом, і навіть більше – інтелектуальним та життєвим подвигом вчителя [20].

Таким чином, духовна культура забезпечує для творчого процесу вихідний матеріал, акумулює отримані результати, створює умови для здійснення творчих актів, продукує стимули цінності, норми, що забезпечують ту чи іншу міру для вільної творчості. Творчість, у свою чергу, являє собою механізм саморозвитку культури, виступаючи рушійною силою культурного процесу. Духовна культура є джерелом, завдяки якому створюються можливості для становлення творчого потенціалу як багаторівневого феномену, в якому есенціально-діяльний рівень співіснує з віртуальним, і забезпечує вихід на зовнішні для індивіда рівні духовної культури шляхом трансцендентування [21, с. 38–39]. Духовна культура – це потенціал суспільства, необхідна умова, без якої неможливе б було існування творчого потенціалу людини. Останній, у свою чергу, забезпечує динамізм, розвиток педагогічної творчості.

Висновок. Духовна культура постає як синтезуюча характеристика педагогічної майстерності. Вона охоплює педагогічну майстерність як з внутрішньої, так і з зовнішньої сторони, тобто у ставленні педагога як до учня, так і до себе. Саме через культуру (як «другу природу») педагог «приходить до себе», самопізнає себе як майстра, як такого, що робить із учня справжню людину. Саме через духовну культуру педагог досягає (й пронизується розумінням унікальності) високої педагогічної майстерності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Кремень В. Г. Людиноцентризм в освіті: сучасний напрям розвитку нації / В. Г. Кремень // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 2 (51). – С. 17–30.
2. Журавський В. С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В. С. Журавський. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2003. – 416 с.
3. Антоненць М. О. Розуміння педагогічної майстерності студентами вищої аграрної школи / М. О. Антоненць // Педагогіка і психологія. – 2005. – № 1 (46). – С. 51–57.
4. Буряк В. Розвиток професійно-педагогічних якостей у системі безперервної освіти / В. Буряк // Вища школа. – 2005. – № 2. – С. 50–57.
5. Давыдова Г. А. Творцы и функционеры / Г. А. Давыдова // Вест. высш. шк. – 1989. – № 10. – С. 33–40.
6. Ахизер А. С. Проблема субъекта: человек – субъект / А. С. Ахизер // Вопр. философии. – 2007. – № 12. – С. 3–15.
7. Степин В. С. Культура / В. С. Степин // Вопр. философии. – 1999. – № 8. – С. 60–67.
8. Селиванов А. И. Метафизика в культурологическом измерении / А. И. Селиванов // Вопр. философии. – 2006. – № 3. – С. 49–63.
9. Уваркіна О. Сутність і зміст професійної культури спеціаліста / О. Уваркіна // Вища освіта України. – 2005. – № 4. – С. 68–71.
10. Цзюнь Ф. Ц. Модифікації форм спадкоємності культури в контексті сучасних ціннісно-сміслових орієнтацій / Ф. Ц. Цзюнь // Мультиверсум. Філософський альманах : зб. наук. пр. – К., 2005. – Вип. 47. – С. 63–71.
11. Оганов А. А. Современная проблематика философии культуры / А. А. Оганов // Философия и общество. – 2007. – № 2 (46) – С. 99–118.
12. Чаплигін О. К. Творчий потенціал людини: від становлення до реалізації / О. К. Чаплигін. – Х. : Основа, 1999. – 277 с.
13. Суший О. Культурно-філософські принципи творчої діяльності людини / О. Суший // Філософ. думка. – 2006. – № 3. – С. 88–107.
14. Порус В. Н. Обжить катастрофу. Современные заметки о духовной культуре России / В. Н. Порус // Вопр. философии. – 2005. – № 11. – С. 24–36.
15. Міщенко В. І. Духовна культура особистості і суспільства в умовах трансформації до ліберальних цінностей / В. І. Міщенко // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія. Психологія. – Х. : ХУПС. – 2006. – Вип. 1 (25). – С. 114–120.
16. Лузік Е. Креативність як критерій якості в системі підготовки фахівців профільних ВНЗ України / Е. Лузік // Вища освіта України. – 2006. – № 3. – С. 76–81.
17. Чобітко М. Особистісні компоненти у професійному становленні майбутнього вчителя / М. Чобітко // Освіта і управління. – 2007. – Т. 10, № 1. – С. 70–74.
18. Мезинов В. Ориентация педагогического образования на подготовку конкурентноспособного учителя / В. Мезинов // Высш. образование в России. – 2007. – № 4. – С. 79–83.
19. Еремкина О. В. Формирование психодиагностической культуры учителя / О. В. Еремкина // Педагогика. – 2007. – № 1. – С. 61–66.
20. Мозгарев Л. В. Учитель и качество образования / Л. В. Мозгарев, В. П. Панасюк // Педагогика. – 2007. – № 1. – С. 66–72.
21. Самохвалова В. И. Творчество и энергия самоутверждения / В. И. Самохвалова // Вопр. философии. – 2006. – № 5. – С. 34–46.

**ДУХОВНАЯ КУЛЬТУРА КАК СОСТАВЛЯЮЩАЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО
МАСТЕРСТВА ПЕДАГОГА**

Панфилов А. Ю., Савченко О. А.

Рассмотрена сущность профессионального мастерства педагога и духовной культуры как составляющей профессионального мастерства. Раскрыты роль и место, определены особенности влияния духовной культуры на творческую деятельность педагога, его креативный потенциал, новаторство, формирование профессиональных качеств.

Ключевые слова: профессиональное мастерство педагога, духовная культура, креативный потенциал, творчество.

**SPIRITUAL CULTURE AS A COMPONENT OF A TEACHER'S
PROFESSIONALISM**

Panfilov O. Yu., Savchenko O. O.

The article deals with the essence of a teacher's professionalism and spiritual culture as a component of professional skills. The article also considers the role, place and peculiarities of spiritual culture influence on a teacher's creative work, creative potential, innovation, development of professional skills.

Key words: teacher's professionalism, spiritual culture, creative potential, creative work.

УДК 130.2

О. В. Бурлука, кандидат філософських наук, доцент

**ТЕХНОЛОГІЇ, СТРАТЕГІЇ І МОДЕЛІ САМООСВІТНЬОЇ
АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ДОІНДУСТРІАЛЬНИХ
ЦИВІЛІЗАЦІЯХ**

Досліджено розвиток технологій, стратегій і моделей самоосвіти особистості у класовому суспільстві. У культурі цього періоду розвиваються технології самоосвітнього читання і комунікативна технологія, що відбувається завдяки зародженню писемності і друкарства. Розвиток культури вплинув на становлення стратегій самоосвіти, а саме – релігійної, культуроцентричної та антропоцентричної, що спричинило диференціацію моделей самоосвіти особистості за духовними, класовими, статусними, соціально-економічними, професійними, кваліфікаційними та іншими соціокультурними характеристиками.

Ключові слова: самоосвіта особистості, природна та соціокультурна реальність як текст, самоосвіта як технологія роботи з текстами, стратегії самоосвіти, моделі самоосвіти.

Актуальність проблеми полягає в тому, що глибокі і радикальні зміни, що відбуваються в усіх сферах соціально-економічного і духовного життя сучасного суспільства, не може задовольнити тільки традиційна система освіти. Тому виникає необхідність у пошуку такої парадигми системи одержання знань, що спиратиметься на фундаментальні принципи і водночас стане ефективною для розвитку людського суспільства. Система одержання знань, як відомо, у різні історичні епохи мала свої специфічні особливості. Звертаючись до них, ми не тільки відображуємо конкретно-історичний стан епохи, адже в міру власних можливостей реалізуємо свій історичний досвід, що може стати підґрунтям створення образу майбутньої соціокультурної реальності.

Процес розкладання первісного суспільства на класове, виникнення рабовласницької формації тривав декілька тисячоліть. Умовно історію культури рабовласницького ладу можна розділити на два найбільш загальних етапи: по-перше, етап складання і затвердження ранньокласових цивілізацій; по-друге, етап їх розквіту і кризи. У цей період формуються основи низки наук, насамперед природничих і точних (математики, механіки, астрономії, медицини). Зароджуються й гуманітарні науки – філософія, історія, мовознавство, географія та ін. Розвиток цих наук був досить тісно пов'язаний з потребами практики, зокрема будівництва, землеробства, різних ремесел, військової справи, освіти, виховання тощо.

Революційне значення для наступного розвитку культури і передавання накопиченого досвіду, розвитку самоосвітньої активності в державах Давнього Сходу мав винахід писемності: давньоєгипетської (кінець IV тис. до н. е.); шумерської (початок III тис. до н. е.); індійської (початок III тис. до н. е.); китайської (II тис. до н. е.) та ін. Вони були ще дуже схожі на свої піктографічні прототипи. М. В. Карлов із цього приводу зауважує, що піктографічна писемність, спочатку примітивна, поступово перетворилася на складну ієрогліфіку [5, с. 7]. Їх знаки були досить натуралістичними зображеннями предметів, що умовно позначають якийсь звук або сполучення звуків.

Очевидно, що ієрогліфіка важка для навчання і незручна для використання, але вона була тісно пов'язана з релігійним культом і слугувала не для відкриття, а для приховування священного таємного знання від невтаємничених. Ставлення до всякого письмового тексту як до справжнього «скарбу», а до вміння читати – як до чарівного мистецтва зберігалось ще довго. Його складність викликала заповітне трепетання й із самого початку мало статус божественного, тому «професіонали, що володіли письменством, здобували все більшу де таємну, а де явну владу» [5, с. 8]. Остаточою таке ставлення було зруйновано лише з відкриттям друкарства.

З відкриттям писемності людство вступило в нову еру, коли люди для спілкування або передавання інформації не мали потреби в особистому кон-

такті і могли передавати свої думки співрозмовникам, як завгодно віддаленим у часі і просторі. Відтепер людина не уносила свої думки, відчуття та уявлення із собою в могилу, а давала їм нове, не залежне від себе життя. І людина могла дізнаватися не тільки про те, що безпосередньо її оточує, або те, що розповіли їй знайомі, – вся велика скарбниця людських знань і думок відкривалася їй за умови, що вона володіє чудесним «ключем» до неї – письменством. Запис робить слово вічним, об'єктивує його, дає йому самостійне життя. Не випадково виникнення писемності сполучалося з іншим культурним переворотом – виникненням державності і міської цивілізації.

Як тільки писемність стала загальнодоступною, необхідною в повсякденному житті, письмові знаки почали спрощуватися до абстрактних графічних символів, які вже не вибивалися на кам'яних плитах, а наносилися на м'який і податливий матеріал – папірус, глину, папір. У результаті цього стали записуватися священні тексти на стінах гробниць і храмів, а так само побутові і ділові тексти, а зі зміцненням загальнодержавних структур для спеціальної підготовки чиновників, жерців, воїнів виник новий соціальний інститут – інститут освіти.

Освіта в державах Давнього Сходу розвивалася під впливом різноманітних економічних, соціальних, культурних, етнічних, географічних та інших чинників. Хоча хронологічно існування цих цивілізацій не збігалось, проте їм були властиві подібні структури, у тому числі виховання і навчання. Така спільність – об'єктивний наслідок того, що виникнення школи прийшлося на перехідну епоху – від суспільно-родового ладу до соціально-диференційованого суспільства. Освіта почала визначатися головним чином соціальним і майновим станом людини, тобто втратила свою загальнодоступність, стала більш авторитарною. У цю епоху як би завершився дописьменний період історії, а мова і піктографічне письмо як головні способи передавання інформації приблизно з III тис. до н. е. почали частково доповнюватися власне писемністю – клинописною та ієрогліфічною.

Виникнення і розвиток писемності – важливий чинник і супутник генези самоосвіти. При переході від піктографічного письма до логографії, що передавала не тільки загальний зміст тексту, а й членування на окремі словосполучення і слова (єгипетські та китайські ієрогліфи, шумерський клинопис), письмо стає технічно більш складним і вимагає спеціального навчання. Виховання в державах Давнього Сходу розвивалося за логікою еволюції конкретно-історичних культурних, моральних, ідеологічних цінностей. Людина формувалася в рамках твердих соціальних регуляторів, обов'язків і особистої залежності. «Релігія була носієм ідеалів виховання та навчання, і закономірно, що хоронителями знань були служителі культів» [4, с. 14].

Для етапу ранньокласових цивілізацій характерними були сильний ідеологічний вплив релігії і різного роду містичних, міфологічних уявлень,

формування ідеї божества й обожнювання царів та інших володарів, створення складної ієрархії священнослужителів і виконуваних ними ритуальних дій. Треба зазначити, що чим раніше виникало в даному регіоні класове суспільство, тим сильніше позначався на всіх сторонах його життя вплив релігійно-містичних уявлень, тим більш жорстким був ідеологічний контроль із боку касти священнослужителів-жерців. Це відбивало прагнення правлячих кіл усталити панування над своїми, недавно ще вільними одноплемінниками і над поневоленими сусідніми народами.

Саме релігійна освітня і самоосвітня діяльність у цю епоху були однією з найвпливовіших форм саморегуляції знання. Інтегруюча функція релігійної самоосвітньої діяльності ставала однією з основ соціального життя. Виступаючи стрижнем самоосвітньої активності людини, релігійна складова знання справляла визначальний регулятивний вплив і на інші форми соціальної активності людини.

Будь-яка наука, безперечно, являє собою певну сукупність знань, але це аж ніяк не головна і не визначальна ознака. Набагато важливіше те, що «наука є особливого роду діяльність, а саме діяльність з одержання нових знань. Ця діяльність припускає насамперед існування певної категорії людей, які нею займаються» [6, с. 5]. Основним соціальним прошарком, відповідальним за збереження знань у Єгипті, були жерці: в їх середовищі знання передавалися від покоління до покоління, не піддаючись істотним змінам. Розвиток і збагачення наявних знань, очевидно, не входили до числа найважливіших функцій жерців. Процес навчання зводився до пасивного засвоєння вже розроблених рецептів і правил; при цьому зовсім не ставилося питання, яким чином були отримані ці рецепти та правила і чи можна замінити їх іншими, більш досконалими. Такий характер навчання не міг стимулювати творчої діяльності з одержання нових знань. Якщо все ж таки протягом багатьох століть і відбувалася повільна зміна обсягу і складу знань, накопичених єгиптянами, то це відбувалося скоріш за все стихійно і не мало характеру свідомої діяльності [6, с. 7].

Більш динамічною щодо цього була вавилонська цивілізація. Так, протягом першого тисячоліття до нашої ери жителі Вавилону досягли значних успіхів у спостереженні небесних світил. Зібрані ними за багато століть дані, які ретельно фіксувалися на глиняних табличках, дозволяли вавилонським астрологам точно пророкувати ті чи інші небесні явища (наприклад, місячні затемнення). Але досягнуті ними успіхи в галузі астрономічних спостережень і обчислень меркнуть порівняно з надзвичайно бурхливою діяльністю з одержання нових знань, що була розвинена стародавніми греками.

В умовах Античності відповідно до філософських концепцій людський ідеал припускає індивіда – члена поліса-держави, громадянина, поглиненого суспільним, політичним, культурним життям, а не фізичною працею. Таке

розуміння сутності людини та її місця у співтоваристві значною мірою визначає ідеал античної освіти, яким виступає калокагатія, тобто гармонійний розвиток усіх душевних і тілесних чинностей людини, досягнення нею душевної і тілесної краси. Тому в античній школі викладаються тільки ті предмети, які не дозволяють перетворити людину на ремісника, а сприяють її фізичному і духовному розвитку, формуванню чеснот, підготовці до державної діяльності. В античній школі давали інтелектуальну й естетичну освіту. Античне світорозуміння значною мірою спричиняє формування в цей період специфічної моделі навчального процесу, так званої традиційної школи, що виходить із пасивного становища учнів у навчальному процесі і створеної на ототожненні навчання та механічного засвоєння, завчання. В античному навчанні немає місця самодіяльності учнів, воно ґрунтується на наслідуванні. Знання викладають як непорушні, що не підлягають відновленню. Великий простір для індивідуальної волі, формування гуманістичної моделі навчання дає афінська освіта, регламентована законами Солона. До шестирічного або семирічного віку дитина займалася тільки іграми. Усі інші питання освіти законодавство демократичної республіки робить предметом приватної ініціативи. Школи в Афінах не перебували ні в руках держави, ні в руках корпорацій, навчання дітей користалося безумовною волею і провадилося простими приватними особами в приватних приміщеннях [3, с. 62]. Проте воля навчання не припускала волі будь-яких доктрин, учитель не мав забувати, що в його руках були майбутні громадяни, і він не мав права вселяти ідеї за своїм розсудом. Він зобов'язаний був розвивати в них не тільки любов до батьківщини, а й любов до національних установ.

Школа була не єдиним місцем, де чому-небудь навчалися. Сам факт життя в порівняно тісному середовищі, де найменша подія ставала відомою і піддавалася тлумаченням, теж розвивав розум. Великі політичні процеси залучали значний вплив народу, важливість питань, що обговорювалися, талант і слава ораторів збирали навколо суддів юрбу, що жадібно слухала. По закінченні дебатів вони протягом тривалого часу становили головний предмет усіх розмов. Деякі з таких промов мали характер дійсних проповідей, звернених до суспільства. Небезпеки, яким піддавалися знамениті обвинувачувані, відомі політичні діячі, переслідувані ненавистю своїх супротивників, глибоко хвилювали афінське юнацтво, що вказує на характерну рису суспільства.

Деяке виховання дитина одержувала, відвідуючи разом з батьками театри, її водили на всілякі вистави. Безсумнівно, що вона була присутня на трагедіях і, як це не здається дивним, на комедіях. Ці літературні свята приносили неабияку користь її розумовому розвитку. Крім того, дитина на цих зборах дізнавалася, де глашатаї проголошували про нагороди, що присуджувалися народом тим, кого він хотів ушанувати, кого батьківщина винагоро-

джувала за заслуги і якої слави досягали ці люди. «Хіба ви не знаєте, – сказав Есхин наприкінці своєї промови проти Ктесифона, – що юнаків виховують не стільки школи й всі ті місяця, де розвивають їх розум, скільки публічні проголошення глашатая?» [2, с. 70]. І він говорив тут саме про ці декрети, що читаються в театрах і згадував про вінки та інші почесті, які присуджувалися громадянам, що гідно послужили державі.

У суспільстві, де так сильно діяв приклад і де всіляким способом впливали на виховання, повчання майбутнього громадянина, подібного роду справедливість і врочистість у присудженні нагород були для юнацтва школою громадянського дозрівання. Однак в Афінах поширення і затвердження одержує традиційна модель навчання, де переважають елементи, що мало сприяють вихованню волі й активності учнів. Навіть софісти, що протистояли традиційним методам навчання, вимовляючи перед своїми учнями зразкові промови на ту чи іншу тему, найчастіше змушували учнів наслідувати своїм промовам у подібних справах, які іноді були повторенням, виучуванням тексту вчителів. Великі філософи та учителі Піфагор, Платон, Аристотель у перші роки навчання не дозволяли учням говорити, а дозволяли тільки слухати.

Софісти (Протагор, Горгій, Гиппій та ін.) влаштовують із учнями диспути з різних питань. Сократ замінює лекційну форму навчання розробленим ним специфічним методом – вільною бесідою за допомогою питань і відповідей. Він бере участь зі своїми учнями в пошуках істини, виходячи зі знаменитого положення: «Я знаю те, що я нічого не знаю». Заснований на цьому положенні метод філософствування «майевтика» давав можливість у діалозі знайти істину шляхом постановлення запитань і уточнень, дійти до очищення свідомості, самопізнання і в перебігу діалогу як пізнавальної процедури об'єктивуватися у формулювання загального визначення, що наближає людину до збагнення сутності речей. Сократ був переконаний, що індивід черпає істину про зовнішній світ із самого себе. Тому його «майевтика» з'явилася одним із прикладів самоосвіти через самопізнання.

Сократ бачив своє політичне завдання у вихованні співгромадян, заснованому на добровільній «аскезі». Основна передумова теорії Сократа зводиться до того, що будь-яке виховання має бути обов'язково політичним. У людині треба виховувати вміння панувати і підкорятися. Сократ уважав, що того, хто готується стати володарем, слід вчити, як не піддаватися голоду і спразі. Майбутні володарі повинні вміти мало їсти, пізно лягати і рано вставати, ніяка праця не повинна бути їм тягарем. Людина не повинна піддаватися принаді плотських насолод, мусить бути загартованою проти холоду і спеки. Того, хто не здатний до всього цього, слід віднести до класу плебеїв.

Виховання в людині помірності і самовладання Сократ позначає словом «аскеза». І все ж слід розуміти, що «аскеза», за Сократом (або аскетизм), була

не чеснотою ченців, а способом виховання ідеальних правителів. Сократ уважав, що Боги не дають людям щирих благ, не жадавши від них за це серйозних зусиль і тяжкої праці. Саме завдяки сократикам поняття «самовладання» стало однією з найважливіших вимог сучасної моральної культури. Відповідно до цієї вимоги моральна поведінка людини повинна бути зумовлена внутрішньо притаманними якостями індивіда, а не тільки необхідністю додержуватися законів правосуддя. Сократ уважав духовність «широю суттю» людини, і поняття «енкратії» можна перекладати словами «влада над собою», «самовладання». В основі ідеї Сократа про самовладання лежить нове розуміння волі. Тільки завдяки йому воля перетворюється на проблему моралі. «У Сократа не було “школи” і він поширював свої ідеї тільки за допомогою розмов. Проте його обвинуватили в розбещенні юнацтва, тобто в прагненні вселити йому ворожнечу до принципів, установлених урядом, і засудили його за це на смерть» [2, с. 62].

Платон – творчий реформатор. Він був натхнений ідеєю виховувати людей у душі Сократа, але намагався не тільки пізнавати суть речей, а й творити Благо. Вершиною всього, написаного Платоном, стали «Держава» і «Закони», присвячені пошукам філософського обґрунтування виховної системи.

Отже, Платон виявився спадкоємцем Сократа і лідером філософського напрямку, який повинен був переосмислити все, що в той час визначало виховання громадян, у тому числі і систему традиційної освіти жителів Афін – від софістики і риторики до законів держави, математики і астрономії, гімнастики і медицини, поезії і музики. Сократ вважав, що вищою метою науки є пізнання Блага. Платон шукав шляхи до досягнення цієї мети і порушував питання про сутність пізнання. Успадкувавши від Сократа завдання створити більш досконалу людину, Платон бачив шлях до цього в зміні буття, а також всієї системи цінностей. На місце релігії як живильного ґрунту людської культури Платон ставить Пайдейю, що сама по собі перетворюється на нову релігію. Він завжди доходив висновку про те, що всі окремі чесноти (мужність, розважливість, благочестя, справедливість) є частинами однієї єдиної чесноти. Сутність цієї чесноти – знання. У «Протагорі» і «Горгії» він, виходячи із правильності такого розуміння, висвітлює знання як основу будь-якого виховання. У «Меноні» він розробив глибоке розуміння знання, що у зародку можна прослідкувати в ідеях Сократа, порівнюючи його з механічним тлумаченням процесу навчання в софістів. Справжнє навчання – це не просто пасивне сприйняття, це напружений пошук, можливий лише при спонтанній участі учня. З опису Платона ми бачимо, який сильний вплив справляє на формування характеру прагнення до знання і у цьому прагненні виражається активна природа духу греків, їх бажання знайти причину своїх думок і вчинків у собі.

На наш погляд, Пайдейю як творіння власної особи можна вважати основою утворення власного образу або самоосвіти, творінням себе як індивідуальності в епоху Античності. Яскравим прикладом самоосвіти того періоду можна назвати самого Сократа і його спадкоємця – Платона. Саме так індивіди, що займаються самоосвітою, завжди виділяються із загальної маси людей і надають їм знання, одержані за допомогою самоосвітньої діяльності.

Слід відзначити, що антична самоосвітня діяльність у тих верствах населення, де вона була можлива, орієнтувалася на пошук істини, нових знань, припускала формування сфери знання, досить відкритої для інновацій, і справляла на них стимулюючий вплив. Разом з тим релігійна стратегія самоосвіти, звернена усередину людини і спрямована на прояснення та тлумачення вже даної людям божественної істини, формувала специфічну сферу знання і внутрішнього досвіду, що лише опосередковано впливає на соціальну активність особистості через ціннісно-нормативні орієнтири, які задаються символічно. Тому так чи інакше релігійна самоосвітня стратегія зштовхнулася з різними світськими стратегіями, вступивши з ними в суперечність, розділивши сфери впливу і регулювання. Альтернативою релігійної стратегії виступила культуроцентрична стратегія, в основі якої лежали світоглядні, трудові, творчі, духовні та інші моделі самоосвіти. У цей період комунікативна технологія самоосвіти і технологія самоосвітнього читання являли собою регуляцію індивідуального знання і механізм його співвіднесення із груповим та соцієнтальним знанням.

Докорінні зміни стратегій самоосвіти виникають із поділом розумової і фізичної праці, у результаті якого самоосвіта виділяється із всієї системи життєдіяльності як самостійний вид діяльності. Це супроводжується процесами особистісного самопізнання. Однак у різних культурах зауважуються розходження в становленні самоосвіти: в одних активність орієнтована на зміцнення соціального ладу, в інших – на вивільнення і розвиток індивідуальності.

Теоретично обидві ці стратегії фіксуються ще в працях Платона і Арістотеля. У «Державі» Платона реалізується ідея освітнього процесу як способу збереження цілісності суспільства і служіння йому; у працях Арістотеля – як умова формування самостійної особистості. Необхідно також відзначити, що самоосвітні стратегії для різних верств суспільства були неоднакові. Рядові члени суспільства орієнтувалися на підпорядкування суспільним інтересам, аристократична його частина бачила в самоосвіті особливу цінність, вид вільної інтелектуальної самодіяльності. Проте, реалізуючи обидві ці тенденції, античні стратегії самоосвіти базувалися на раціональних основах, їх метою було формування особистості, орієнтованої на розв'язання проблем зовнішнього світу.

Можна зазначити, що у самоосвітній діяльності рабовласницького суспільства віддзеркалилися особливості матеріального і духовного виробництва цього періоду, на неї вплинули пануючі уявлення про моральні цінності, соціальний та інтелектуальний тип особистості. Головною особливістю самоосвіти особистості рабовласницької формації було те, що це була діяльність вільних, тобто людей, що не належали до категорії рабів, які б правові форми рабська залежність не приймала. Хоча рабовласницька формація складалася не тільки із двох антитектичних класів (рабовласників і рабів), а й з деяких проміжних верств, що зберегли тією чи іншою мірою незалежність (селян-общинників, ремісників та ін.), утім самоосвітня діяльність була прерогативою вільної еліти, якій були доступні знання, накопичені попередніми поколіннями і відбиті в рукописних текстах. Тобто на цьому етапі суспільного розвитку формувалися і домінували ті технології, стратегії і моделі самоосвіти особистості, які співвідносилися із цінностями, нормами поведінки, ідеологічними пріоритетами, прийнятими в суспільстві, розвитком знарядь праці і виробництва, а також загальної культури людини.

Висновки. У культурі доіндустріального періоду розвиваються технологія самоосвітнього читання і комунікативна технологія. Це відбувається завдяки зародженню писемності і друкарства. Розвиток культури вплинув на становлення стратегій самоосвіти, а саме – релігійної, культуроцентричної та антропоцентричної. Розвиток стратегій вплинув на диференціацію моделей самоосвіти особистості за духовними, класовими, статусними, соціально-економічними, професійними, кваліфікаційними та іншими соціокультурними характеристиками. Виходячи із цього, можна зазначити, що самоосвіта особистості у своєму розвитку пройшла шлях від колективного до індивідуального, від одиничних проявів до масових, від односторонності до різноманіття.

Самоосвіта особистості має особливе значення стосовно формування в людині цілісної картини матеріального і духовного світів, що сприяє усвідомленню належності до єдиного людського співтовариства, сприйняттю цінностей духовних, культурних, зокрема моральних, в їх національному і загальнолюдському розумінні. Саме в цьому, у необхідності усвідомлення глибинних, ментальних підстав – рушійних сил цивілізації і активному впливі на ці ментальні підстави, на характеристики індивідуального і колективного менталітету в напрямку морального, духовного прогресу людства, толерантності, життєбереження і життєтворчості, полягає сутність самоосвітнього процесу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бурлука Е. В. Самообразование личности как социально-педагогическая проблема : монография / Е. В. Бурлука. – Харьков : ЧПИ «Новое слово», 2008. – 180 с.

2. Гиро П. Частная и общественная жизнь греков / П. Гиро. – СПб. : Алетея, 1995. – 470 с.
3. Гиро П. Частная и общественная жизнь римлян / П. Гиро. – СПб. : Алетея, 1995. – 592 с.
4. Джуринский А. Н. История зарубежной педагогики / А. Н. Джуринский. – М. : Форум, 1998. – 267 с.
5. Карлов М. В. Путь познания, или дорогу осилит идущий / М. В. Карлов // Вопр. философии. – 1996. – № 5. – С. 3–20.
6. Рожанский И. Д. Античная наука / И. Д. Рожанский. – М. : Наука, 1980. – 199 с.

ТЕХНОЛОГИИ, СТРАТЕГИИ И МОДЕЛИ САМООБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ АКТИВНОСТИ ЛИЧНОСТИ В ДОИНДУСТРИАЛЬНЫХ ЦИВИЛИЗАЦИЯХ

Бурлука Е. В.

Исследуется развитие технологий, стратегий и моделей самообразования личности в классовом обществе. В культуре этого периода развиваются технологии самообразовательного чтения и коммуникативная технология, что происходит благодаря зарождению письменности и книгопечатания. Развитие культуры повлияло на становление стратегий самообразования, а именно – религиозной, культууроцентрической и антропоцентрической, что стало причиной дифференциации моделей самообразования личности по духовным, классовым, статусным, социально-экономическим, профессиональным, квалификационным и другим социокультурным характеристикам.

Ключевые слова: самообразование личности, природная и социокультурная реальность как текст, самообразование как технология работы с текстами, стратегии самообразования, модели самообразования.

TECHNOLOGIES, STRATEGY AND MODELS OF SELF-EDUCATION ACTIVITY OF THE PERSON IN A PRE-INDASTRIAL CIVILISATION

Burluka E. V.

In clause development of technologies, strategy and models of self-education of the person in a class society is investigated. In culture of the given period technologies of self-educational reading and communicative develop, that occurs owing to origin of writing, and in the further, to publishing. Development of culture has affected becoming of strategy of self-education, namely – religious, culture and the person that became the reason of differentiation of models of self-education of the person under spiritual, class, status, social and economic, professional, qualifying both other social and cultural characteristics.

Key words: self-education of the person, natural and социокультурная a reality as the text, self-education as technology of work with texts, strategy of self-education, model of self-education.

УДК 130.3

С. Б. Жданенко, кандидат філософських наук, доцент

ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИРОДУ СОЛІДАРНОСТІ

Проаналізовано сутність та походження солідарності з позиції теорії систем. Солідарність розглянуто як аутопоетичну систему, що формується шляхом відбору інформації з оточуючого середовища за допомогою специфічного бінарного коду. Доведено, що підґрунтям соціальної цілісності є ідея єдності, яка має трансцендентну природу, а не є продуктом ідеології.

Ключові слова: солідарність, соціальна єдність, солідаризм, політична цілісність.

Актуальність проблеми. Зазвичай проблема солідарності актуалізується в політичній площині, розглядаючись як гасло, заклик до політичної єдності, згуртованості. Практичних політиків мало цікавлять метафізичний аспект проблеми, природа цього явища, підґрунтя, що його зумовлює. Проте лише одно поверхове розуміння без урахування саме природи солідарності загрожує перетворитися на демагогічні спекуляції. Реальні ж політичні результати залежать від аналізу основоположних принципів солідарності.

Аналіз наукової літератури показує, що проблема солідарності як предмет наукового осмислення сформувалася наприкінці XIX ст. переважно в соціологічній теорії. Тема соціальної солідарності є головною для соціології Дюркгейма, для якого солідарність – синонім суспільного стану. У першій половині XX ст. широкого поширення набуло політико-правове вчення солідаризму, головним представником якого став Леон Дюгі. Ренув'є та його учень Маріон створили у Франції належний клімат для появи низки солідаристських учень та солідаристів-практиків, серед яких слід назвати Шарля Жида та Леона Буржуа. Із найвідоміших представників українського солідаризму можна згадати Володимира Даниліва. У сучасному філософському дискурсі проблема солідарності ще очікує на своє ґрунтовне розроблення, хоча деякі роботи вже сьогодні свідчать про актуальність цієї проблеми та поновлення інтересу до неї. З цього приводу можна назвати таких авторів, як І. Ісаєв, К. Касторіадіс, Ю. Евола, О. Шпанн та ін.

Мета статті полягає в з'ясуванні природи солідарності шляхом виявлення системного бінарного коду, що становить змістовну програму відбору інформації та формування стану соціальної єдності.

Говорячи про природу будь-якого явища, ми насамперед маємо на увазі його походження, якісні ознаки, задум, сенс, сутність. Стосовно солідарності сутність може бути описана через такі її складові, як цілісність, порядок, єдність. Солідарність також може розглядатися як сила (або воля), що забез-

печує цілісність чи порядок, тобто їх атрибут. Але чи має солідарність субстанційну природу? Солідарність – певною мірою категорія уявна. Ніде і ніколи не існувало досконалої, завершеної соціальної єдності, тому частіше за все солідарність й залишалася лише гаслом та закликком. З цього приводу спадає на думку позиція Платона, згідно з якою жодна річ не може збігатися, навіть конкурувати у досконалості зі своїм видом, ейдосом. Намагаючись з'ясувати субстанційну основу солідарності, ми маємо запитати: чи притаманна солідарність будь-якій цілісності або тільки соціальній?

За своїм сенсом категорія солідарності зазвичай застосовується при аналізі соціальних процесів та систем. Але це не означає, що сила, яка забезпечує єдність та порядок, не існує в інших структурах буття. Як відомо, усіляка цілісність як замкнута система містить відповідні сутнісні опозиції, взаємодія яких забезпечує їй самовідтворення та розвиток. У 70-ті роки ХХ ст. у теоретичну біологію вчені Матурано і Варелло увели поняття «аутопоезис» для аналізу біологічних систем, що характеризує їх унікальну можливість зберігати, підтримувати свою єдність та автономію за рахунок власних операцій. Аутопоетична система – це система, що елементарно відтворює власні основні складові за рахунок роботи саме цих елементів. Аутопоетичні системи утворюються в різних структурах буття. Так, Ніклас Луман, один із сучасних європейських представників теорії систем, говорить про існування трьох видів систем: біологічні (жива природа), психічні (свідомість) та соціальні (суспільство). Хоча вчення Лумана має назву «Теорія систем», дослідженню підлягають передусім соціальні системи. Особливістю підходу Лумана, на відміну від класичного дослідження систем з точки зору співвідношення частини та цілого, є те, що головною проблемою стає ставлення системи до її оточення. Сутність цього ставлення полягає у зменшенні складності реальності. Остання характеризується складністю, під якою розуміється надлишок можливості різних подій. Системи (порівняно з оточуючим середовищем) є, так би мовити, островами меншої складності, які формуються завдяки тому, що відбирають можливості, інформацію про оточення. Інформація у даному контексті – це такий вплив оточуючого середовища, на який реагує система, подія, що викликає якісь зміни в самій системі, а все інше – це шум.

До соціальних систем належать підсистеми суспільства, що в процесі його функціональної диференціації виокремились у замкнуті системи, кожна з яких обробляє інформацію за допомогою специфічного для даної системи бінарного коду та своїх програм. Такими системами є політика, право, наука, економіка, релігія, мистецтво, сім'я та ін. Наприклад, політика використовує код «влада / опозиція», право – «законний / незаконний», економіка – «прибутково / збитково» тощо. Усе, що відбувається в системі, розглядається крізь призму таких кодів як таке, що належить до вибору однією чи іншою стороною коду.

Незважаючи на те що солідарність не можна розглядати як соціальну систему, застосування методології Лумана до аналізу цього соціально-психологічного феномену може стати досить плідним. Отже, тим кодом, за яким відбирається інформація з оточення, життєвого світу задля формування стану солідарності, є змістовна дуальність «свій / чужий». Як відомо, найбільш переконливим гаслом до згуртованості є «образ спільного ворога», тобто персоніфікація чужинця.

Первинною аутопоетичною системою щодо солідарності є моноетнічна культура. Саме в ній здійснюється самоідентифікація особистості, формується та практично здійснюється почуття взаємної належності. При цьому параметри «свого» задаються комплексом культурних символів: мовою, обрядами, традиціями, цінностями, навіть вбранням. Прикладом етнотентальної підстави для розрізнення «своїх» та «чужих» може стати порівняльний аналіз цінностей західної та східної культур на сучасному етапі їх розвитку. У першому типі культури первинними виступають такі цінності, як індивідуалізм, гроші, ефективність, першість, агресивність, повага до молоді, рівність жінок у суспільстві. У другому типі культури на першому місці постають колективна відповідальність, скромність, повага до старших, патріотизм, материнство, авторитаризм [1, с. 99]. Деякі дослідники акцентують увагу на тому, що саме система цінностей, яка зумовлює менталітет та мотивацію, визначає належність до тієї чи іншої соціальної спільноти, згуртовує та спонукає її носіїв до захисту власної аксіологічної системи. У свою чергу, система цінностей визначається домінуючими у даному етносі етичними, правовими, ідеологічними, релігійними пріоритетами, передається від покоління до покоління за допомогою виховання, освіти, літератури, мистецтва, а також ЗМІ [2, с. 330–331]. Ця аксіологічна сітка відіграє роль головного чинника, що з'єднує, ідентифікує «свого».

Дану тезу можна переконливо проілюструвати на прикладі політико-правових цінностей – таких, як демократія та права людини. Ідея прав людини виникла та юридично оформилася в надрах європейської правової культури. Концепція прав людини сформувалася під впливом багатьох духовних чинників, таких як релігія, філософія, мораль, культура в цілому. Основним чинником формування правової культури стала релігія, оскільки саме релігійні норми тривалий час визначали суспільну мораль, традиції, які формалізувались у праві. Усі ці чинники визначали особливості партикулярної культури. Тому особливості втілення концепції прав людини правомірно розглядати саме відповідно до домінуючої релігії.

Найбільш адекватним релігійним підґрунтям для ідеї прав людини виявилось християнство. Саме з християнства в ідею прав людини залучено концепцію особистості. Ця релігія розглядає людину як універсальну та неповторну особистість, наділену абсолютними і невід'ємними чеснотами,

а також створену за образом і подобою Бога. Такий образ співзвучний із природно-правовою концепцією прав і свобод людини, яка постулює існування невід'ємних, невідчужуваних прав і свобод людини за фактом народження. Основоположним принципом концепції прав і свобод особистості є гідність людини, що також притаманне християнським догматам. Суттєве значення для концепції прав людини мало й християнське положення про рівність усіх перед Богом і для Бога, про відповідальність людини за свою долю та збереження своєї душі.

Ці релігійно-світоглядні уявлення втілились у багатьох етико-філософських концепціях. Досить згадати таких мислителів, як Спіноза, Локк, Кант, Сковорода, Соловйов та ін.

Християнська релігія стала основою для формування багатьох принципів та уявлень про права людини. Сьогодні ж позиції релігії в суспільному житті не такі могутні, як раніше. Можливо, це стало причиною того, що права людини претендують на статус універсальної цінності, причому, якщо релігії відрізняються в різних країнах, то концепція прав людини у своєму незмінному вигляді має на меті об'єднати світ і стати абсолютною ідеєю. Таким чином, права людини претендують на ще більше, ніж релігія, панування. Знаменним є те, що процес утвердження й визнання концепції прав людини відбувався особливо активно в той момент, коли церкву було відокремлено від держави. Отже, права людини деякою мірою посіли місце релігії щодо забезпечення світопорядку, трансформувалися в «сучасну релігію» [3, с. 70–71].

Особливий інтерес викликають уявлення про права людини в країнах із мусульманською правовою системою. В ісламських державах відсутній чіткий правовий, юридичний механізм захисту й гарантій прав і свобод людини. Причина вбачається в тому, що ісламська правова культура базується на принципах шаріату, релігійних догмах, на які тільки і треба орієнтуватися в питанні визначення прав людини.

З точки зору основних положень концепції прав людини шаріатська система викликає заперечення не лише тому, що вона обмежує свободу як для мусульман, так і для немусульман, а також з огляду на її концепцію громадянських і політичних прав, побудовану за релігійною ознакою. Саме факт, що головним злочином вважається віровідступництво, є не тільки порушенням свободи совісті і права вільного віросповідання та зміни своїх переконань, а й може бути використаний для покарання тих мусульман, які висловлюють неортодоксальні погляди.

Набір основних прав людини розрізняється залежно від конкретних умов, в яких ці права гарантуються та забезпечуються. Ураховуючи прихильність мусульман споконвічним і непохитним законам ісламу, норми якого часто-густо суперечать загальноприйнятим стандартам з прав люди-

ни, не існує об'єктивної можливості застосування державами мусульманської правової системи західних «універсальних» стандартів з прав людини. Неможливо людині, яка сповідує іслам, відмовитися від принципів та ідей, які віками жили в розумах мусульман і на яких виховувалися покоління. Залучення прав і свобод людини до мусульманського права може бути здійснено за допомогою і в межах мусульманської релігії, а також зважаючи на національно-культурні особливості Сходу. При цьому актуальним є саме розроблення уявлень про права людини в мусульманській правовій системі з урахуванням стандартів західної концепції прав людини та за докладного дослідження ісламської правової доктрини, а не просте поширення західних уявлень про природні права і свободи людини на мусульманське право [4].

По-іншому розглядаються права людини в іудейському праві, що також є одним із найдавніших, самобутнім та незалежним. Характерною рисою іудейського права є те, що воно регулює життя кожного єврея у будь-який момент його життя. Також іудейське право формує основні принципи життя нації, регулює взаємовідносини всередині гурту і стосунки євреїв з іншими народами.

Прихильність євреїв до іудейської релігії не сприяє прийняттю в державі єдиного закону – конституції, оскільки подібні кроки могли б остаточно розділити державу та релігію, в той час коли держава зберігає в цьому питанні так званий «статус-кво». Свобода совісті в іудейському праві залишається одним із найбільш проблематичних прав людини.

Маючи яскраво виражений релігійний характер, іудейське право є водночас суто національним і його розвиток пов'язаний виключно з творчістю єврейського народу. Цим іудейське право відрізняється від інших релігійних систем, таких, наприклад, як католицьке і мусульманське право, що створювалися та розвивалися не представниками одного народу, а католиками та мусульманами різних націй.

Найбільший акцент іудейське право робить саме на євреїв, а не на громадян Ізраїлю – ізраїльтян. Такий чіткий акцент на національній належності, вочевидь, суперечить «загальноприйнятим» положенням концепції прав людини, тим не менш саме національна нота взагалі притаманна іудейському праву і праву держави Ізраїль.

Розпізнавання та відбір інформації здійснюється за допомогою актів комунікації, яка в даному контексті не є синонімом спілкування чи передавання, обміну відомостями, а розуміється як подія, що складається з трьох елементів: по-перше, відбору інформації, по-друге, висловлювання інформації, по-третє, розуміння інформації. І на кожному етапі відбуваються оброблення та відбір інформації за допомогою змістовного коду. Для формування стану солідарності інформацією стає ціннісна система.

Поряд з усвідомленням своєї належності до певної аксіологічної системи характерною ознакою солідарної поведінки є підкорення суб'єкта деякому соціальному, політичному чи релігійному цілому, деякій системі цілей та поглядів, що вже існували до й окремо від свідомого існування індивіда. Умовою такого підкорення цілому є незалежний від індивідуальних воель трансцендентний спосіб його існування. Таке ціле не є простою сумою індивідуальних воель, а має бути породжене деякою трансцендентною інстанцією, деякою первинною силою, метафізичний характер якої не піддається раціональному аналізу. У просторовому плані така цілісність може утворюватись шляхом як екстенсивного розширення, включення в себе і підкорення багатоманітних елементів, так і внутрішньої концентрації відбору, виключення чужого, достатньо жорсткої уніфікації всіх частин, що входять до цієї цілісності. Але визначальною ознакою соціальної цілісності є не простір чи множинність складових елементів, а ідея єдності. У різні історичні часи ця ідея обґрунтовувалася по-різному: як «космос», що є гарантом порядку та стабільності, перешкодою на шляху хаосу та розпаду; як символічний образ Царства небесного, що має сакральний характер; як природний потяг людини, що керується у своїх стосунках з іншими не тільки егоїзмом чи альтруїзмом, а й солідарністю (щось на кшталт суспільного інстинкту). Існують й інші версії, але ідея єдності має трансцендентну природу, а не є продуктом ідеології.

Як сфера суспільної свідомості ідеологія сама є аутопоетичною системою, що формується та відновлюється завдяки власному бінарному коду політичної доцільності та державного інтересу. За Луманом, жодна система не може втручатись або підмінювати собою іншу. Однак системи взаємодіють одна з одною, хоча передбачити, яким буде резонанс такої взаємодії неможливо, оскільки є певні труднощі перекладу коду однієї системи на код іншої. Позитивне оцінювання в одному коді не означає автоматично позитивне оцінювання в іншому; подія, важлива для однієї системи, може не викликати резонансу в іншій системі, або навпаки – незначна подія в межах однієї системи може створити ефект вибуху в іншій. Це означає, що ідеологія не може безпосередньо впливати на стан соціальної солідарності, формувати її певну конфігурацію. Більш того, її цілеспрямоване втручання може мати зворотний ефект. Знання цієї обставини позбавить практичних політиків спокуси регулювати процес формування стану соціальної єдності.

Таким чином, з наведеного можна зробити **висновок** про те, що визначальним чинником формування соціальної солідарності є аксіологічна система, яка ідентифікує «свого», зумовлює менталітет та мотивацію, визначає належність до тієї чи іншої соціальної спільноти, згуртовує та спонукає її носіїв до захисту власних цінностей. Підґрунтям солідарності є ідея єдності,

що має трансцендентну природу і не є похідною від цілеспрямованої ідеологічної діяльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства: генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
2. Яковец Ю. В. Глобализация и взаимодействие цивилизаций / Ю. В. Яковец. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Экономика, 2003. – 411 с.
3. Максименко В. А. Права человека в различных правовых системах. Основные особенности и проблема универсальности / В. А. Максименко. – М. : Наука, 2005. – 230 с.
4. Максименко В. А. Категория прав человека в мусульманском праве / В. А. Максименко // Вестн. Моск. ун-та. – 2004. – № 2. – С. 85–94.
5. Ерасов Б. С. Цивилизации: универсалии и самобытность / Б. С. Ерасов. – М. : Наука, 2002. – 524 с.
6. Соціокультурні ідентичності та практики / під ред. А. Ручки. – К. : Ін-т соціології НАН України, 2002. – 315 с.

К ВОПРОСУ О ПРИРОДЕ СОЛИДАРНОСТИ

Жданенко С. Б.

Анализируются сущность и происхождение солидарности с позиции теории систем. Солидарность рассматривается как аутопоэтическая система, формирующаяся путем отбора информации из оружающей среды с помощью специфического бинарного кода. Доказывается, что основанием социальной целостности является идея единства, имеющая трансцендентную природу, а не являющаяся продуктом идеологии.

Ключевые слова: солидарность, социальное единство, солидаризм, политическая целостность.

TO THE QUESTION ABOUT THE NATURE OF SOLIDARITY

Jdanenko S. B.

The essence and origin of solidarity from the ground of the theory of systems are analysed in this article. Solidarity is considered as autopoietic system which is formed out of the selection of information with the help of binary code. It is proved that the grounds of social integrity is the idea of unity, it has transcendental nature which is not the product of ideology.

Key words: solidarity, social unity, solidarizm, political integrity.

УДК 14:341.96

Е. А. Кальницький, кандидат філософських наук, доцент

ВПЛИВ СУЧАСНИХ СВІТОВИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРИЗМУ

Показано, що динамічний розвиток світових процесів впливає на деякі тенденції щодо трансформації політичного тероризму. До основних з них віднесено: зростання міжцивілізаційного та деструктивного характеру сучасного тероризму; спроби розв'язання політичних проблем за рахунок силового примусу; активізація політичного тероризму в демократичних суспільствах; зрощення тероризму з організованою злочинністю; професіоналізація тероризму; зростання релігійного чинника; застосування засобів масової інформації; перетворення політичного тероризму на засіб політичних провокацій; поширення політтехнологічного тероризму; зростання воєнної складової тероризму. Зазначено, що цивілізаційна криза створює певні сприятливі умови для виникнення та поширення політичного тероризму.

Ключові слова: глобалізація, політичний тероризм, інтеграційні процеси.

Постановка проблеми. Тероризм має багатотисячлітню історію, але тільки у XXI ст. він став постійно діючим та активним чинником політичної боротьби на міжнародній арені, в межах окремих держав, вкрай небезпечним явищем у соціально-політичному житті країн, міжнародних відносинах світового співтовариства, самостійною причиною та воєнною силою в глобальному вимірі.

Метою даної статті є визначення впливу світових інтегративних процесів на основні трансформаційні тенденції сучасного політичного тероризму.

Аналіз наукових джерел і публікацій свідчить, що трансформація тероризму пов'язана з певними процесами світового розвитку. До цих процесів слід віднести перш за все ті, які пов'язані з глобалізацією, цивілізаційною кризою, порушенням двополюсного світу та наслідками «холодної» війни [1–3].

Так, завдяки процесам глобалізації позначився величезний розрив між державами так званого «цивілізованого», «іншого» та «варварського» світу. Слабкі держави не в змозі дати адекватну відповідь економічній та воєнній могутності держав «цивілізованого» світу й об'єктивно примушені до використання асиметричних форм протидії, у тому числі терористичної спрямованості [4].

На світовій арені з'явилися могутні транснаціональні структури зі своїми корпоративними інтересами, які далеко не завжди збігаються з інтересами держав. Наприклад, через зони внутрішніх збройних конфліктів легше

здійснювати поставки наркотиків, а сепаратистський наркотрафік сприяє створенню досить вагомого додаткового джерела фінансових коштів для придбання зброї, утримання бандформувань та терористичних груп, організації терористичних акцій тощо.

Глобалізація надала значного поштовху розвитку сучасних інформаційних систем, які дозволили терористам вийти на якісно новий, глобальний рівень організації та ефективності діяльності.

Велика різниця в рівні життя «цивілізованого» та «іншого» світу породжує і посилює масові міграційні процеси. Але, залишивши свої бідні країни, мігранти потрапляють до числа найменш забезпеченої та соціально пригніченої групи людей, що ментально не сприймають цивілізаційних цінностей і тому певною мірою здатні до використання за інтересами терористичних структур.

Розпад міжнародної системи, яка склалася після Другої світової війни, зростаюча національно-державна свідомість призвели до різкого зростання кількості держав, виникнення яких так чи інакше пов'язане з процесами нестабільності. Але слід нагадати, що тероризму віддають данину і достатньо життєздатні держави (США, РФ, Велика Британія, Іспанія та ін.).

На трансформаційні процеси сучасного тероризму, на нашу думку, впливає цивілізаційна криза, наслідки якої все більше торкаються пересічної людини, її відчують широкі верстви населення всього сучасного світу.

Безперечно, західна цивілізація дозволила країнам із західною культурою та західною системою цінностей побудувати більш розвинене суспільство, але в той же час західна система цінностей через зниження культури, припущення духовності та панування товарно-грошових відносин привела сучасну західну культуру до примітивного рівня – сформувала суспільство споживання його матеріальних та духовних надбань.

Підрив родинних устоїв призводить до падіння народжуваності, а успіхи медицини (виживає не найсильніший, а кожен народжений з усіма захворюваннями та вадами) – до занепаду. Тому природно, що подальший розвиток світової цивілізації супроводжується загостренням демографічної проблеми. Робочі місця, які потребують кваліфікованої робочої сили, залишаються вакантними.

У цілому західна система цінностей формує спосіб життя, який не для всіх може бути прийнятним та викликає почуття відчуженості. З країн, які неприйнятно ставляться до західної культури та її цінностей і в цілому до духовного аспекту західної цивілізації, формуються могутні міграційні потоки, спрямовані до країн «цивілізаційного» світу.

У провідних країнах існують та розвиваються спільноти, які виявляють категоричне неприйняття їх державного уряду, суспільного ладу, системи моральних цінностей, способу життя в цілому та не приховують своїх намірів

не тільки боротися з ними, а й змінювати їх у бажаному напрямку радикальними засобами.

Треба визнати, що більшість терористичних угруповань були створені в часи «холодної» війни у біполярному світі. Спецслужби СРСР, США, Великої Британії та Франції не тільки заснували їх у величезній кількості в країнах Азії, Африки та Латинської Америки, озброїли та навчили терористичній діяльності, але й жорстко контролювали цю діяльність.

Зараз ці угруповання вийшли з-під контролю владних структур, що їх породили. Так, постать Бен Ладена в часи війни радянських військ у Афганістані цілком задовольняла США. Але коли вони не почули його заклик звільнити Кувейт у часи нападу на нього з боку Іраку в 1990 р. виключно силами країн арабського світу і звернення до їх керівництва з пропозицією стосовно створення мусульманської ударної бригади і почали операцію «Буря в пустелі», цей лідер партизанського руху в Афганістані, породжений суданським богословом Аль-Турабі, засновником глобальної мережі ісламського екстремізму Аль-Каїди, по-перше, засудив владу своєї країни за те, що вона допустила американців на свою територію, а по-друге, повністю вийшов з-під контролю США.

Наведені факти дають підстави стверджувати, що розпад біполярного світу і поява однополярності стають все більш вагомими чинниками, що сприяють розмаху тероризму.

Таким чином, негативні наслідки глобалізації та цивілізаційної кризи, розпаду біполярного стану сучасного світу об'єктивно сприяють трансформаційним процесам тероризму, зумовлюють його поширення та набувають рис найнебезпечнішого явища в суспільно-політичному житті як окремих країн світу, так і світової спільноти в цілому.

Аналіз процесів світового розвитку та їх впливу на стан сучасного тероризму дозволяє окреслити деякі тенденції щодо його трансформації:

– зростання міжцивілізаційного та деструктивного характеру сучасного тероризму, поширення дій, спрямованих проти людства та загальнолюдських цінностей, руйнування матеріальних та духовних символів, масові отруєння, радіоактивне зараження та зараження небезпечними хворобами, поширення епідемій, прагнення терористичних угруповань до міжнародного визнання, зазіхання на різноманітні аспекти мирного співіснування та співробітництва держав. Так, 11 вересня 2001 р. в США було зроблено спробу терористичною атакою літаків на хмарочоси та Пентагон зруйнувати цінності американського способу життя. Теракти у Росії – це не тільки і не стільки замах на життя людей, скільки виклик сучасного тероризму загальнолюдським цінностям та вкрай зневажливе ставлення до них. Захоплення заручників в Іраку – це акти політичного тероризму, спрямовані на підлив мирного співробітництва держав. І треба підкреслити, що все це робиться під гаслами

міжнародного визнання тероризму як глобальної політичної сили і поважливого ставлення світової спільноти до її цілей та шляхів щодо її реалізації;

– поширення спроб розв'язання фундаментальних політичних проблем за рахунок силового примусу із застосуванням диверсійно-терористичних акцій доволі часто приховується ідеями зростання терористичної загрози з боку окремих держав або виступає об'єктивною формою насильства в суспільно-політичних процесах. Слід зазначити, що народно-визвольна боротьба (яка зазвичай має риси партизанської чи громадянської війни, революції та ін.), що спрямована проти поневолювачів або антинародних політичних режимів і визнавалася міжнародним співтовариством справедливою, завжди містила як одну зі складових диверсійно-терористичні акції. Тому застосування поняття «тероризм» до аргументування цих політичних подій або придушення народно-визвольної боротьби під прикриттям боротьби з тероризмом суперечить визнаним світовим співтовариством фундаментальним міжнародно-правовим нормам, що перш за все призводить до правової заборони всіх видів національно-визвольної боротьби. Загальновідомо, що за своєю природою право є явищем політичним, засобом політики [5; 6]. Але в той же час право як самостійна соціальна цілісність виступає не тільки як засіб політики, а й як її обмеження. Якщо політичні сили діють в обхід норм права або вдаються до їх порушення, протиставляючи законність доцільності, неминуче виникають загрози безпеці особистості, суспільства, держави;

– інтернаціоналізація тероризму як можливий негативний наслідок глобалізаційних процесів. Об'єднання сучасного тероризму є своєрідною мережею організацій, угруповань та рухів, розкиданих по всьому світу, дуже специфічних за своїм змістом, формами зв'язків та відносин. Не маючи більш-менш вагомій засновницької та союзницької бази, вони зберігають досить міцну єдність на засадах притаманних тільки їм цінностей. Так, Аль-Каїда застосовує широкі міжнародні тенета з метою підтримання зв'язків між екстремістами не тільки в арабському світі, а й у Європі, Азії, США та Канаді. Разом з цим у межах спільного фронту тероризму існують об'єднання терористичних угруповань та загонів бойовиків, адаптованих до проведення операцій у тому чи іншому регіоні. Вони мають свої бази для ведення воєнно-терористичної діяльності з постійними військовими формуваннями суверенних держав, а також для здійснення терористичних акцій на їх теренах (Чечня, Узбекистан, Таджикистан та ін.). Західні дослідники тероризму називають її «центрами регіонального впливу» або «центрами тероризму». Так, «парасолькова» базова організація «Аль-Каїда» – це не тільки «Ісламська армія визволення святинь», «Міжнародний ісламський фронт джихаду проти іудеїв та християн», пакистанське товариство вчених-богословів, партизанський рух в Кашмірі, рух джихад у Бангладеш, афганське військове крило «Рада та реформа», а й мережа з багатьох громадських організацій у різних країнах,

які мають свободу вибору діяльності та окреслюють свої завдання незалежно від інших [7]. Таким чином, у сучасному тероризмі дедалі більшого значення починають набувати горизонтальна самоорганізація та взаємодія локальних структур, створених на різних територіях. Це призводить до змін традиційної картини світу: суб'єктами політики стають етнічні, релігійні, національні та соціальні рухи, багато з яких зовсім не мають легального статусу;

– *активізація політичного тероризму в демократичних суспільствах.*

Відсутність (чи віртуальна відсутність) причин внутрішнього походження та тенденція до зростання зовнішніх причин сприяють у багатьох країнах вияву різноманітних форм політичного тероризму як на внутрішньодержавному, так і на міждержавному та міжнародному рівнях;

– *зрощення тероризму з організованою злочинністю*, коли терористичні організації швидко пристосовують до своєї діяльності методи та техніку останньої; його індустріалізація, оскільки великі кошти не тільки вкладаються в терористичну діяльність, а й повертаються до вкладників прибутками. Терористичні організації отримують підтримку не тільки від офіційно зареєстрованих фондів, клубів, торговельних закладів, ігрового та шоу-бізнесу тощо, а й від протиправної діяльності, зокрема відеопіратства, контрабанди, шахрайства, незаконної торгівлі наркотиками, людьми та ін.;

– *професіоналізація тероризму*: спеціальні тренувальні табори, які мають тренувальну програму, відповідні технології, кваліфікованих інструкторів, що проходили підготовку в частинах спеціального призначення. Бойовики вивчають розвідку та контррозвідку, зовнішнє спостереження, використання спеціальних заходів, мають свої канали взаємодії та обміну інформацією, необхідні кошти, зброю, вибухівку, розроблені шляхи відходу тощо;

– *зростання релігійного чинника*. В умовах біполярного світу існувало більш-менш підтримане на світовому рівні визнання державних інтересів, права окремих народів на самостійний шлях розвитку, багатовекторність світового розвитку, що створювало надійні умови для втілення в суспільне життя ідейно-релігійної терпимості, визнання за різними народами права будувати систему соціальних відносин на засадах своїх ідейно-релігійних уявлень про справедливий соціальний устрій.

Однополярний світ з його насильницькою «демократизацією» народів та держав, поступово відмовою від суверенітетів та державних кордонів створює умови, коли захищати держави не має сенсу, залишається битися за віру або релігійну соціальну ідею. Тому ми стаємо свідками зростання безапеляційності ідейно-релігійного протистояння з одного боку і тенденції до формування нових інтегрованих і політизованих політико-ідеологічних та ідейно-релігійних течій;

– *широкомасштабне застосування засобів масової інформації*. Терористичні організації широко використовують нові можливості, які надає їм су-

часна техніка. Вони мають можливості виступати по радіо, телебаченню або надсилати повідомлення до друкованих видань, застосовувати мережі Інтернету. Такий вільний доступ до ЗМІ робить насильницькі терористичні дії могутньою зброєю, яка призводить до залякування величезної кількості людей одночасно в різних куточках світу, дозволяє активно впливати на владні структури окремих держав задля прийняття або неприйняття тих чи інших політичних рішень;

– *перетворення політичного тероризму, як і боротьби проти нього, на дедалі ідеальніший засіб політичних провокацій, ефективний політичний інструмент суспільно-психологічного тиску на всіх рівнях* (особистість, її спільноти, держава, регіон тощо), реалізації політичних інтересів певних державних, соціально-політичних (елітарних) кіл. Саме тому вони ставлять політичний тероризм на перше місце серед проблем людства, а боротьбу з ним (чи віртуальну форму цієї боротьби) – найважливішим напрямом у світових, регіональних, міждержавних та внутрішньодержавних політичних відносинах;

– *поширення політтехнологічного тероризму* – тероризму, акти якого запроваджуються одними структурами (державними чи недержавними), а подаються як вчинені іншими. Акти політтехнологічного тероризму розробляються та здійснюються в процесі впровадження так званого «чорного піару» та застосовуються завдяки подвійному підходу до оцінювання соціально-політичних процесів та явищ, у тому числі політико-терористичної спрямованості. Так, терорист Саддам Хусейн не мав ні зброї масового враження, ні намірів щодо її застосування, не було встановлено його зв'язків із Усамою Бен Ладеном, але саме це було офіційною версією щодо причин початку війни США в Іраку;

– *зростання військової складової тероризму*, поширення спроб оволодіти зброєю масового знищення або можливостями використання сучасних засобів комунікації. Уже сьогодні він здатен вести диверсійно-терористичні війни, брати безпосередню участь у досить масштабних збройних конфліктах із застосуванням важкого озброєння та засобів масового знищення. Саме тому відомий дослідник тероризму М. П. Требін доходить висновку про те, що війни після 2015 р., тобто війни шостого покоління, у своїй більшості стануть особливим родом воєнно-політичної стратегії, яка ґрунтується на асиметричних бойових діях і може мати політико-терористичну спрямованість, тому що об'єктом бойових дій будуть не стільки війська, скільки головним чином життєво важливі політичні та військово-політичні центри, населення країни в цілому [8]. Спостерігається тенденція до того, що на міжнародному рівні країни можуть бути втягнені у збройні протистояння з терористичними угрупованнями (воєнізованими формуваннями політичного тероризму), які не мають прямої державної належності або ця належність ретельно приховується [9].

Висновки. Цивілізаційна криза створює певні сприятливі умови для виникнення та поширення тероризму, оцінюючи у взаємозв'язку специфічність чинників, умов, явищ та процесів, які складають об'єктивне бачення тероризму. За певних умов у будь-якій країні можливі його активізація та поширення за основними напрямками діяльності – політичної та кримінальної.

ЛІТЕРАТУРА

1. Международное уголовное право / И. П. Блищенко, Р. А. Каламкарян, И. И. Карпец и др. – М. : Наука, 1995. – 172 с.
2. Дмитриев А. В. Насилие: социально-политический анализ / А. В. Дмитриев, И. Ю. Залысин. – М. : РОССПЕН, 2000. – 328 с.
3. Ліпкан В. А. Тероризм: юридична дефініція та зміст / В. А. Ліпкан // Тероризм і боротьба з ним. Аналітичні розробки, пропозиції наукових та практичних працівників / під ред. А. І. Комарової, Ю. В. Землянського, В. О. Євдокімова та ін. – К., 2000. – Т. 19. – С. 50–86.
4. Глобалізація і безпека розвитку : монографія / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. ; кер. авт. кол. і наук. ред. О. Г. Білорус. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.
5. Філософія права : навч. посіб. / О. Г. Данильян, Л. Д. Байрачна, С. І. Максимов та ін. ; за ред. О. Г. Данильяна. – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 272 с.
6. Дзьобань О. П. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу : монографія / О. П. Дзьобань. – Х. : НАУ ім. М. С. Жуковського «ХАІ», 2004. – 291 с.
7. Карпов Е. Л. Международный терроризм: особенности его военно-политических объединений / Е. Л. Карпов, Г. А. Морохов, В. А. Родин // Военная мысль. – 2003. – № 1. – С. 3–11.
8. Требин М. П. Терроризм в XXI веке / М. П. Требин. – Минск : Харвест, 2003. – С. 9–10.
9. Соколов К. Н. Терроризм – это способ действия в эпоху глобализации / К. Н. Соколов // Независимое военное обозрение. – 2004. – 10–16 сент. (№ 34).

ВЛИЯНИЕ СОВРЕМЕННЫХ МИРОВЫХ ИНТЕГРАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ТРАНСФОРМАЦИЮ ПОЛИТИЧЕСКОГО ТЕРРОРИЗМА

Кальницкий Э. А.

Динамическое развитие мировых процессов влияет на некоторые тенденции относительно трансформации политического терроризма: рост межцивилизационного и деструктивного характера современного терроризма; попытки решения политических проблем за счет силового принуждения; сращивание терроризма с организованной преступностью, его профессионализация; распространение политехнологического терроризма; рост религиозного фактора и военной составляющей терроризма. Отмечено, что цивилизационный кризис создает определенные благоприятные условия для возникновения и распространения политического терроризма.

Ключевые слова: глобализация, политический терроризм, интеграционные процессы.

**INFLUENCE OF MODERN WORLD INTEGRATION PROCESSES ON
TRANSFORMATION OF POLITICAL TERRORISM**

Kalnitskiy E. A.

Dynamic development of world processes, influences on some tendencies in relation to transformation of political terrorism: growth of intercivilization and destructive character of modern terrorism; attempts of decision of political problems due to a power compulsion; accretion of terrorism with the organized crime, his професіоналізація; distribution of подимтехнологического terrorism; growth of religious factor and military constituent of terrorism. It is marked that a civilization crisis creates onпределёные favourable terms for an origin and distribution of political terrorism.

Key words: globalization, political terrorism, integration processes.

УДК 123+355.13+355.2

*П. В. Квіткін, кандидат філософських наук, професор;
І. М. Ребрій, доцент*

**СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ
ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ
ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ**

Розглянуто сутність і зміст соціального механізму формування соціальної відповідальності військовослужбовців. Стверджується, що соціальний механізм формування соціальної відповідальності є механізмом реалізації закономірностей формування особистості. Формування соціальної відповідальності військовослужбовців зумовлено потребами суспільства, армії та особистості. Визначено основні елементи соціального механізму формування соціальної відповідальності військовослужбовців.

Ключові слова: соціальна відповідальність, соціальний механізм формування соціальної відповідальності, цілі формування соціальної відповідальності, умови формування соціальної відповідальності, шляхи формування соціальної відповідальності.

Актуальність проблеми. Загрози і виклики сучасного світу, особливості і тенденції розвитку військової справи висувають підвищені вимоги до військово-професійних і морально-психологічних якостей захисників Батьківщини. Особливої актуальності в умовах сьогодення набуває проблема формування соціальної відповідальності військовослужбовців. Важливою передумовою її розв'язання є соціально-філософська рефлексія соціального механізму формування соціальної відповідальності.

Розроблення проблематики механізму формування соціальної відповідальності військовослужбовців відображено у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників. Зокрема, у працях О. Петрова, С. Карпукіна, Ю. Чернавіна, Є. Кіреєва, О. Глазунова, М. Новікова, І. Мішурова, П. Бондаря та інших започатковано розв'язання даної проблеми, розглянуто її певні аспекти. Разом з тим проблеми соціального механізму формування соціальної відповідальності військовослужбовців залишаються практично недослідженими.

Метою статті є соціально-філософський аналіз сутності і змісту соціального механізму формування соціальної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України.

Загальнотеоретичну основу соціально-філософської рефлексії соціального механізму формування соціальної відповідальності військовослужбовців складають праці М. Василича, Л. Грекова, Г. Глезермана, Л. Куликова та Д. Чеснокова, присвячені дослідженню загальних проблем механізму прояву, дії і використання суспільних законів. Проблема сутності і змісту механізму дії соціальних законів стосовно впливу армії на духовне життя суспільства аналізувалася П. Квіткіним. Аналіз соціального механізму формування особистості та її окремих якостей відображено у працях Г. Фініна, І. Коваленко, В. Кузнєцова, В. Горбенко, В. Ларцева, В. Мартинюка, О. Кривоконя.

Проблему соціального механізму формування особистості та її окремих якостей певним чином досліджено в наукових працях [1–7]. Разом з тим в її розв'язанні існують протилежні підходи, зумовлені відсутністю єдиного розуміння сутності та змісту поняття «механізм».

Так, Ю. Чернавін, досліджуючи проблему соціальної відповідальності військового колективу, основними ланками механізму формування соціальної відповідальності військового колективу виділяє: «...вимоги суспільства до військового колективу → їх оцінка колективною громадською думкою шляхом співвідношення з колективними цінностями → вироблення колективною думкою соціальної настанови як схильності до дій відповідно до певних норм → формування соціальної позиції військового колективу як міри готовності до виконання вимог суспільства → виявлення позиції в діяльності...» [8, с. 15].

В. Горбенко, аналізуючи ціннісні орієнтації військовослужбовців [4], зазначає, що механізм формування ціннісних орієнтацій військовослужбовців полягає у двоєдиному процесі, з одного боку, подальшого цілеспрямованого розвитку і вдосконалення загальносуспільних, а з другого – становлення військово-професійних ознак і рис ціннісних орієнтацій особистості, який складається з трьох взаємопов'язаних етапів: формування основ ціннісних орієнтацій військової людини; формування військово-професійних переконань, ідеалів і якостей військовослужбовців; формування глибоко особистісного, емоційно-творчого ставлення воїна до цінностей військового колективу.

В. Кузнецов, розглядаючи систему ціннісних орієнтацій як головний компонент, найвищий рівень її мотиваційної сфери, стверджує, що ця система у своєму становленні проходить декілька етапів. Вона послідовно розгортається на буденно-життєвому, розумово-теоретичному і теоретико-ідеологічному рівнях, останній з яких є провідним [3].

В. Ларцев доводить, що соціальний механізм формування особистості є процесом її структуризації у взаємодії із суспільством, що відбувається, з одного боку, завдяки становленню, зміні та реалізації потреб, інтересів, ідеалів особистості, а з другого – функціонуванню і розвитку основних компонентів структури суспільства [5, с. 168].

Найбільш продуктивним для визначення соціального механізму уявляється підхід, запропонований П. Квіткіним до аналізу сутності і змісту механізму впливу армії на розвиток духовного життя суспільства [9, с. 45–64]. Слід зазначити, що такий підхід застосовується у подальших філософських дослідженнях [1; 2; 6; 7].

Соціально-філософське дослідження соціального механізму формування соціальної відповідальності військовослужбовців передбачає визначення його змісту. Методологічною основою такого аналізу постає загальне розуміння характеру соціальних законів і специфіки їх прояву. Виходячи з цього, неправомірно обмежувати розгляд механізму дії законів лише формами зв'язків, втілених у законі, дослідженням лише того, як функціонує закон, як ці об'єктивні зв'язки реалізуються у діяльності людей. Механізм дії законів з необхідністю містить й опосередковані ланки закономірного зв'язку та взаємодії, які детермінують походження даного зв'язку. Перш за все до них належить свідомо діяльність людей, а саме моменти суб'єктивного чинника.

Розуміння соціального механізму формування соціальної відповідальності військовослужбовців як певним чином організованої діяльності людей, що має усвідомлений характер і переслідує певні цілі, з необхідністю передбачає з'ясування їх детермінант. Основний зміст цих цілей, а відповідно й спрямованість діяльності суб'єктів визначаються, з одного боку, корінними потребами розвитку і функціонування суспільства та армії, забезпечення національної безпеки у воєнній сфері, гуманізації військової діяльності та реалізації духовних і фізичних потенцій військовослужбовців, їх самореалізації у соціумі, а з другого – об'єктивними умовами, в яких здійснюється діяльність з формування соціальної відповідальності військовослужбовців.

До об'єктивних умов формування соціальної відповідальності військовослужбовців належать: місце і роль армії, військовослужбовців у житті українського суспільства, їх соціальний статус; досягнутий рівень розвитку суспільства і збройних сил; індивідуально-особистісні якості військовослужбовців і особливості військовослужбовців як певної соціально-професійної групи суспільства. На цій основі формуються об'єктивні вимоги до діяльнос-

ті суб'єктів щодо створення сприятливих умов для функціонування процесу формування соціальної відповідальності військовослужбовців. У процесі їх діяльності реалізуються вимоги законів, які визначають функціонування та розвиток суспільства, збройних сил, взаємозв'язок армії та суспільства, формування та розвиток особистості, взаємозв'язок особистості зі світом.

Об'єктивна необхідність формування соціальної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України у сучасних умовах має загальнолюдську, суспільну (загальнодержавну), військово-професійну та особисту обумовленість і знаходить свою безпосередню реалізацію та втілення у політичних, соціальних, духовних, військово-професійних та індивідуально-особистісних цілях.

Потреби суспільства, армії та особистості не тільки детермінують цілі формування соціальної відповідальності військовослужбовців, а й визначають діяльність щодо його здійснення. Шляхи, форми та засоби діяльності суб'єктів формування соціальної відповідальності військовослужбовців обумовлені системою детермінант, сутністю і змістом закономірностей, що визначають функціонування та розвиток суспільства, збройних сил, взаємозв'язок армії і суспільства, формування та розвиток особистості, взаємозв'язок особистості зі світом.

До основних шляхів формування соціальної відповідальності військовослужбовців Збройних Сил України належать: формування вимог до якостей військовослужбовців, їх нормативно-правового і морального змісту; забезпечення соціального статусу військовослужбовців, адекватного місцю та ролі армії у житті суспільства, завданням, покладеним на Збройні Сили України; приведення всіх сфер життєдіяльності військовослужбовців у відповідність до їх соціального статусу, функціонального призначення та функціональних обов'язків; активне залучення військовослужбовців до розв'язання актуальних проблем життєдіяльності військових колективів; надання свободи військовослужбовцям у виконанні посадових обов'язків, вирішенні завдань повсякденної життєдіяльності; забезпечення високого рівня вимогливості до виконання військовослужбовцями функціональних обов'язків, рівня військово-професійної майстерності, дотримання встановленого порядку та правил проходження військової служби; функціонування ефективної системи оцінювання рівня сформованості військово-професійних знань, навичок і вмінь, морально-бойових та психологічних якостей, виконання посадових обов'язків, дотримання вимог щодо порядку та правил проходження військової служби військовослужбовцями; забезпечення функціонування ефективної системи матеріального та морального стимулювання сумлінного виконання військовослужбовцями військового обов'язку, ініціативного та творчого ставлення до військової служби, досягнутих результатів у військово-професійній підготовленості та рівні військово-професійної майстерності; здійснення духовно-

практичної діяльності, спрямованої на пропаганду та роз'яснення вимог суспільства до морально-психологічних та професійних якостей військово-службовців, їх місця та ролі у житті суспільства та Збройних Сил України, пропаганду прикладів сумлінного виконання військовослужбовцями громадянського та військового обов'язку; створення передумов для реалізації та розвитку військовослужбовцями своїх духовних і фізичних потенцій, саморозвитку та самореалізації особистості в умовах проходження військової служби.

Дослідження змісту соціального механізму формування соціальної відповідальності військовослужбовців вимагає з'ясування *системи стосунків*, у процесі функціонування якої відбувається реалізація об'єктивних законів функціонування та розвитку суспільства і збройних сил, взаємозв'язку армії та суспільства, формування та розвитку особистості, взаємозв'язку особистості зі світом.

Проблема системи стосунків як складової соціального механізму дії соціальних законів знайшла певне відображення у наукових дослідженнях. Так, П. Квіткін у структурі соціального механізму виділяє систему суб'єкт-об'єктних стосунків [9, с. 62–64]. З аналогічних позицій до проблеми підходять В. Мартинюк [6, с. 144–148] та Г. Фінін [1, с. 149–151].

Відаючи належне зазначеному підходу, разом з тим слід зауважити, що розгляд механізму дії соціальних законів неможливо обмежувати лише аналізом форм зв'язків, що втілені у законі, а саме дослідженням функціонування закону та реалізації об'єктивних зв'язків у діяльності людей. Механізм дії соціальних законів з необхідністю містить у собі й ланки, що опосередковують закономірні зв'язки та взаємодію, які обумовлюють виникнення даного зв'язку. Перш за все ними є свідома діяльність людей, що втілюється у моментах суб'єктивного чинника. Особливо важливим це постає при дослідженні процесу формування особистості та її окремих соціальних якостей.

Виходячи з цього, дослідження соціального механізму формування соціальної відповідальності військовослужбовців недостатньо обмежувати лише визначенням системи суб'єкт-об'єктних стосунків. Складовою системою стосунків, через які реалізується процес формування соціальної відповідальності військовослужбовців, є суб'єкт-суб'єктні стосунки. Спробу виділити суб'єкт-суб'єктні стосунки у загальній системі стосунків як складової соціального механізму формування особистості відображено в дослідженні О. Кривоконя [7, с. 105], однак вона не отримала свого достатнього розкриття.

Таким чином, можна стверджувати, що важливою складовою соціального механізму формування соціальної відповідальності військовослужбовців постає система стосунків, завдяки яким реалізуються закономірності функці-

онування та розвитку суспільства і збройних сил, формування та розвитку особистості, взаємозв'язок особистості зі світом. Складовими цієї системи стосунків виступають суб'єкт-об'єктні та суб'єкт-суб'єктні стосунки.

Аналіз механізму формування соціальної відповідальності військово-службовців насамперед передбачає виділення і розгляд *системи суб'єкт-об'єктних стосунків* цього процесу. У найбільш широкому розгляді проблеми під суб'єктом формування соціальної відповідальності військовослужбовців розуміється суспільство в цілому. Таке розуміння суб'єкта формування соціальної відповідальності військовослужбовців обумовлено тим, що суб'єктом предметно-практичної діяльності постає не лише окрема людина чи об'єднання людей, а й суспільство в цілому.

Як суб'єкт формування соціальної відповідальності військовослужбовців суспільство висуває вимоги до змісту і рівня сформованості якостей військовослужбовців; визначає спрямованість процесу формування якостей військовослужбовців; створює передумови для формування соціальної відповідальності військовослужбовців; здійснює контроль за спрямованістю, змістом та ефективністю процесу формування соціальної відповідальності військовослужбовців; визначає суб'єктів процесу формування соціальної відповідальності військовослужбовців; здійснює безпосередню діяльність щодо формування соціальної відповідальності військовослужбовців.

Суспільство як суб'єкт формування соціальної відповідальності військово-службовців має багаторівневу диференціацію: рівень органів державної влади, рівень інститутів держави, рівень суспільно-політичних та громадсько-політичних об'єднань, рівень творчих об'єднань громадян, рівень окремих громадян.

Важливе місце у системі суб'єктів формування соціальної відповідальності військовослужбовців належить самій армії. У ролі загального суб'єкта формування соціальної відповідальності військовослужбовців армія постає як складова політичної організації суспільства і як специфічна соціально-політична організація суспільства.

Як інститут держави армія конкретизує вимоги суспільства до соціальної відповідальності військовослужбовців, рівня її сформованості; визначає безпосередню спрямованість процесу формування соціальної відповідальності військовослужбовців; створює передумови для формування соціальної відповідальності військовослужбовців; здійснює контроль за спрямованістю, змістом та ефективністю процесу формування соціальної відповідальності військовослужбовців; визначає суб'єктів процесу формування соціальної відповідальності військовослужбовців, зміст, форми та методи їх діяльності.

Як специфічна соціально-політична організація суспільства, життєдіяльність якої відбувається у військово-професійній, військово-політичній, соціальній і духовній сферах, армія здійснює духовно-теоретичну

і духовно-практичну діяльність щодо формування системи цінностей військовослужбовців і збройних сил, збереження та поширення цих цінностей; забезпечує задоволення матеріальних, політичних, соціальних, духовних і військово-професійних потреб військовослужбовців; здійснює безпосередню діяльність щодо формування соціальної відповідальності військовослужбовців.

Суб'єктом формування соціальної відповідальності військовослужбовців постає не тільки армія в цілому, а й різноманітні органи, установи, організації та заклади, які забезпечують розвиток і функціонування армії як соціально-політичної організації, усіх сфер життєдіяльності армії, їх галузей та елементів, а також складових цих галузей. До таких суб'єктів належать: органи військового управління, установи та заклади культури, творчі колективи і об'єднання військовослужбовців, військові колективи.

Провідне місце у формуванні соціальної відповідальності військовослужбовців посідає система військової освіти, в першу чергу вищі військові навчальні заклади, в яких формується провідна верства військовослужбовців – офіцерські кадри. Безпосередня структура суб'єктів процесу формування соціальної відповідальності офіцерського складу Збройних Сил України у військових навчальних закладах визначається структурою вищого навчального закладу [10]. У загальній структурі суб'єктів даного процесу виділяються: командно-керівний склад (вищого навчального закладу, факультетів і підрозділів курсантів); науково-педагогічні і наукові працівники; інженерно-технічний, навчально-допоміжний, адміністративно-господарський склад; вчені ради вищих військових навчальних закладів і факультетів.

Складовою аналізу системи суб'єкт-об'єктних стосунків формування соціальної відповідальності є визначення об'єктів процесу формування соціальної відповідальності військовослужбовців.

Відповідно до структури суб'єктів системи суб'єкт-об'єктних стосунків, сутності та змісту процесу формування, цілей та завдань формування, а також шляхів формування визначається багатопланова і багаторівнева диференціація об'єктів формування соціальної відповідальності військовослужбовців.

До основних об'єктів формування соціальної відповідальності військовослужбовців доцільно відносити: вимоги до змісту та рівня сформованості соціальної відповідальності військовослужбовців, їх нормативно-правового та морального змісту; соціальний статус військовослужбовців, їх місце і роль у житті суспільства та армії; систему соціального та правового захисту військовослужбовців, рівень свободи військовослужбовців у виконанні посадових обов'язків, вирішенні завдань повсякденної життєдіяльності; систему цінностей та ціннісних орієнтацій військовослужбовців; систему

духовно-практичної діяльності, спрямовану на пропаганду і роз'яснення вимог суспільства до морально-психологічних та професійних якостей військовослужбовців, їх місця і ролі у житті суспільства та Збройних Сил України, пропаганду прикладів сумлінного виконання громадянського та військового обов'язку; загальні та безпосередні умови, в яких здійснюється процес формування соціальної відповідальності військовослужбовців; рівень вимогливості до виконання військовослужбовцями функціональних обов'язків, рівень військово-професійної майстерності, дотримання встановленого порядку та правил проходження військової служби; систему оцінювання рівня сформованості військово-професійних знань, навичок і вмінь, морально-бойових та психологічних якостей, виконання посадових обов'язків, дотримання вимог щодо порядку та правил проходження військової служби; систему матеріального та морального стимулювання сумлінного виконання військового обов'язку, ініціативного та творчого ставлення до військової служби, досягнутих результатів у військово-професійній підготовленості та рівня військово-професійної майстерності; умови реалізації та розвитку духовних і фізичних потенцій, саморозвитку та самореалізації особистості в умовах військової діяльності; безпосередніх та опосередкованих суб'єктів процесу формування соціальної відповідальності військовослужбовців.

Другим елементом системи стосунків як складової соціального механізму формування соціальної відповідальності військовослужбовців є *суб'єкт-суб'єктні* стосунки. Саме через систему суб'єкт-суб'єктних стосунків відбуваються самоактуалізація особистості, набуття особистістю своєї індивідуальності в процесі самоактуалізації індивідуальності.

Досить важливими для розуміння процесу формування соціальної відповідальності військовослужбовців уявляються напрацьовані науковцями положення про рівні самоактуалізації особистості та здатність людини виходити за межі, зумовлені наявним буттям, як потенція людської свободи [11; 12]. Відповідно до цього формування соціальної відповідальності військовослужбовців є важливою складовою загального процесу формування особистості шляхом розгортання біологічної, соціальної та духовної природи людини, а необхідною передумовою формування соціальної відповідальності військовослужбовців – свобода особистості.

Таким чином, можна стверджувати, що важливим суб'єктом формування соціальної відповідальності військовослужбовців є самі військовослужбовці. Усвідомлення вимог суспільства до морально-психологічних та професійних якостей військовослужбовців, їх місця і ролі у житті суспільства та Збройних Сил України є необхідною передумовою забезпечення реалізації своїх духовних і фізичних потенцій, саморозвитку та самореалізації військовослужбовців як особистості.

Аналіз сутності і змісту процесу формування соціальної відповідальності військовослужбовців, системи суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних стосунків, у функціонуванні якої реалізуються закономірності формування особистості, та шляхів діяльності щодо формування соціальної відповідальності військовослужбовців дозволяє визначити сутність соціального механізму формування соціальної відповідальності військовослужбовців. *Соціальний механізм формування соціальної відповідальності військовослужбовців* – це детермінований потребами суспільства, армії і особистості, спосіб прямого та опосередкованого впливу на духовний світ та індивідуальні особливості військовослужбовців з метою опанування системою суспільних і військово-професійних цінностей, формування власної системи цінностей і ціннісних орієнтацій, набуття соціального і військово-професійного досвіду, соціально-типологічних якостей соціуму і військовослужбовців, відповідної ментальності та усвідомлення своєї належності до них, активного залучення до системи військово-політичних відносин, військово-професійного управління та творчості, який реалізується через систему суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних стосунків і зумовлюється об'єктивними закономірностями формування особистості.

Соціальний механізм формування соціальної відповідальності військовослужбовців, таким чином, є системою органічно взаємопов'язаних елементів, до основних з яких належать: цілі формування соціальної відповідальності, обумовлені потребами функціонування і розвитку суспільства, Збройних Сил та особистості; система суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних стосунків, яка складається та функціонує у процесі формування соціальної відповідальності; шляхи, форми та засоби діяльності щодо формування соціальної відповідальності військовослужбовців; суб'єкти, в діяльності яких реалізуються закономірності формування соціальної відповідальності; умови, в яких формується соціальна відповідальність військовослужбовців.

Як **висновок** можна констатувати, що соціальний механізм формування соціальної відповідальності військовослужбовців є способом реалізації закономірностей формування особистості у соціокультурному та військово-професійному просторі сучасного соціуму. До основних складових цього механізму належать: цілі, система суб'єкт-об'єктних і суб'єкт-суб'єктних стосунків, шляхи, форми та засоби діяльності, суб'єкти та умови формування соціальної відповідальності військовослужбовців.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фінін Г. І. Військове покликання та специфіка його реалізації за умов розбудови Збройних Сил України (соціально-філософський аналіз) : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / Г. І. Фінін. – Х., 1999. – 20 с.

2. Коваленко І. І. Духовні цінності Збройних Сил України в умовах соціокультурної трансформації суспільства : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.04 / І. І. Коваленко. – Х., 2003. – 203 с.
3. Кузнецов В. Г. Диалектика рационального и эмоционального в системе ценностных ориентаций личности воина : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.01 / В. Г. Кузнецов. – М., 1988. – 21 с.
4. Горбенко В. И. Ценностные ориентации воина социалистической армии и их формирование в современных условиях : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.01 / В. И. Горбенко. – М., 1986. – 20 с.
5. Ларцев В. С. Социальные и культурные детерминанты формирования личности : монография / В. С. Ларцев. – Киев : Принт-Экспресс, 2002. – 430 с.
6. Мартинюк В. М. Ціннісні орієнтації військовослужбовців Збройних Сил України (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / В. М. Мартинюк. – Х., 2005. – 201 с.
7. Кривоконь О. Г. Чинники соціального формування особистості в умовах розбудови інформаційного суспільства (соціально-філософський аналіз) : дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / О. Г. Кривоконь. – Х., 2007. – 199 с.
8. Чернавин Ю. А. Социальная ответственность воинского коллектива (философско-социологический анализ) : автореф. дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.01 / Ю. А. Чернавин. – М., 1988. – 20 с.
9. Квиткин П. В. Влияние армии на развитие духовной жизни советского общества (Философско-социологический аспект) : дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.01 / П. В. Квиткин. – М., 1991. – 222 с.
10. Положення про вищі військові навчальні заклади Збройних Сил України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg>.
11. Дараган К. М. Актуалізація індивідуальності як соціально-філософська проблема : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 / К. М. Дараган. – Х., 2001. – 17 с.
12. Чаус А. Д. Самоактуалізація особистості в культурі постмодерну : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.04 / А. Д. Чаус. – К., 2008. – 19 с.

СОЦИАЛЬНЫЙ МЕХАНИЗМ ФОРМИРОВАНИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ УКРАИНЫ

Квиткин П. В., Ребрий И. Н.

Рассмотрены сущность и содержание социального механизма формирования социальной ответственности военнослужащих. Утверждается, что социальный механизм формирования социальной ответственности представляет собой механизм реализации закономерностей формирования личности. Формирование социальной ответственности военнослужащих обусловлено потребностями общества, армии и личности. Определены основные элементы социального механизма формирования социальной ответственности военнослужащих.

Ключевые слова: социальная ответственность, социальный механизм формирования социальной ответственности, цели формирования социальной ответственности, пути формирования социальной ответственности.

**SOCIAL MECHANISM OF FORMING SOCIAL RESPONSIBILITY
OF THE UKRAINIAN ARMED FORCES SERVICEMEN**

Kvitkin P. V., Rebriy I. M.

The article deals with the essence and content of the social mechanism of forming servicemen's social responsibility. It is proved that the social mechanism of forming social responsibility is the mechanism of realizing the regularities of personality forming. The article states that formation of servicemen's social responsibility is determined by the necessities of a society, army and personality. The main elements of the social mechanism of forming servicemen's social responsibility are defined.

Key words: social responsibility, social mechanism of forming social responsibility, aims of forming social responsibility, ways of forming social responsibility.

УДК 141.1

А. С. Зубенко, кандидат філософських наук, доцент

ДЕКОНСТРУКЦІЯ ЯК ШЛЯХ ДО ЖИВОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ

Розглянуто підходи до справедливості в рамках деконструкції філософами-постмодерністами. Показано, що деконструкція, звернена до питання про справедливість, не нав'язує процедур обґрунтування і визначення та й взагалі не прагне їх дати. Навпаки, вона відкриває шлях до пошуку, нових змістів, нових рішень, живої справедливості, що не сховалася за стереотипи, правила та визначення і не спричиняє придушення іншого, а є нашим вибором, результатом нашого внутрішнього переживання й осмислення.

Ключові слова: справедливість, деконструкція.

Почуття справедливості — одне з найсильніших у людини. Меланхолія і критика, протест і революція — всі вони так чи інакше виникають із відчуття порушеної справедливості. Але що таке справедливість?

Ж. Дерріда

Актуальність теми. Справедливість присутня у всіх людських переживаннях і оцінках, включаючи ставлення людини до інших людей та до природи. Однак міркування про справедливість і спроби чітко визначити її призводять до поразки. Згідно з Б. В. Марковим, як критика, так і проповідь справедливості не дають бажаного результату і нерідко приводять до небез-

печних перекручень [1]. Якщо, наприклад, якийсь вчинок коханої людини або друга оцінюється як несправедливий, то прагнення до відновлення справедливості, що навіть не має засобів та способів до здійснення, може виявитися не необразливим. Затаївшись голкою в серці або свідомості, вона здатна зруйнувати серце і душу людини.

Слід сказати, що небезпечність застосування справедливості існувала завжди. Це пов'язано з тим, що, з одного боку, чиста справедливість (у якій немає способів здійснення) неспроможна і навряд чи не безглузда. З другого боку, справедливість, яку можна здійснити, нерідко припускає застосування засобів, що перетворюють її у свою протилежність і приводять до відчуження або терору. В історії досить прикладів, коли відповідь на несправедливе насильство перетворювалася на ще більше насильство в ім'я справедливості. Незважаючи на це, людина сподівається на здійснення справедливості і бажає її.

Метою статті є осмислення того, чому ж, маючи настільки гостру потребу в справедливості, ми зіштовхуємося з такими труднощами в її розумінні і застосуванні? Чи існують якісь справжні підстави справедливості, які дозволили б уникнути цих труднощостей?

Аналіз проблеми, джерел і публікацій. Звернемося до найбільш близької аналогії справедливості – закону. Закон дозволяє нам оцінити діяльність (або бездіяльність) людини і справедливість міри покарання за неї, якщо діяльність (або бездіяльність) була протиправною. Таким чином, закон, що визначає міру покарання, дуже близький до ситуації відновлення справедливості. Але ототожнити їх повністю ми не можемо, бо будь-який закон передбачає конкретні випадки і межі його застосування. Стосовно справедливості ми таких меж установити не можемо. Сфера застосування справедливості не обмежується людською діяльністю, але стосується думок і почуттів людини, порядку речей у навколишньому світі. За простором свого застосування справедливість набагато ближче до моральних норм, ніж до закону. Але й з ними вона не збігається, тому що іноді виправдовує насильство і примушування. Справедливість не можна також звести до любові, добра і блага, оскільки вона включає можливість втрати і жертви.

Не знайшовши опори в правових та моральних нормах і категоріях, як основу справедливості нерідко намагаються представити загальноприйняті правила і принципи. З погляду останньої позиції передбачається, що згода думок може послужити тією опорою, яка дозволить нам у будь-якій ситуації оцінити справедливість або несправедливість, що відбувається, і це оцінювання буде безперечним. Дане припущення дійсно дозволяло б нам там, де не діють правові норми, встановлені законом, або моральні норми, встановлені традицією, створювати правила і підстави для винесення вердикту про справедливість на основі конвенції. Але ця позиція також має свої підводні

камені. По-перше, як показав Л. Вітгенштейн, перш ніж дійти згоди думок, необхідно встановити згоду із приводу використовуваної мови: «Мовне взаєморозуміння досягається не тільки погодженістю визначень, але (як не дивно це звучить) і погодженістю суджень» [2, с. 242]. Однак у всякого консенсусу є межа: «Де дійсно зіштовхуються два непримиренних принципи, там кожний оголосить іншого дурнем і єретиком. Я сказав, що став би “боротися” з іншим, – але хіба я відмовився б приводити йому підстави? Зовсім ні; наскільки ж далеко вони простираються? Наприкінці підстав стоїть переконання» [2, с. 611–612]. І ці переконання формуються зовсім не в результаті прийняття загальних правил або консенсусу. По-друге, бажання повного розуміння та згоди, за Л. Вітгенштейном, «заводить нас на гладкий лід, де відсутнє тертя, як бачимо, умови в якомусь сенсі стають ідеальними, але саме тому ми не в змозі рухатися. Ми хочемо йти: тоді нам потрібно тертя. Назад на грубий ґрунт!» [2, с. 107]. По-третє, простого відтворення правил і норм не існує. Правила, за Л. Вітгенштейном, завжди обмежуються практиками. Такі практики становлять основу певних форм індивідуальності та ідентичності, що роблять можливу вірність процедурам. Саме тому, що процедури вписані в загальні форми життя і узгодженість суджень, вони можуть прийматися і дотримуватися. Їх не можна розглядати як правила, які створюються на основі принципів, а потім використовуються в конкретних обставинах.

Д. Таллі у своїй політичній філософії [3, с. 154] відштовхується від поглядів Л. Вітгенштейна і доходить тих самих висновків: загальне правило не може «точно пояснити явище, яке ми пов’язуємо з розумінням значення загального поняття» [2, с. 85]. Використання загальних понять повинно розглядатися як інтерсуб’єктивні «практики» або «звичаї», що нічим не відрізняються від ігор, таких як, наприклад, шахи або теніс. Наскільки ми «дотримуємося правила» або «діємо всупереч правилу», вирішується в кожному реальному випадку його використання [2, с. 201]. І навіть, якщо всі вони слідуєть одному загальному правилу, діють вони по-різному. Кожна людина реагує на навчання, норму, правило, наказ по-своєму. Має місце безліч практик і безліч мов, жодна з яких не може претендувати на те, щоб відігравати основну роль [3, с. 154]. Визнання такого плюралізму покладає всю відповідальність за ухвалення рішення, справедливості або несправедливості вчинку на саму людину. Тому пошук справедливості – це пошук не вірогідності, а відповідальності. Як стверджує ще один послідовник Л. Вітгенштейна С. Кавелл, ми ніколи не повинні знімати із себе відповідальність за наші рішення, посилаючись на вказівки загальних правил та принципів [3, с. 164]. Таким чином, з погляду Л. Вітгенштейна і його послідовників, спроба визначити справедливість та зробити її достовірною спотворює її.

Наступну спробу знайти обґрунтування справедливості намагаються здійснити у рамках феноменологічного підходу. Останній метод дозволяє нам побачити в справедливості самоочевидне, що саме себе обґрунтовує, ейдестичне переживання. Як бачення сутності, воно властиве людині. Усі позитивні дії в спілкуванні, моральних вчинках, правових відносинах, використанні закону пронизані зсередини почуттям справедливості. Але таке «апріорне» розуміння справедливості натрапляє на розходження її історичного досвіду. У цьому разі можна доповнити феноменологію герменевтичними методами і встановити в мінливому історичному досвіді щось стійке. Але й цей підхід не годиться, тому що при всій повазі до пам'яті і традиції ми не можемо допустити, що справедливість уже реалізувалася [1]. Справедливість не є раз і назавжди заданою нормою, як щось один раз створене й уже існуюче.

Підіб'ємо деякі підсумки. В обговоренні справедливості, як і її застосуванні, ми зіштовхуємося зі складною ситуацією. Справедливість безмірна, вона виступає як щось відсутнє, наприклад, у законі та владі, порядку і мірі, але разом з тим передує їм. Спроби прямого визначення справедливості не дають бажаного результату. Рефлексія про справедливість неможлива. Будучи основою права, моралі тощо, справедливість не піддається виправданню та перевірці і не має зовнішніх критеріїв. Про неї, як про невимовне, треба, за порадою Л. Вітгенштейна, мовчати [2, с. 217]. Спроби застосувати феноменологічно-герменевтичний підхід теж не приносять плодів. Єдино важливим поштовхом для нашого просування в обговоренні проблеми справедливості є вимога Л. Вітгенштейна і його послідовників про визнання плюралізму поглядів як необхідної умови здійснення справедливості. Визнання великої кількості мов, переконань, думок та практик приводить нас до того, що кожного разу справедливість здійснює або не здійснює заново сама людина, а не встановлені правила і норми відповідають за те, що відбувається. Людина не є мірою справедливості, але саме її духовна робота дозволяє відшукати хитку межу справедливої або несправедливої дії.

Цей висновок можна підкріпити міркуваннями іншого відомого філософа М. Мамардашвілі: «Багато чого з того, що ми відчуваємо, що ми думаємо і робимо, – мертво. Мертво... тому що наслідування чомусь іншому – це не твоя думка, а чужа. Мертво, тому що – це не твоє справжнє, власне почуття, а стереотипне, стандартне, не те, що ти відчуваєш сам» [4, с. 3]. Людина може відтворювати багато чого словесно, нічого не відчуваючи. При цьому слова «живі», які є вираженням внутрішньої роботи, неможливо відрізнити від слів «мертвих», у яких відсутнє особисте, справжнє переживання. На думку М. Мамардашвілі, якісь зовнішні ознаки, як у нашому випадку, наприклад, установлені правила і норми, не можуть служити критерієм розрізнення живого від мертвого, помилки від істини. Різниця між неправдою і правдою

«надана цілком якомусь особливому внутрішньому акту, який кожний робить на власний страх і ризик. Тобто відмінність установлюється мною, вона не дана в речах. Вона незалежно від мене не існує. Той, хто бреше, говорить ті самі слова, що й той, хто говорить правду. У словах правда не міститься й у цьому сенсі не може бути записана» [4, с. 4].

Таким чином, справжні підстави справедливості в якійсь внутрішній, граничній ситуації переживання, яку М. Мамардашвілі називає загостреним почуттям свідомості. Сучасна філософська традиція надає багатий матеріал для обговорення таких граничних ситуацій. І, як нам здається, використання можливості постмодерністської філософії, зокрема такого її методу, як реконструкція, під час обговорення питання про справедливість може бути досить перспективним.

Нагадаємо, що постмодернізм з'явився наслідком розчарування (хоча це не єдина причина) у наших здібностях побудувати рай на землі. ХХ століття із двома світовими війнами і розквітом тоталітаризму виявилось дуже хворобливим, протверезним засобом для людства. Модернізм звів людину в царі Всесвіту, відкинувши Бога. Постмодернізм не вірить у те, що у людини вистачить сил і здібностей панувати над усім Всесвітом. Як світогляд постмодернізм одержав поширення наприкінці ХХ ст., і його головною рисою є плюралізм, тобто допущення одночасного співіснування різноманітних точок зору. Безпосередньо із плюралізму випливають такі його похідні характеристики, як фрагментарність, децентрація, мінливість, контекстуальність, невизначеність, іронія тощо [5], котрі як не можна краще допомагають виразити щось про граничні ситуації.

Крім того, є безліч точок дотику між поглядами Л. Вітгенштейна і Ж. Дерріда. Для французького філософа так само, як і для Л. Вітгенштейна, розуміння відповідальності вимагає від нас, щоб ми відмовилися від мрії про повну перевагу людини і від фантазії, що ми могли б піти від наших людських форм життя. Обидва філософи вважають, що різноманіттю голосів і думок необхідно дати можливість знайти свої форми вираження замість того, щоб прагнути до гармонії і згоди.

Так само, як і Л. Вітгенштейн, який стверджував, що муки вибору людини нерозв'язні (людина завжди несе етичну відповідальність [3, с. 163] за свій вибір і, зробивши його, продовжує сумніватися в ньому), Ж. Дерріда вважає, що нерозв'язність вибору неможливо перебороти або перемогти, а суперечності обов'язку нескінченні. Людина ніколи не може бути впевнена в тому, що зробила правильний вибір, оскільки рішення, прийняте на користь однієї з альтернатив, завжди завдає втрат іншій альтернативі. З погляду деконструкції «нерозв'язне залишається застряглим, засівшим, принаймні, як примара, але примара необхідна, у будь-якому рішенні, у будь-якій події рішення. Його примарність деконструє зсередини будь-яку гарантію присут-

ності, будь-яку впевненість або будь-яку передбачувану критеріологію, що могла б гарантувати нам справедливість рішення» [6].

Ще один аргумент на користь обговорення справедливості в рамках деконструкції полягає в тому, що деконструкція, як і справедливість, не піддається прямому визначенню, а справедливість, як і деконструкція, – це не тільки міркування, але насамперед практичне рішення й відповідальна дія. Справедливість не є якимось заданим, готовим еталоном, що додається до тих чи інших дій або подій. Вона не тільки ідеал і імператив, а й практика, що протікає в конкретних обставинах і веде або до звільнення, або до підпорядкування та примусу.

Ж. Дерріда стверджує, що деконструкція – це відновлення справедливості, яку порушують критика і рефлексія, що приховано припускають і побічно реалізують владу та авторитет. Вона пов'язана з мірою і виправданням, з рівновагою, а також з урахуванням історичного місця і контексту, в яких висловлювалися ті чи інші судження про справедливість, тобто вона реалізує справедливість відносно самої справедливості.

Питання про справедливість має потребу в деконструкції й тому, що воно часто ставиться в полі анонімних «природних» допущень і розходжень суб'єктивного й об'єктивного. Тому «децентрація» і визнання множинності, які приносить із собою деконструкція, сприяють більш гнучкому уявленню про справедливість як мистецтво подолання різких меж і вирівнювання дискурсивного і культурного ландшафту. Подолання суперечності внутрішнього егоїзму бажань та соціальної даності, уміння знайти компроміс зовнішнього та внутрішнього, свого та іншого – це і є справедливість, і способом її здійснення виступає гранична ситуація. Йдеться не тільки про вибір, але насамперед про моральне визнання іншого, абсолютно іншого, ніжти сам. Це визнання приводить до самозміни людини і створення таких просторів, де збігаються або, точніше, співіснують різні і розділене.

На противагу історичному методу деконструкція не шукає в минулому нерозвинене сучасне, у чужому – своє, а вказує на першооснову і джерело істини, моралі і взагалі «людського» в іншому та чужому.

Наприклад, конструювання системи пізнання і моралі, як показав Ж. Дерріда, полягає в утаюванні, усуненні, стиранні першооснови, акту зародження чогось з іншого, з абсолютно іншого. Далеко не кожний може, наприклад, зрозуміти, що першоджерелом моралі є вина, а закону – злочин, оскільки вина і злочин є абсолютно іншим, ніж мораль і закон. Таким чином, інше, друге є присутнім як «містичне», невимовне, як відсутнє, котре сховано підтримує і визначає присутнє. Деконструкція на відміну від діалектичного засвоєння-присвоєння і «зняття» прагне утримати і зберегти інше, котре як насіння або паросток або як отрута-ліки підтримує живе від вгасання та смертвіння.

«Іншим» першоджерелом справедливості, на думку Ж. Дерріда, є сила, оскільки справедливість так чи інакше визначається через силу, відштовхується від неї або тяжіє до неї. У зв'язку із цим у питанні про справедливість завжди необхідні запобіжні заходи, тому що вона може залишитися неспроможною або, навпаки, виявитися ангажованою владою, служити для неї засобом та інструментом. «Є ризик, – пише Ж. Дерріда, – що рекурс до сили, реконструкція спричинить темне, окультне або субстанціалістичне» [6]. Особливий ризик існує в нашому світі, де сила стала анонімною та непомітною. Адже сьогодні сила – це знання-влада, це невлонима мережа розрізень і диференціацій від морально-етичних до науково-теоретичних і особливо медичних. Як уникнути дилеми між силою і безсиллям? Ж. Дерріда вважає, що повинно йтися про диференціюючу силу і насильство: це відкладено-затримано-відмовлено розрізнення (*differance*) сили і насильства [6]. Це означає, що справедливість залишається справедливістю, якщо нам вдається втриматися на грані, яка б не дозволяла силі дії перетворюватися в силу примусу.

Як приклад подібної ситуації Б. Марков наводить запрошення в гості. «Що значить запросити в гості і прийняти запрошення? Це готовність зустрітися із чужим. Коли гість приходить до нас додому, він піддається деякому насильству. Йому дають старі хазяйські тапки, проводять у кімнату і саджають у крісло. Це схоже на конвоювання. Але й гість гарний. От він сидить і не йде та стає в тягар. Знайомство і візит припускають асиміляцію. Так право і насильство виявляються закладеними вже в самому запрошенні, і воно має потребу в деконструкції» [1].

Шлях, що дозволяє залишатися на грані, здійснювати деконструкцію, лежить через пам'ять про те, що в справедливості є адресат. Потрапляючи в лещата несправедливості, ми не просто прагнемо відновлення порядку речей, а завжди спрямовуємо свої дії на когось. Спрямовувати, адресувати свою проблему комусь людина повинна мовою адресата, по суті чужою мовою. Це завжди важко, але саме спрямованість своєї мови іншому є можливістю подолання однобічності використання мови і можливістю справедливості.

Деконструкція, таким чином, – це наближення до меж, котрі людина (чоловік, жінка, дитина) розглядає як масштаби права і безправ'я. Це наближення здійснюється під ім'ям справедливості, що сама виступає як щось безмірне і невизначене, але одержує визначеність як межа і масштаб, як такий обмежувальний апарат, що робить можливою культуру. У цьому зв'язку можна відзначити, що деконструкція, яка розкриває граничний характер справедливості, зовсім не веде до теоретико-правового нігілізму, який часто пов'язаний з моралізуванням. Б. Марков, який аналізує позицію Ж. Дерріда, доходить висновку, що деконструкція – це подвійний рух.

З одного боку, це рух до змісту безмежної відповідальності, здійснюваної в пам'яті. І цей рух пам'яті є поверненням до історії, генезису, змісту, до меж понять справедливості, права, закону, норм, цінностей, які проводяться і читаються в історії. Справедливість – це щось більше, ніж мова, і тому деконструкція повинна заглиблюватися в серцевину пам'яті. При цьому йдеться не про історико-філологічні штудії, а про відповідальність пам'яті перед спадщиною імперативів і вказівок. Мова, як доводив Ж. Дерріда у своїй «Грамматології», тісно пов'язана із практикою насильства і придушення іншого. Саме в ній за допомогою понять і логіки стягуються в єдину супідрядну, ієрархізовану систему різні поняття. Вона знімає протилежності, стирає сліди іншого, привласнює та експлуатує чуже. Мова, що летить з вуст безперервним потоком, і вухо, що схоплює на лету зміст сказаного, стирають сліди іншого, на які звертає увагу деконструкція. Отже, вимога справедливості зобов'язує деконструкцію і зобов'язує до деконструкції.

З другого боку, цей рух і відповідальність відносно пам'яті – відповідальність відносно самого поняття відповідальності, що визначає виправдання наших власних теоретичних, практичних, етичних і політичних рішень. Ця відповідальність не піддається визначенню за допомогою системи сформованих понять (власність, правильність, воля, свобода, свідомість, суб'єкт, Я, особистість та ін.). За допомогою деконструкції відповідальність «розвантажується» [1], приходять до іншого і визнає іншого. Для деконструкції недоречний предикат розуміння. Адже зрозуміти – значить схопити, засвоїти, привласнити щось як предмет. Але буття, деконструкція, справедливість саме вводяться як щось, що не є предметним. Поле деконструкції виступає лист, де зміст розсіяний і безупинно росте. Він не даний у готовому вигляді так, що його можна схопити і привласнити, а перебуває в стані зародження. Деконструкція, розсіювання змісту складається в безперервному пошуку споконвічної опозиції, один із членів якої приховується конструкцією або обґрунтуванням.

Висновок. Таким чином, деконструкція, звернена до питання про справедливість, не нав'язує процедур обґрунтування і визначення та взагалі не прагне їх дати. Навпаки, вона відкриває шлях до пошуку, до нових змістів, до нових рішень. Деконструкція відкриває шлях до живої справедливості, що не сховалася за стереотипи, правила та визначення, і не спричиняє придушення іншого, а є нашим вибором, результатом нашого внутрішнього переживання й осмислення. Вона також є нашим сумнівом у виборі, що позбавляє нас упевненості, але дозволяє зупинити відчуження від один раз здійсненого і створеного, не прийняти як належний примус іншого до нашого вибору і наших переконань. Справедливість завжди спрямована на особливе, сингулярне, тобто на інше особливе, що претендує на універсальність. Справедливість – це надмірне. Вона диспропорційна й, здається, вимагає подолання всіх меж

і бачить несправедливість навіть там, де спокійно, мирно та досить задоволено живуть люди, впевнені в справедливості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Марков Б. В. Философская антропология: очерки истории и теории / Б. В. Марков. – СПб. : Лань, 1997. – 480 с.
2. Витгенштейн Л. Философские исследования / Л. Витгенштейн // Витгенштейн Л. Философские работы. Ч. I. – М. : Логос, 1994. – 615 с.
3. Муфф Ш. Витгенштейн, политическая теория и демократия / Ш. Муфф ; пер. с англ. А. Смирнова // Логос. – 2003. – № 4–5 (39).
4. Мамардашвили М. Психологическая топология пути / М. Мамардашвили. – СПб. : Изд-во РХГИ, 1997. – 750 с.
5. Емелин В. И. Информационные технологии в контексте постмодернистской философии : дис. ... канд. филос. наук : спец. 09.00.01 / В. И. Емелин. – М., 1999. – 215 с.
6. Деррида Ж. Сила и значение / Ж. Деррида // Ж. Деррида. Письмо и различие / пер. С. Л. Фокина. – СПб. : Акад. проект, 2000. – С. 7–42.

ДЕКОНСТРУКЦИЯ КАК ПУТЬ К ЖИВОЙ СПРАВЕДЛИВОСТИ

Зубенко А. С.

Рассмотрены подходы к справедливости в рамках деконструкции философами-постмодернистами. Показано, что деконструкция, обращенная к вопросу о справедливости, не навязывает процедур обоснования и определения и вообще не стремится их дать. Она открывает путь к поиску, новым смыслам, новым решениям, живой справедливости, которая не спряталась за стереотипы, правила и определения и не влечет за собой подавления другого, а является нашим выбором, результатом нашего внутреннего переживания и осмысления.

Ключевые слова: справедливость, деконструкция.

DECONSTRUCTION AS A WAY TO LIVING JUSTICE

Zubenko A. S.

Approaches to justice within the limits of a deconstruction by philosophers postmodernists are considered in the article. It is shown that the deconstruction turned to a question on justice, does not impose substantiation and definition procedures and does not aspire to give them at all. It opens a way to search, to new senses, to new decisions, to lively justice which has not hidden for stereotypes, rules and definitions, and does not involve suppression of another, and is our choice, result of our internal experience and judgment.

Key words: justice, a deconstruction.

УДК 130.3:355

О. В. Громико, кандидат філософських наук;

С. С. Семенов, кандидат філософських наук

НЕНАСИЛЬНИЦЬКА ПОЛІТИКА: УТОПІЯ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ ДЛЯ УКРАЇНИ?

Розглянуто основні положення ненасильницької політики, шляхи розв'язання політичних конфліктів, що заперечують насильство як метод, а також вплив релігії на проведення ненасильницької політики в перехідний період Української держави. Проаналізовано проблему побудови відносин між владою та опозицією, роль останньої в демократичному суспільстві.

Ключові слова: ненасильницька політика, політичний конфлікт, опозиція, демократія.

Актуальність проблеми. Останнім часом зарубіжні та вітчизняні політологи дедалі частіше звертаються до теми ненасильницької політики. Привід для цього є, причому вагомий. Наприклад, в Україні котрий рік відчувається непередбачена напруженість у політичній сфері. За так зване «місце під сонцем» ведуть непримиренну боротьбу президентські та урядові структури, парламентська коаліція та опозиція, ліві та украї праві партії тощо. У зовнішній політиці конфліктними залишаються відносини з Росією. І такий перелік можна продовжити.

Мета цієї статті – розкрити основні положення теорії і практики ненасильницької політичної боротьби. Під політичним насильством звичайно розуміють незбройну, нерепресивну боротьбу за людську справедливість і свободу.

Аналіз наукових джерел і публікацій. У наукових і політичних колах здавна існують два основних погляди на політичне насильство і його альтернативи. Перший відстоює необхідність насильства, вказує на нерозривний зв'язок політики з насильством, яке нібито є засобом для досягнення благих цілей. Прихильники другого погляду обґрунтовують, що насильство за своєю сутністю є злом, навіть якщо воно використовується з шляхетною метою, що будь-яку політичну проблему можна розв'язати ненасильницьким шляхом. Як свідчить історія, певна частина людей, груп однодумців, суспільних рухів завжди відкидала насильство в політику з етичних, моральних або релігійних міркувань.

Ми переконані, що в реальному громадському житті, якщо розглядати політичний феномен у його цілісності, ненасильницька політика тісно переплітається з насильством, у тому числі зі змушеними репресіями. Останні необхідні, наприклад, державі (а воно є провідною ланкою полі-

тичної системи) для захисту суспільства від ворожих нападів, від злочинних елементів тощо. Щоправда, не можна не погодитися з думкою тих суспільствознавців і політиків, які стверджують, що включення насильства в позитивний контекст суспільних відносин можливо тільки в окремих, виняткових випадках, суворо обмежених цілях і контрольованих дозах. Звідси навіть професійний військовий повинен усвідомлювати, що в колізіях армійської служби, яка звичайно пов'язана із застосуванням зброї, вбивством супротивника, знищенням матеріальних цінностей, в його думках і діях у кожному конкретному випадку обов'язково наявні критерії моральної доцільності, багатоваріантності, виваженості при обранні й прийнятті того чи іншого рішення.

Залишається незаперечним фактом, що ненасильницькі дії одержали і одержують у світі «широку прописку», витісняють насильство в багатьох сферах політичної діяльності. Вони яскраво виявляються при відстоюванні певними верствами населення тих чи інших країн своїх конституційних прав, у боротьбі за економічні та соціальні перетворення, громадянську свободу і демократизацію, національно-визвольному русі, боротьбі проти диктатур, геноциду, антивоєнних акціях. Та й досвід «помаранчевої революції» в Україні ще раз підтверджує, що здобути перемогу над правлячим режимом можна без крові, не вдаючись до силових прийомів, шляхом суспільного морального тиску на тих, хто утримує владу.

За підрахунками американського філософа, фахівця в галузі історії і соціології ненасильства Д. Шарпа, ненасильницька боротьба в політичній сфері містить близько 198 форм і методів [5].

Важко зрозуміти зміст і призначення ненасильницької практичної політики, не ознайомившись хоча б у загальних рисах з основними положеннями філософії ненасильства. Остання, як відомо, активно розвивалася у східній культурі, де споконвічним було цілісне бачення миру як живого тіла, живого організму, а будь-який тиск стосовно нього вимагав вагомих моральних підстав. У цілому ця філософія за жодних умов не визнає корисності, необхідності та законності насильства.

Творцями філософії ненасильницького опору можна вважати Г. Д. Торо (1817–1862), М. К. Ганді (1869–1948), Л. М. Толстого (1828–1910), М. Л. Кінга (1929–1968) та інших мислителів і громадських діячів.

Так, американський філософ і письменник Г. Д. Торо першим надав моральне обґрунтування ненасильницької революції, запропонував серію діючих мирних суспільних акцій у ході її здійснення.

Філософія гандизму (отримала назву за ім'ям її основоположника М. К. Ганді) виходить із ідеї божественної реальності, що ототожнюється з істиною, досягти якої можливо лише шляхом морального самовдосконалення. Джерелами ж останнього є «закон любові» і «закон страждання».

До основних політичних принципів і характерних рис гандизму слід віднести: досягнення незалежності країни (у цьому разі йдеться про Індію, яка була свого часу колонізована англійцями) мирними засобами, шляхом залучення до визвольної боротьби широких народних мас при дотриманні ними правила ненасильства; об'єднання в цій боротьбі всіх верств населення незалежно від каст, релігії, національності тощо під управлінням національного конгресу; ствердження можливості досягнення класового миру і розв'язання конфліктів між класами шляхом арбітражу.

Розроблена Ганді і прийнята його послідовниками тактика ненасильницької боротьби за незалежність одержала назву сатьяграхи (буквально – завзятість в істині). Вона виражалася у двох формах: неспівробітництві та непокорі.

Наприклад, неспівробітництво полягало у відмові від титулів, подарованих англійцями місцевим жителям, бойкоті урядових закладів, організації мирних демонстрацій. Громадянська непокура зводилася до порушення окремих законів колоніальної влади, проведення політичних страйків, харталів (припинення будь-якої ділової активності) і навіть до відмови від сплати державних податків. Для тактики гандизму характерним було прагнення розв'язувати окремі конфлікти з англійськими військами, а також соціальні суперечності шляхом переговорів і угод на основі взаємних поступок.

Розробленням теорії непротивлення злу насильством свого часу предметно займався російський письменник Л. М. Толстой. Він мріяв про такий устрій життя, «за якого царюючі тепер розбрати, обмани і насильство будуть замінені вільною згодою, правдою та братньою любов'ю людей між собою» [4]. Особливий інтерес становлять теоретичні погляди щодо ненасильства ідейного натхненника та практичного організатора боротьби американських негрів за громадянські права Мартіна Лютера Кінга, перу якого належить характеристика основних особливостей, на котрих ґрунтується теоретична система ненасильства.

Першу особливість М. Л. Кінг зводив до того, що навіть ненасильницький опір – це все ж таки опір, що не має нічого спільного з пасивністю. Він, на думку дослідника, є методом фізичної пасивності та водночас потужної духовної активності. Це не пасивне непротивлення злу, а активний ненасильницький опір останньому.

Другим важливим моментом при характеристиці ненасильства є те, що з його допомогою прагнуть не перемогти чи принизити супротивника, а завоювати його дружбу і розуміння. Учасник ненасильницького опору змушений найчастіше виражати свій протест шляхом неспівробітництва або бойкотів, але він розуміє, що це є не власне метою, а тільки лише засобом для пробудження морального сорому в супротивника. Наслідки ненасильства полягають у створенні спільності, тоді як наслідком насильства є трагічна гіркота.

Третя особливість філософії ненасильства полягає в такому: атака в ненасильницькій боротьбі спрямована проти сил зла більшою мірою, ніж проти тих людей, яким довелося творити це зло. Саме зло прагне перемогти учасника ненасильницького опору, а не людей, що стали жертвами цього зла.

Четвертим пунктом, що характеризує такий опір, є бажання приймати страждання без відплати – приймати удари супротивника, не відповідаючи на них. Таким чином, учасник ненасильницького опору прагне прийняти насильство, якщо воно є неминучим, але ніколи не завдасть відповідного удару.

П'ятий пункт, що визначає ненасильницький опір, базується на тому, що за його допомогою можна уникнути не тільки зовнішнього фізичного насильства, а й внутрішнього насильства духу. Борець за ненасильство відмовляється не тільки стріляти в супротивника, а й ненавидіти його. Центром ненасильства є принцип любові.

Шостою основною характеристикою філософії ненасильницького опору є розуміння того, що на боці справедливості перебуває весь світ. Тому той, хто вірить у ненасильство, глибоко вірить у майбутнє, зазначав М. Л. Кінг [2].

Виділимо цілком «земні» коріння ненасильства політики, у тому числі відносно України.

Так, істотними умовами поширення ненасильницької політики є розвинена демократія, щире народовладдя, широке включення «простих людей» у політичні процеси. За наявності цих компонентів суспільство, як правило, активно просувається до вищого рівня розвитку, в ньому забезпечуються особисті і політичні свободи, громадянський контроль, соціальна та економічна справедливість тощо. Звичайно ж, і сама демократія містить чинники нестійкості. Але, створюючи поле для вияву різноспрямованих позицій, вона завжди забезпечує й баланс сил, необхідний для громадянської стійкості.

У структурі базових елементів, що попереджують або, навпаки, породжують насильство, важливе місце посідають кількісні та якісні параметри соціально-економічного розвитку країни, рівень життя її населення. Відомо, що бідність у більших масштабах завжди є чинником нестабільності, умовою для можливого протистояння влади і громадян, що може перерости в силове зіткнення сторін.

Соціальну основу ненасильницьких дій у політиці становить також ментальна особливість націй, зокрема відсутність у ній войовничого духу, яких-небудь глибоко вкорінених претензій до правлячої еліти, співгромадян, сусідів, рівень цивілізованості, загальної, у тому числі політичної, культури. Немаловажним моментом є й панування майстерності політичної етики, «етики відповідальності» (за М. Вебером) всіма урядовцями й урядами, лідерами різних партій і громадських рухів, професійними політиками.

Позитивну роль у здійсненні ненасильницької політики відіграє ідеологічний чинник, тобто постійне втілення в масову свідомість «золотих правил» моральності, накладення заборони на пропаганду насильства і жорстокості в суспільстві.

Нарешті, діючою умовою, що може вплинути на зниження насильницького пресу, є загальна відмова від прагнення до технологічного устрою світу. Мінімізувати насильство можливо тоді, коли людство уникне сформованих стереотипів створення розвитку постіндустріальної, або (за визначенням В. С. Стьопіна) «техногенної», цивілізації і перейде до гуманістичного бачення устрою світу. Більшість прихильників «традиційної» цивілізації вважають, що новий спосіб життя в цьому світі обов'язково міститиме й стратегію ненасильства.

Особливості нинішнього політичного життя в Україні вимагають активного впровадження консенсуальної моделі розв'язання соціальних і політичних суперечностей, конфліктів, згладжування гостроти у боротьбі протилежностей, знаходження якщо не єдності, то хоча б компромісу між ними. Адже миролюбство, неагресивність, виваженість, неприйняття фатальності завжди були притаманні нашому народу. Україна поступово демонструє свою прихильність до принципів демократії. За рівнем освіченості громадян вона не поступається в рейтингові будь-якій цивілізованій країні. А це також вагомий аргумент на користь глибоко осмисленого, як правило, несилового підходу українців до розв'язання будь-якої конфліктної ситуації. Наше суспільство ще не занадто політизоване, населення не відрізняється значною відданістю тій чи іншій політичній силі. Його більше цікавить не політика, а економічні (меркантильні) питання. Більшістю українців виникаючі протистояння у верхніх ешелонах влади, а також між політичними партіями завжди відповідно аналізуються, не сприймаються болючо, не беруться «близько до серця». Тому не народні маси, а безвідповідальні політики можуть спровокувати у країні насильство в ході проведення тієї чи іншої акції, що стосується політичної боротьби.

Не можна не враховувати і роль релігії у питанні утвердження в суспільстві й державі моральної політики. Наприклад, в Основах соціальної концепції української православної церкви зазначено, що її завданням у питаннях політичних розбіжностей, суперечностей і боротьби залишається заклик до миру і співробітництва людей, що дотримуються різних політичних поглядів, у тому числі таких, які явно призводять до дій, що суперечать православному віровченню, православним нормам. У такий спосіб на перший план сьогодні усе більше висувається вимога помірної релігійної політики.

Що стосується вітчизняної філософської і політологічної думки, то вона одностайна в одному: будь-якого суспільного конфлікту можливо уникнути, причому без застосування силових методів. Що для цього потрібно? Ефективне управління конфліктними ситуаціями в демократичному суспільстві,

на думку М. І. Горлача, припускає низку спеціальних процедур. Це, по-перше, взаємний і оперативний обмін достовірною інформацією про інтереси, наміри та чергові кроки сторін, що беруть участь у конфлікті. По-друге, свідоме взаємне утримання від застосування сили або погрози застосування сили, здатних спричинити некерованість конфліктної ситуації; оголошення взаємного мораторію на дії, що загострюють конфлікт; підключення арбітрів, безсторонній підхід яких до конфліктів гарантований, а їх рекомендації беруться за основу компромісних дій. По-третє, використання існуючих або прийнятих нових правових норм, адміністративних та інших процедур, що сприяють зближенню позицій сторін, які втяглися до конфлікту. По-четверте, створення і підтримання атмосфери ділового партнерства, а згодом і довірчих відносин як передумов розв'язання поточного конфлікту і запобігання аналогічним конфліктам у майбутньому [1].

Перелічені процедури звичайно застосовуються стосовно не тільки внутрішніх, а й міжнародних конфліктів.

Розглянута проблема вимагає більш докладно зупинитися ще на одному актуальному практичному питанні – побудові відносин між владою та опозицією.

Жодна влада не є абсолютно правочинною і такою, що заслуговує на громадську довіру. Це аксіома. Тому владні структури в Україні покликані сприймати політичну опозицію як природну норму, як обов'язкове явище, постійно враховувати її конструктивні поради, по-діловому реагувати на критику. Держава повинна мати закріплену в законодавчому порядку чітку програму, що відповідає стратегії і тактиці діяльності з незгодними. Напевно, не є випадковістю практика багатьох західних держав, які дозволяють собі розкіш пестити і плекати опозицію. Подекуди навіть беруть останню на «державне постачання», на своє утримання.

Ще напередодні розпаду СРСР, під час так званої перебудови, в періодичній пресі, наукових виданнях широко дискутувалася проблема щодо того, як повинна поводитися державна влада стосовно того, що в соціалістичній країні зароджується політична опозиція. Нам імпонує повчальний висновок, зроблений тоді В. Макаренком. Сутність його в такому. Будь-які тверді обмеження політичної опозиції з боку держави, зазначав дослідник, підсилюють її моральні підстави і зіштовхують на позиції радикалізму дедалі ширші соціальні прошарки. Неможливий тут і абсолютний лібералізм, оскільки він створює почуття безсилля влади і сприяє вербуванню в лаву опозиції індивідів, для яких нічого не означають ідеологічні мотиви діяльності, – вони просто примикають до сильнішої сторони [3].

Важливою умовою політичного багаторіччя правителів і урядів є терпиме, толерантне ставлення до всіх виявів політичної диференціації, вміння переборювати звичний «синдром ворога» до будь-якого опонента.

Приклад добропорядного ставлення до опозиції повинен подавати президент країни, який є не тільки гарантом Конституції, а й своєрідним арбітром серед гравців на політичному полі.

У демократичній країні кожен мусить бути впевнений, що його належність до опозиції не викличе жодних ускладнень в особистому житті та професійній діяльності, у цілому не зробить представників опозиції персонами «нон грата». Не можна не погодитися з висловленнями деяких вітчизняних політологів, котрі ратують за надання можливостей безперешкодного виїзду із країни скривджених представників опозиції, які незатишно почувають себе в «рідних стінах», амбіційних, марнолюбних та інших опозиціонерів і їх аналогічного повернення, коли їм це завгодно і зручно, на Батьківщину.

Це, так сказати, один бік медалі. Тепер позначимо деякі правила поведінки самої опозиції, які можуть гарантувати її «безпечну» та ефективну життєдіяльність, а також відносний мир і спокій у суспільстві.

Перший важливий принциповий момент – опозиційність не передбачає насильницьких дій з метою захоплення державної влади. Класична опозиція звичайно бореться не проти конкретних носіїв влади, а проти її діяльності, законодавчих ініціатив, публічних заяв і практичних методів здійснення певного соціально-економічного або соціально-політичного проекту.

Сила будь-якої опозиції криється в умінні тримати руку на пульсі громадської думки, а відповідно – у змістовності, народній привабливості її програмних намірів, визнанні різних груп населення, гнучкій тактиці політичної боротьби. Заволодіння «серцями й умами» широких народних мас – запорука успіху опозиційних сил на будь-якому етапі боротьби за владу.

Розсудлива і раціонально діюча опозиція ніколи не робить різких радикальних кроків у той чи інший бік, зокрема не ігнорує, не відмітає компроміси, не будує свої відносини на моделі «ворог або друг» (у неї є тільки опоненти або партнери), не вдається до методів, які можуть дестабілізувати ситуацію в країні або чинять міцний психологічний тиск на громадську свідомість.

Звичайно опозиція активізує свою діяльність у період виборів органів влади та «перших» посадових осіб у державі і на регіональному рівні. При будь-якому їх результаті не можна ділити рядових виборців на переможців і переможених. Електоральна різногосиця, якщо на ній після виборів акцентувати увагу, приховує більшу небезпечність розколу суспільства за соціально-економічними, політичними, ідеологічними та іншими мотивами.

Цивілізована опозиція завжди повинна мати мужність визнавати свої помилки і безболісно переносити поразки в політичній боротьбі. Тактика негайного реваншу за упушену або недосягнуту перемогу може призвести до затяжної непримиренної боротьби «стінки на стінку». У разі взяття опозицією влади дуже важливо зберегти мир і згоду в суспільстві, забезпечити наступ-

ність за багатьма напрямками розвитку держави й суспільства. Адже всяке «руйнування дощенту» викликає в людей нездорову реакцію, народжує зворотну опозиційність.

Далекоглядна опозиція, потрапивши у владні коридори, для завоювання довіри серед меншості, що їй опонує, створення в громадській свідомості стереотипу гуманної влади, лояльного уряду, нерідко ділиться частиною «міністерських портфелів» з опонентами, робить їм поступки з інших питань кадрової політики, організує проведення громадських форумів згоди і примирення, уникає будь-яких форм помсти, зведення рахунків з неугодами тощо.

Як уважають багато політологів, цивілізована опозиція повинна виконувати такі обов'язкові функції: широко поінформовувати населення про неправильні дії влади; співробітничати і взаємодіяти із владою у вирішенні тих питань, з яких (з погляду опозиції) влада діє правильно; протиставляти себе владі у разі її неправильних дій, підштовхувати суспільство до тиску на владу, щоб та реагувала в потрібному напрямку на подібний варіант зворотного зв'язку.

Висновки. Наріжним каменем філософії ненасильства є ідея ненасильницького опору злу, що під впливом добра має здатність до саморуйнування, самознищення. Така філософія припускає поважне ставлення до будь-якої людини, групи людей, спільності, навіть якщо вони виступали або виступають у ролі носіїв зла. Ненасильницька політика – не утопія, а реальність.

Ненасильство як суспільно-політичний рух має свою конкретну мету (досягнення миру, добра, соціальної справедливості тощо), технологію практичних дій, певний досвід їх здійснення, прихильників на всіх континентах. В Україні є всі підстави для «безкровного» розв'язання внутрішніх конфліктів на основі пошуку шляхів примирення основних політичних сил, дотримання демократичних процедур у ході нинішнього та можливого надалі протистояння, протиборства різних сторін, усвідомлення всіма того, що опозиція в демократичному суспільстві – це не сторонній предмет, а його «обов'язкова складова» [3].

І останнє. Будь-яка політика, в якій превалюють диктат, погрози, шантаж і репресії, безперспективна. Вона не має майбутнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горlach М. І. Вибране : у 3 т. – Т. 2. Світ повсякденності / М. І. Горlach – Х. : Факт, 2003.
2. Кинг М. Л. Паломничество к ненасилию / М. Л. Кинг // Этическая мысль : науч.-публицист. чтения. – 1991 / общ. ред. А. А. Гусейнова. – М. : Республика, 1992.
3. Макаренко В. П. Кризис власти и политическая оппозиция / В. П. Макаренко // Государство и право. – 1990. – № 11.

4. Петров Г. И. Отлучение Л. Н. Толстого от церкви / Г. И. Петров. – М. : Знание, 1978.

5. Шарп Д. Ненасильственная борьба: лучшее средство решения острых политических и этических конфликтов / Д. Шарп // Этическая мысль : науч.-публицист. чтения. – 1991 / общ. ред. А. А. Гусейнова. – М. : Республика, 1992.

НЕНАСИЛЬСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА: УТОПИЯ ИЛИ РЕАЛЬНОСТЬ ДЛЯ УКРАИНЫ?

Громько О. В., Семенов С. С.

Рассмотрены основные положения ненасильственной политики, пути разрешения политических конфликтов, исключаяющие насилие как метод, а также влияние религии на проведение ненасильственной политики в переходный период Украинского государства. Проанализирована проблема построения взаимоотношений между властью и оппозицией, роль последней в демократическом обществе.

Ключевые слова: ненасильственная политика, политический конфликт, оппозиция, демократия.

FORCIBLE POLICY: IS IT UTOPIA OR REALITY FOR UKRAINE?

Gromuko O. V., Semenov S. S.

The major regulations of forcible policy, ways of resolution of political conflicts eliminating as a method, and also influence of religion on the conduct of forcible policy in a transition period of the Ukrainian stature considered in the article. The problem of construction of mutual relations between power and opposition, the role of opposition in democratic society is analyzed.

Key words: forcible policy, political conflict, opposition, democracy.

УДК 130.2-057.68

М. В. Триняк, кандидат педагогічних наук, доцент

ІНТЕРКУЛЬТУРНА І ТРАНСКУЛЬТУРНА СКЛАДОВІ ІДЕЇ УНІВЕРСИТЕТУ

Розглянуто трансформації ідеї Університету в теоретичній і практичній площинах. Визначено співвідношення між її інтеркультурною і транскультурною складовими. Розкрито перспективу класичного університету, який втрачає соціальну і культурну релевантності через свою обмежену здатність до інтеркультурної кому-

нікації. Університет доби модерну за сучасних умов трансформується у віртуальний університет, який відповідає реаліям мережевого суспільства.

Ключові слова: ідея Університету, інтеркультурна комунікація, транскulturність, глобалізація, духовне виробництво, ідея Європи.

Актуальність проблеми полягає в тому, що ідея Університету є однією з центральних ідей західної культури. Звернення до неї багатьох генерацій філософів, педагогів і культурологів, не кажучи вже про соціально-політичні дослідження, є симптоматичним, адже ця ідея – один з орієнтирів суспільного розвитку, а тому потребує уточнення засадничих сенсів, аналізу їх соціальної релевантності. Криза сучасного університету як освітньої інституції є однією з першорядних проблем у філософсько-освітньому дискурсі сьогодення. Отже, при визначенні як зовнішніх, так і внутрішніх передумов цієї кризи необхідно виявити не тільки трансформації ідеї Університету в цілому, а й ті, що відбуваються в її складових, адже сама ця ідея має багаторівневу структуру, а її різні аспекти – відповідно різні репрезентації.

З огляду на це основною **метою** даної статті є виявлення взаємовідносин між інтеркультурною та транскulturною складовими ідеї Університету в різних історичних і соціокультурних контекстах на базі історико-філософського, системно-теоретичного та культурно-антропологічного аналізів, що, у свою чергу, є передумовою для визначення соціальної і культурної перспектив університету як освітнього інституту в добу глобалізації духовного виробництва. Застосування системно-теоретичного підходу Н. Лумана дає змогу розглянути ідею Університету як самореферентну соціальну систему, способом існування якої є комунікація. За Н. Луманом, суспільство, його великі і малі підсистеми є комунікаціями. «Система суспільства, – пише він, – складається з комунікацій, не існує інших елементів будь-якої іншої субстанції, крім комунікації» [8, с. 12]. Сам Н. Луман успішно застосував цю методологію при аналізі «досвіду поводження з університетами» [9, с. 100–102]. Отже, у цій статті ідея Університету розглядатиметься передусім як інтеркультурна і транскulturна комунікації. Але це не виключатиме звернення до філософсько-антропологічних та культурологічних розвідок в означеній тематичній площині.

Слід зауважити, що розгорнутий аналіз ідеї Університету широко подано в сучасній філософській думці. Тут треба передусім назвати праці К. Ясперса, Т. Парсонса, В. Андрущенко, М. Зубрицької, С. Клепка, К. Корсака, М. Култаєвої, Л. Навроцького, С. Пролєєва. Але у численних працях, присвячених ідеї та дійсності Університету, зазвичай залишаються за межами дослідження її інтеркультурний та транскulturний аспекти. Це пояснюється тим, що ці аспекти сприймаються або як очевидність, або як контекст, котрий не береться до уваги. Останнє притаманне феноменологічним дослідженням

цієї ідеї, де все зайве береться в дужки, але критерії такої «зайвості» лишаються занадто суб'єктивними. Через це змістовні та структурні трансформації університету як ідеї та як реально існуючого освітнього інституту за умов посилення інтеркультурної комунікації у духовному виробництві залишаються проблемою, що потребує докладного аналізу. Розглянемо дещо детальніше методологічні засади такого аналізу.

Передусім потребують розрізнення модерна і постмодерна модифікації ідеї Університету, де принципово відрізняються співвідношення між її інтеркультурною і транскультурною складовими, тобто між відповідними комунікаціями. У добу становлення модерну транскультурність ідеї Університету посилює її контрфактичність (докладніше про це див. [6, с. 31–33]). Це сприяє конструюванню нової освітньої реальності, центром якої стає університет. У певному сенсі можна навіть говорити про екстериторіальність ідеї Університету, бо всюди, де вона присутня, конституюється новий освітній і соціокультурний простір, у центрі якого знаходиться емпіричний вищий навчальний заклад з місією, що перевершує прагматичні цілі та наміри, конструюючи нову педагогічну і культурну реальність, основною ознакою якої є транскультурність. Дж. Ньюмен, спостерігаючи у XIX ст. ці тенденції, зауважував: «Університет – це місце взаємодії, де збираються студенти з усіх куточків світу, зацікавлені у найрізноманітніших ділянках знань. Маги найкращих повсюди – неможливо, заради них слід податися до великого міста чи торговельного центру... Так вже повелося, що велич і цілісність завжди йдуть у парі; однією з передумов досконалості є існування центру. І таким центром... є університет» [4, с. 44].

Кампуси, університетські міста, які закладаються у модерну добу, є своєрідними транскультурними просторами, де життєтворчість здійснюється за моделями, які відрізняються від взірців, освячених традицією. Вони несуть на собі відбиток космополітизму з просвітницькою риторикою. Легітимацією такого космополітизму багато дослідників того часу вважали метафізичну місію і покликання університету як такого, а саме: автономію розуму. Як зазначає С. Пролєєв, за модерної доби автономія університету отримує міцну та продуктивну культурну форму. Він підкреслює: «Модерний університет – основна суто культурна (тобто духовна) інституція розвитку національного життя, формування нової якості людей для цього життя» [6, с. 34]. Але парадоксом цього процесу, який, сприяючи розвитку національного життя, переводить його на наднаціональний рівень, треба вважати конституювання інтегрованого освітнього простору, основною характеристикою якого стає транскультурність. Тут слід звернути увагу на суттєвий внутрішній зв'язок ідеї Університету та ідеї Європи. Указуючи на принциповість цього моменту, Ортега-і-Гассет засвідчує єдність принципу автономії розуму та європейської ідеї. Наведемо його аргументацію: «Європа – це інтелект, розум. Це справді

дивовижне обдарування, дивовижне, бо єдине, що усвідомлює власні обмеження, а відтак випробовує, до якої ж міри розум є насправді розумним! Цей дар, що вміє стримувати сам себе, реалізується в науці» [5, с. 104].

Говорячи про Європу, Ортега-і-Гассет мав на увазі не географічний простір, а ту соціокультурну реальність, яка конститується, або точніше, має конституюватися, через втілення у життя просвітницьких ідей. «Звідси, – підкреслював він, – та історична важливість, що має нагадати університету про його найголовніше завдання – “освіту” людини: це він має навчати її всієї культури її часу, відкривати для неї з ясністю і точністю величезний сучасний світ, в який її життя має вклинитися, щоб стати автентичним... Я зробив би стрижнем Університету й усієї освіти “факультет культури”» [5, с. 98]. Тобто йдеться про транскультурну комунікацію, без якої неможлива не тільки робота, а навіть і створення згаданого контрфактичного «факультету культури».

Говорячи про «факультет культури» як серцевину ідеального університетського простору, Ортега-і-Гассет привертає увагу до цивілізаційної місії університету, яка, з одного боку, полягає у розвитку людської цивілізації, а з другого – у наведенні мостів між різними національними культурами, які також роблять свій потужний внесок до цієї місії. Університет уможливорює інтеркультурну комунікацію в принципово інший спосіб, ніж це відбувається у світі повсякденності. На цю комунікацію впливають конкретні культурні контексти, де здійснюється духовне виробництво. Вони є також культурно-антропологічними передумовами розгортання інтеркультурної комунікації у ситуації транскультурності.

У дослідженнях змісту ідеї Університету екзистенціально-антропологічного напрямку основний акцент зосереджується як на метафізичному визначенні покликання вчителя та учнів, так і на формуванні академічної спільноти. Одним з перших на взаємозв'язок обох цих моментів вказує К. Ясперс, який підкреслює: «Університет зводить разом людей, які досліджують наукове пізнання і живуть духовним життям. Первісний сенс “університас” як спільноти учнів і вчителів так само важливий, як і сенс універсальної єдності науки. В ідеї Університету лежить завдання постійного налагодження відносин, які б наближували до об'єднання у ціле» [7, с. 134]. Відносини між представниками різних культур налагоджуються передусім через інтеркультурну комунікацію. Це є притаманним як для середньовічного університету, так і для його модерної модифікації. У межах інтеркультурної комунікації, що здійснюється в освітньому просторі, відбувається конституювання тієї ролівої реальності, яка притаманна університету. Викладач і науковець у своєму габітусі зберігають відбиток національних культур, але домінуючими рисами цього габітусу є транскультурні характеристики, які визначаються культурою наукового знання.

Антропологічний вимір культури наукового знання є принциповим для конституювання університету. Аналізуючи цей процес, Р. Штіхве зауважує, що «дисциплінарну форму та її субдисциплінарні продовження дуже швидко розбивають національно обмежені рамки наукової комунікації. Незупинна поступальна проліферація все нових і нових communities (спільнот – англ.) науковців зі все більше предметно визначеними спеціалізаціями реорганізують соціальний і когнітивний простір науки у спосіб, який є несумісним з національним відмежуванням наукових спільнот. Розпад проблемного поля науки, що здійснюється на цій основі, унеможливило встановлення релевантних і необхідних колегіальних відносин у національних контекстах науки. Виникає світова scientific community (наукова спільнота – англ.), її не слід розуміти... як реальну соціальну спільноту, де усі її члени поділяють нормативні і когнітивні засновки, які радше треба описувати, звертаючись до її внутрішньої диференціації» [12, с. 133].

Поява такої світової спільноти є симптоматичною у багатьох сенсах. Так, по-перше, вона свідчить про інновації, що відбуваються у сфері наукового виробництва, в глобальних мережах якого створюються віртуальні наукові та освітні співтовариства. По-друге, вони вказують на зміни, що відбуваються в постсучасних освітніх інституціях. Зазначаючи цю обставину, М. Квек пише, що «у своїй сучасній формі Університет – дитя модерну; він старіє разом з ним, щораз чутливіший до політично-економічних, соціальних трансформацій, як і зрештою будь-який інший (модерний) заклад» [2, с. 281]. Симптоми старіння класичної ідеї Університету виявляються у невідповідності її сенсів новим реаліям, коли наука і освіта у своєму розвитку намагаються вийти за ті організаційні межі, які залишилися у спадок від гумбольдтіанського проекту реформування університету. Негативні наслідки реалізації цього проекту ще у минулому столітті відзначав Ортега-і-Гассет.

Як уже зазначалося, ідея модерного університету сформувалася під впливом німецької класичної філософії. Прояв німецької ментальності сучасні дослідники вважають суттєвою вадою європейських університетів. Так, Ортега-і-Гассет, незважаючи на те що він сам здобув освіту в Німеччині, писав: «Одна із справ, які Європі необхідно здійснити, – це звільнити сучасну науку від її винятково німецьких наростів, ритуалів і маній та дати волю її істотним складовим» [5, с. 100]. Це слушне зауваження вказує на те, що класична ідея Університету в сучасних контекстах розкриває прихований в ній асиметричний інтеркультурний діалог, який згодом постає у вигляді транскультурного наративу і сприймається як такий. Цьому сприяла надмірна філософізація наукового виробництва в університеті. На це, зокрема, вказує В. Лепеніз. Він констатує: «Одна з головних рис німецького університету – це провідна роль у ньому найрізноманітніших різновидів філософії»

життя; вона звільняє окремі дисципліни від нагальної проблеми змістотворення. Історію німецького університету можна, мабуть, написати як історію про те, як філософія втратила своє значення, а філософський факультет – свою функцію» [3, с. 220].

Альтернативою німецькій моделі університету є американський університет, організований на кшталт великої фабрики, де поточно виробляються і впроваджуються в життя знання. Місія університету тут визначається не метафізично, а прагматично з огляду на корисність вищої освіти і науки. Як стверджує М. Богачевська-Хомяк, «пересічні американці ставляться до вищої освіти з неприхованою домішкою недовіри... Однак дедалі все більша кількість професій вимагає ступеня вищої освіти. Маємо ще один парадокс сучасності: чим більшим є розвиток науки, тим сильнішою є її критика» [1, с. 20]. Функціональна ефективність американського університету забезпечує йому можливість інтеркультурної комунікації як у горизонтальному, так і у вертикальному вимірах унаслідок його структурно-організаційної та світоглядно-орієнтаційної відкритості. Якщо у німецькому університеті домінувала філософія життя, визначаючи логіку наукового виробництва та стилі життєтворчості академічної спільноти, то в американському суспільстві цю саму роль виконують прагматизм і утилітаристська етика. Можна погодитися з М. Богачевською-Хомяк, яка відстоює таку думку: «Формули успішності університету немає. Можемо, однак, визначити складники, що спрацьовують, принаймні подекуди і для декого:

1. Свобода наукового пошуку і слова.
2. Охочі та цілеспрямовані студенти.
3. Чесна й ефективна адміністрація.
4. Прозорі фінанси.
5. Відкритість до світу» [1, с. 23].

Але американська модель університету, як і європейська, переживає кризу. Виходи з кризового стану можна шукати ззовні або зсередини ідеї Університету та його реальності. Ортега-і-Гассет одним із шляхів подолання кризи сучасного університету вважав активізацію внутрішніх резервів класичної моделі: «Поміркувавши над тим, якою мала б бути місія Університету, і побачивши особливий синтетично-систематичний характер його культурних дисциплін, подивімося, в який спосіб ми переходимо до широких перспектив, виходячи за межі чистої педагогіки, і побачимо в університетській інституції орган порятунку для самої науки» [5, с. 101]. Якщо перекласти цю настанову на мову сучасного філософсько-освітнього конструктивізму, то йдеться про стимулювання автопоезису ідеї Університету. Зокрема, це торкається філософії, яка в інформаційному суспільстві не тільки не послаблює, а й посилює свої світоглядну і методологічну функції, навчаючи молоду генерацію мистецтву жити і чинити раціональний вибір. Проте філософія за сучасних умов

сама змінює свій профіль. Вона стає інтеркультурною. Характеризуючи процес становлення такої філософії, Г. Кіммерле підкреслює, що «зв'язки із західноєвропейською та іншими традиціями починають встановлюватися через порівняння, це не тільки можливо, а й необхідно. У світі, де у широких масштабах здійснюється обмін у сферах економіки, політики, науки, мистецтва і культури, філософія не може стояти осторонь і обмежуватися тільки власною традицією. Через це філософія стає сьогодні інтеркультурною, в іншому ж випадку вона залишиться виключно академічною діяльністю без суспільної релевантності» [13, с. 30].

Інтеркультурна філософія є інтеркультурною комунікацією, яка стає суттєвою характеристикою постсучасної ідеї Університету. Ця комунікація має ускладнений характер, що зумовлюється відсутністю її власного простору. У цьому сенсі вона є утопічною так само, як і глобалізоване світове суспільство. Г. Й. Зандкюлер зауважує щодо цього: «Знаходження “між культурами” у філософії завжди треба розуміти у двох значеннях: у формі гібридизації філософської культури, яка виникає внаслідок (географічної) зустрічі з іншими культурами та символічними формами, з міфами, релігіями і мистецтвами, і (вже з часів Арістотеля) через зустріч з науками та взаємну імплементацію знання філософій та емпіричних наук. Концепт інтеркультурності передбачає дещо таке, чого не існує: існування застиглих кордонів між культурами, з якими крізь ці бар'єри необхідно вести діалоги. Ініціатори таких діалогів зазвичай є представниками домінуючих культур (передусім “Заходу”); вони з відносно чистим сумлінням підходять до такого Іншого, яке занадто часто виявляється “іншим, ніж вони”. Відтак, відповіддю “Іншого” тоді може бути тільки вимога деколонізації їхніх понять» [13, с. 36]. Це дає змогу поглибити ідею Європи. Г. Й. Зандкюлер зауважує, що «Європу в філософській перспективі треба розуміти як транснаціональний суспільний і культурний простір, так само як і європейське спільне життя через перемереження усіх культур вимагає розуміння європейського походження як історії придушення “Іншого”, відкриваючи філософуванню інтер- і транскультурні горизонти» [10, 11]. Це означає, що філософізація університетської освіти в її постсучасній версії стає екзистенційною передумовою самозбереження європейської освітньої традиції. Адже інтеркультурну філософію треба розуміти як відповідь на виклики сучасного мультикультуралізму.

Репрезентацією транскультурного потенціалу інтеркультурної філософії можна вважати проект «Європейський університет культури», розроблений в рамках ЮНЕСКО, який вже здобув підтримку французького уряду. Функції цього проекту зумовлені завданням «гуманізувати майбутнє Європи та цивілізувати нашу цивілізацію, щоб... на базі трансдисциплінарного аналізу створити європейське місце культури» [10, с. 333]. Такий університет буде

віртуальним, але це не означатиме його віддаленість від проблем європейського культурного та інтелектуального життя. Навпаки, такий університет відповідатиме потребам формування сучасної наукової і педагогічної громадськості. Як відзначає В. Лепеніз, «наука проходить ті ж стадії цивілізаційного прогресу, які свого часу визначив Н. Еліас, – світоглядну основу сучасних наук утворюють мікроструктури поведінки, що відповідає вимогам цивілізації... Університетам випало завдання виховувати у студентів прийнятну, тобто цивілізовану, поведінку. Перемога позиції “дистанції” над позицією “ентузіазму” була відображенням поступової інтерналізації людиною контролю над афектами» [3, с. 226; 14]. Отже, виховна, людинотворча функція сучасного університету не згортається через процес його віртуалізації, а навпаки, посилюється. Більш того, через ущільнення соціального і культурного простору, яке відбувається внаслідок глобалізації, позиція дистанції стає передумовою критичного мислення, необхідного для здійснення продуктивної селекції інтеркультурних пропозицій.

Висновки. Традиція університетської освіти дає змогу простежити попри всі відмінності безперервність духовного розвитку Європи від Середньовіччя до пізнього модерну і постмодерну. За умов культурної глобалізації значно посилюється значущість цієї ідеї для конституювання інтегрованого освітнього простору, де її транскультурна та інтеркультурна складові попри їх позірну несумісність саме у відносинах компліментарності розкривають свої нові можливості. Вже такий стислий аналіз ідеї Університету дозволяє констатувати, що ідея сучасного університету поглиблюється і збагачується новими сенсами через інтеркультурну комунікацію, яка сприяє створенню транскультурних інституцій у глобалізованому освітньому і культурному просторі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богачевська-Хомяк М. Кілька слів про американську освіту / М. Богачевська-Хомяк // Покликання університету : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Гомілко. – К. : Веселка, 2005. – С. 19–23.
2. Квек М. Національна держава, глобалізація та Університет як модерний заклад / М. Квек // Ідея Університету : антологія / упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рябчинська. – Львів : Літопис, 2002. – С. 267–294.
3. Лепеніз В. Ідея німецького університету – погляд ззовні / В. Лепеніз // Ідея Університету : антологія / упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рябчинська. – Львів : Літопис, 2002. – С. 211–234.
4. Ньюмен Дж. Г. Ідея Університету / Дж. Г. Ньюмен // Ідея Університету : антологія / упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рябчинська. – Львів : Літопис, 2002. – С. 35–64.
5. Ортега-і-Гассет Х. Місія Університету / Х. Ортега-і-Гассет // Ідея Університету : антологія / упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рябчинська. – Львів : Літопис, 2002. – С. 65–108.

6. Пролеєв С. Культурно-історичне покликання університету / С. Пролеєв // Покликання університету : зб. наук. пр. / відп. ред. О. Гомілко. – К. : Веселка, 2005. – С. 31–38.
7. Ясперс К. Ідея Університету / К. Ясперс // Ідея Університету : антологія / упоряд.: М. Зубрицька, Н. Бабалик, З. Рябчинська. – Львів : Літопис, 2002. – С. 109–166.
8. Luhmann N. Kommunikationsweisen und Gesellschaft / N. Luhmann // Technik und Gesellschaft / Hrsg. Werner Ramert. Jahrbuch 5. – Frankfurt am Main ; New York : Suhrkamp, 1989. – S. 11–18.
9. Luhmann N. Universitaet als Milieu. Kleine Schriften Bielefeld / N. Luhmann. – Leske-Budrich Verlag, 1992. – 146 s.
10. Poulain J. Die UNESCO und die Aufgaben der Philosophie / Jacques Poulain // Philosophie, wozu? / Hrsg. Hans Joerg Sandkuehler. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2008. – S. 318–334.
11. Sandkuehler H.-J. Vorbemerkung / Hans Joerg Sandkuehler // Philosophie, wozu? / Hrsg. Hans Joerg Sandkuehler. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2008. – S. 7–14.
12. Stichweh R. Die Weltgesellschaft. Soziologische Analysen / Rudolf Stichweh. – Frankfurt am Main : Suhrkamp, 2000. – 275 s.
13. Was leistet interkulturelle Philosophie? Antworten von Heiz Kimmerle, Hans Joerg Sandkuehler und Georg Stenger // Information Philosophie. Oktober, 2007. – № 4. – S. 30–36.
14. Ullrich P. Moralischer Kompatibilismus. Zur Methodologie der Ethik / Peter Ullrich. – Wuerzburg : ERGON-Verlag, 2008. – 197 s.

ИНТЕРКУЛЬТУРНАЯ И ТРАНСКУЛЬТУРНАЯ СОСТАВЛЯЮЩИЕ ИДЕИ УНИВЕРСИТЕТА

Триняк М. В.

Рассматриваются трансформации идеи Университета в теоретической и практической плоскостях, определяется соотношение между ее интеркультурной и транскультурной составляющими, раскрывается перспектива классического университета, который утрачивает социальную и культурную релевантность вследствие своей ограниченной способности к интеркультурной коммуникации. Университет эпохи модерна в современных условиях трансформируется в виртуальный университет, который отвечает реалиям сетевого общества.

Ключевые слова: *идея Университета, интеркультурная коммуникация, транскультурность, глобализация, духовное производство, идея Европы.*

INTERCULTURAL AND TRANSCULTURAL COMPONENTS OF IDEA OF UNIVERSITY

Trynjak M. V.

The idea of University transformation in theoretical and practical planes is considered in the article, the correlation between its intercultural and transcultural components is

discovered, the perspective of classical university which is losing social and cultural relevance as result of its limited ability to intercultural communication is shown. In modern conditions modern time university is transforming into virtual university which corresponds to realities of network society.

Key words: the idea of University, intercultural communication, trans culture, globalization, spiritual production, the idea of Europe.

УДК 130.3

В. А. Кротюк, кандидат філософських наук

НАЦІОНАЛІЗМ І ПАТРІОТИЗМ: ПРОБЛЕМА РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ

Розглянуто існуючі підходи до визначення понять «патріотизм» і «націоналізм». Проаналізовано спільні риси і відмінності цих явищ залежно від форм їх прояву в суспільних процесах.

Ключові слова: патріотизм, націоналізм, шовінізм.

Постановка проблеми. Сучасний розвиток українського суспільства характеризується трансформаціями у системі політичного управління і державної влади, які базуються на відмові від моноідеологізації, проголошенні пріоритетності демократичних прав і свобод, загальнолюдських цінностей. Зазнають змін ідейні, моральні та політичні орієнтири. Актуальність дослідження націоналізму і патріотизму зумовлена надзвичайно важливою роллю, яку вони відіграють у формуванні нової політичної свідомості, забезпеченні стабільності й підтримці життєздатності суспільства.

Метою даної статті є соціально-філософський аналіз понять націоналізму і патріотизму, розгляд наукових підходів до їх розмежування.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Терміни «націоналізм» і «патріотизм» представлені у науковому обігу по-різному. Якщо перший із них поступово засвоївся суспільствознавством, то останній і надалі залишається здебільшого у сфері публіцистики, літератури, побутової свідомості. При цьому якщо «націоналізм» ще викликає певні дискусії з приводу змісту поняття, то «патріотизм» належить до відносно усталених категорій.

Різноманітні підходи до визначення сутності націоналізму і патріотизму відображено у працях відомих фахівців з різних галузей науки: філософів М. Бердяєва, Г. Гегеля, Е. Гелнера, Л. Толстого; соціологів Б. Андерсона, У. Бека; істориків І. Кедорі, Р. Шпорлюка та ін. Найбільше дискусій з приводу націоналізму і патріотизму виникає у зв'язку з вико-

ристанням їх у політичній риторичі. Свого часу Шарль де Голль, пояснюючи відмінність між цими термінами, говорив: «Патріотизм – це коли на першому місці стоїть любов до власного народу. Націоналізм – коли на першому місці стоїть ненависть до інших народів». Ця незамислувата, емоційна формула може бути цілком достатньою для побутового рівня свідомості, проте очевидно, що науковий аналіз потребує більшого. Іноді слова «націоналізм» і «патріотизм» уживаються як синоніми. Щоправда, патріотизм традиційно сприймається як поняття вищої моральної ваги, тоді як націоналізм має змістову «тінь», підтекст, пов'язується з крайнощами людської психіки, культурною недосконалістю, агресією тощо. У переважній більшості країн патріот і патріотизм шануються, а ставлення до націоналістів і націоналізму є у кращому разі нейтральним і досить рідко позитивним. Отже, відмінність між цими поняттями має суто моральний, етичний контекст. Без нього стане очевидним, що будь-який патріот не може не бути націоналістом і навпаки.

Однак можна знайти змістовні відтінки, що дають змогу на аналітичному рівні простежити відмінність між патріотизмом і націоналізмом. Зокрема, Луїс Снайдер, провідний систематизатор концепцій націй і націоналізму, автор «Енциклопедії націоналізму», запропонував такий варіант диференціації цих термінів:

по-перше, патріотизм стоїть ближче до таких понять, як Батьківщина, країна, місце народження, він відображує любов до країни. Націоналізм ґрунтується на комплексі почуттів, адресованих нації;

по-друге, патріотизм більше пов'язаний з емоційною сферою, почуттям відданості рідній країні, готовністю служити їй. Націоналізм має інше психологічне «навантаження», опікується переважно проблемами незалежності та єдності певної нації;

по-третє, хронологічно-історично патріотизм – явище, набагато старше за націоналізм. Патріотизм існував з найдавніших часів, коли тільки почали зароджуватися первісні форми суспільної організації людства. Націоналізм – феномен відносно молодий;

по-четверте, за своєю природою патріотизм – це почуття, спрямоване на захист, йому не властивий агресивний характер. Націоналізм невіддільний від таких категорій, як сила, влада. Він узаконює застосування сили для того, щоб утримати єдність нації, або ж для зовнішньої експансії, пов'язаний з агресією [9, с. 156].

Л. Снайдер вважає, що в сучасну епоху націоналізм поступово заступає місце патріотизму на світовій арені у зв'язку зі зростанням конкуренції між націями. З таких самих позицій пропонує розрізняти націоналізм і патріотизм Вокер Коннор [3, с. 301–306]. Патріотизм – це лояльність, відданість певній державі (країні) та її інститутам. Проте у світі близько

200 держав і тисячі етнічних груп, і в такій ситуації важко очікувати, що націоналізм і патріотизм можуть, хоча б теоретично, завжди бути синонімами. Націоналізм і патріотизм, наголошує він, відображують два різних типи лояльності, відданості, належності. Для французів та японців відмінність між націоналізмом і патріотизмом не має істотного значення, оскільки їх держави є або відносно гомогенними в етнонаціональному відношенні (Японія), або побудовані на цілковитому домінуванні провідної етнічної групи (Франція). Якщо ж держава охоплює більшу розмаїтість етнонаціональних груп, виникає розбіжність між націоналізмом і патріотизмом. Для прикладу, націоналізм басків чи каталонців може співіснувати з їх же іспанським патріотизмом, фламандців – з бельгійським, кашмірців – з індійським, корсиканців – з французьким, а квебекських французів – з канадським патріотизмом.

Англійський дослідник націоналізму Е. Гелнер вважав його досить специфічним різновидом патріотизму, «таким, що став всюдисущим і панівним тільки в цілком певних суспільних умовах, які є характерними лише для модерного світу...». При цьому у відповідність поняттю «патріотизм» він використовував термін «лояльність», «відданість» [7, с. 91]. Можна зауважити, що в такому значенні патріотизм існував із давніх-давен, і його приклади можна знайти і в Давній Греції (громадянський патріотизм полісів та панелліністський патріотизм), і в Давньому Римі, і в Середньовіччі (локальний, становий тощо).

Англійський історик Ілія Кедорі з цього приводу писав, що патріотизм, ксенофобію та націоналізм нерідко змішують в одне ціле під гаслом «націоналізму», хоча перші належать загалом до сфери почуттів, тоді як останній – суто ідеологічний феномен. Патріотизм і ксенофобія – це універсальні явища. «Патріотизм, – зауважує вчений, – відданість певній країні, групі чи інститутам, готовність захищати їх, – це почуття відоме всім людям; те ж саме можна сказати й про ксенофобію, тобто відразу до іноземця, чужинця, небажання приймати його до своєї групи». Ні ксенофобія, ні патріотизм не потребують, на думку І. Кедорі, теоретичного підґрунтя і відповідної політики. Націоналізм, на відміну від них, – це цілісна доктрина, яка веде до певного типу політики. І водночас – це не універсальний феномен, а лише продукт європейської наукової думки останніх 150 років.

До екстремального націоналізму, ксенофобії, національної та расової нетерпимості наближається термін «шовінізм». Щодо природи і змісту шовінізму особливих дискусій не виникає – загально визнаним є ставлення до нього, як до екстремістської форми свідомості, параноїдального світосприйняття, яке іноді набуває гротескних форм. Шовінізм може виникнути в будь-якій країні, у будь-якої нації, незалежно від рівня її культурного, економічного чи політичного розвитку. В Англії виник власний

варіант шовінізму – «джингоїзм», у Сполучених Штатах Америки – ідея «стовідсоткового американця», всесвітньо відомим став великодержавний російський шовінізм.

Висновок. Спираючись на набутий досвід дослідження етнічної і національної історії людства, можливо провести певну межу між поняттями «націоналізм», «патріотизм» і «шовінізм». З одного боку, вони нібито відокремлюють різні ступені «інтенсивності» певного соціально-психологічного феномену. Іноді вони стосуються дещо відмінних політичних явищ. У науковій термінології, мові публіцистики, політики, побуті вони вживаються в різних значеннях залежно від контексту. Проте очевидно є їх спорідненість, оскільки вони стосуються однієї сфери – буття націй. Межа між ними – умовна як у суспільній практиці, так і в термінології. Залежно від конкретної історичної ситуації «найшляхетніший» патріотизм може перетворитися на шовінізм, який зацікавлена сторона здатна охарактеризувати як історично зумовлений, прогресивний націоналізм, а останній, у свою чергу, визнати проявом патріотизму – і так далі. Слід погодитися з тим, що в модерну епоху і патріотизм, і шовінізм стали проявами більш глобального феномену – націоналізму. Безперечно, у домодерні часи також можна знайти чимало прикладів «патріотизму» і «шовінізму», проте вони стосувалися і домодерних форм суспільної організації, тобто були донціональними, стосувалися інших форм людської організації та інших форм групової лояльності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гегель Г. Философия права : пер. с нем. / Г. Гегель. – М., 1990. – 524 с.
2. Иванова С. Ю. Государственный патриотизм – альтернатива идеологии национализма и космополитизма / С. Ю. Иванова // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 1. – С. 29–32.
3. Націоналізм: Теорії нації та націоналізму від Йогана Фіхте до Ернеста Гелнера : антологія / наук. т-во ім. В. Липинського ; упоряд. О. Проценко. – 2-ге вид., переробл. і допов. – К. : Смолоскип, 2006. – 684 с.
4. Розумний М. Ідея і нація в інформаційну епоху / М. Розумний. – Х., 2006. – 340 с.
5. Флоровский Г. О патриотизме праведном и греховном / Г. Флоровский // На путях: Утверждение евразийцев. – Берлин, 1992. – Кн. 2. – С. 267–274.
6. Шпорлюк Р. Імперія та нації : пер. с англ. / Р. Шпорлюк. – К. : Дух і Літера, 2000. – 354 с.
7. Gellner E. Nations and Nationalism / E. Gellner. – L., 1983. – 231 p.
8. Smith A. D. The Ethnic Sources of Nationalism / A. D. Smith // Ethnic Conflict and International Security / ed. by M. E. Braun. – Princeton, 1993. – P. 27–44.
9. Snyder L. L. Encyclopedia of Nationalism / Louis L. Snyder. – Chicago and London, 1990. – 230 p.

**НАЦИОНАЛИЗМ И ПАТРИОТИЗМ: ПРОБЛЕМА РАЗГРАНИЧЕНИЯ
ПОНЯТИЙ**

Кротюк В. А.

Рассмотрены существующие подходы к определению понятий «патриотизм» и «национализм». Проанализированы общие черты и различия этих явлений в зависимости от форм их проявления в общественных процессах.

Ключевые слова: патриотизм, национализм, шовинизм.

**NATIONALISM AND PATRIOTISM:
TO THE PROBLEM OF DELINEATION DEFINITIONS**

Krotiuk V. A.

Separate approaches to the definition of concepts «nationalism» and «patriotism». Commonalities and differences of these phenomena are analyzed depending on forms of their existence in social processes.

Key words: patriotism, nationalism, chauvinism.

ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12:37

А. П. Гетьман, доктор юридичних наук, професор;
О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ТА НАПРЯМКИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Розглянуто правове виховання як складна система, а також особливості правового виховання в перехідному суспільстві. Обґрунтовано основні завдання та напрямки оптимізації правового виховання в сучасній Україні. Зроблено висновок про те, що у сфері правового виховання найбільш актуальними є такі завдання: проведення обґрунтованої державної правової політики, створення багатоступеневої системи правового виховання й освіти, підвищення загальної моральності громадян, популяризація правових знань та ін.

Ключові слова: *правове виховання, правова соціалізація, правове навчання, правова культура, правова свідомість, моральність.*

Актуальність проблеми. Визначені в Конституції України завдання щодо створення демократичної, соціальної, правової держави не можуть бути вирішені без правового виховання, за допомогою якого формується необхідний рівень правосвідомості і правової культури громадян і суспільства в цілому. Адже відомо, що саме правосвідомість і правова культура є найважливішими чинниками, які сприяють становленню правової системи держави і демократичних засад суспільства, впливають на регулювання всього спектра соціальних відносин у ньому, підтримують і закріплюють його цілісність, стабільний правопорядок.

У той же час формування правосвідомості і правової культури в перехідному суспільстві, у тому числі в українському, є складним і суперечливим завданням. З одного боку, як уже наголошувалося, створення демократичної, соціальної, правової держави передбачає достатньо високий рівень правосвідомості і правової культури населення, працівників державних органів,

а з другого – у трансформаційних умовах дезорганізація управління і поширення правового нігілізму, зростання корупції і злочинності негативно впливають на правосвідомість і правову культуру. У зв'язку з цим проблеми правового виховання, формування правосвідомості і правової культури в умовах перехідного суспільства істотно актуалізуються, вимагають застосування кардинальних заходів, від успішної реалізації яких багато в чому залежить успіх державного будівництва в Україні.

Аналіз основних джерел і публікацій. Останнім часом різноманітні аспекти правового виховання і формування правосвідомості і правової культури знаходяться в центрі уваги багатьох дослідників. Проблемам правового виховання й освіти студентів, учнівської молоді і громадян демократичного суспільства в цілому присвячено праці таких правознавців, як В. Андрейцев, Ю. Битяк, В. Головченко, І. Голосніченко, І. Дмитрієнко, О. Долгополов, Ю. Калиновський, Н. Коваленко, Д. Колесніченко, М. Козюбра, О. Косаревська, А. Кутиркін, Т. Кушнірова, З. Легуша, Л. Макаренко, Л. Марченко, М. Матузов, О. Менюк, І. Невважай, В. Оксамитний, І. Осика, Р. Подберезський, О. Пометун, В. Сальников, О. Семітко, А. Скуратівський, В. Стреляєва, Є. Татаринцев, В. Тацій, Ю. Тодика, Н. Удод, В. Черней, І. Яковюк та ін. [1–14]. У той же час, як показує аналіз юридичної літератури, незважаючи на активізацію досліджень у сфері правового виховання, обґрунтування завдань і напрямків оптимізації правового виховання в сучасній Україні, специфіка формування правосвідомості і правової культури в транзитивний період залишаються поки що недостатньо розробленими.

Формулювання цілей. Для того щоб діяльність з правового виховання була ефективною, необхідне цілеспрямоване, всебічне дослідження теоретичних і практичних проблем у даній сфері, що припускає обґрунтування нових підходів до організації правового виховання, розроблення загальної концепції механізму правового виховання, визначення основних завдань і напрямків оптимізації правового виховання в сучасних умовах.

Аналіз проблеми. Перейдемо безпосередньо до розгляду проблеми правового виховання, формування правової культури в умовах перехідного суспільства. Відомо, що правове виховання – це цілеспрямована діяльність з трансляції (передавання) правової культури, правового досвіду, правових ідеалів і механізмів розв'язання конфліктів у суспільстві від одного покоління до іншого [15, с. 318].

Правове виховання має на меті розвиток правової свідомості людини і правової культури суспільства в цілому. Поняття «правове виховання» – багатозначне. Його можна розглядати як у широкому, як і вузькому значенні. У широкому значенні це поняття означає не власне правове виховання, а правову соціалізацію людини, коли вона «виховується» навколишнім середовищем у цілому, всією юридичною практикою і поведінкою людей, посадов-

ців – представників державного апарату в правовій сфері. У цьому разі соціалізація є об'єктивно-спонтанним процесом трансформації індивідуальної свідомості у відповідному соціокультурному контексті, а до її найважливіших функцій відносять: відтворення суб'єкта соціально-історичного процесу, забезпечення спадкоємності в розвитку культури і цивілізації, підтримку безконфліктного стану суспільства за допомогою адаптації суб'єкта до соціального середовища [16, с. 964].

Розуміння правової соціалізації як об'єктивно-спонтанного процесу дозволяє зрозуміти, чому сама постановка питання про підвищення рівня правосвідомості і правової культури в конкретні строки не зовсім коректна. Дійсно, розвиток правової культури (який, до речі, може мати як прогресивний, регресивний, так і катастрофічний характер) – це природний процес, який визначається сукупністю об'єктивних чинників, що не залежать безпосередньо від інтересів, планів і намірів соціальних суб'єктів.

До об'єктивних чинників, які істотно впливають на правове виховання і рівень правової свідомості та правової культури, на нашу думку, належать: цивілізаційний і культурний рівні розвитку конкретного суспільства, його політико-правова система; укоріненість серед населення правових, етичних і релігійних норм; існуючі в суспільстві правовідносини, правові традиції; правовий менталітет населення тощо. Тому процес правового виховання, формування правової культури не може бути прискореним президентським указом або припинитися рішенням парламентської більшості. Коли йдеться про правове виховання і формування правової культури, очевидно, має йтися про створення умов, що дозволяють виявлятися об'єктивним чинникам, які визначають правову культуру суспільства і забезпечують ефективність правових заходів.

У той же час об'єктивність процесу формування правової культури в суспільстві не означає усунення суб'єктивного, людського чинника із цього процесу. У перехідних умовах, коли суспільству необхідно в багатьох сферах соціальної дійсності (політичної, правової, економічної та ін.) пройти в своєму розвитку за декілька десятиліть шлях, на який західноєвропейські країни витратили не менше двох століть, формування необхідного рівня правової культури не може бути автоматичним або стихійним процесом. Це процес, що вимагає управлінської дії, створення в суспільстві ефективних соціальних інститутів з правового виховання, визначення основних напрямків щодо оптимізації діяльності цих інститутів.

До основних інститутів, які тією чи іншою мірою виконують функцію формування правової культури в перехідному суспільстві, можна віднести: державу, інститути культури і соціалізації, політичні партії і суспільні рухи, інститути правопорядку і соціального контролю, прав людини, правового виховання, розв'язання правових конфліктів тощо. Саме ці інститути безпо-

середньо займаються власне правовим вихованням (вихованням у вузькому значенні), під яким розуміється цілеспрямований процес засвоєння людиною певної системи правових знань, норм та цінностей, що дають змогу функціонувати їй як повноправному члену суспільства.

Під оптимізацією діяльності соціальних інститутів з формування правової культури у такому контексті розуміється приведення цих інститутів в такий стан, який дозволяє їм виконувати основні для них функції найбільш ефективно. Основним критерієм оптимальності діяльності соціальних інститутів з правового виховання може бути досягнутий рівень правової культури, правосвідомості та правозастосування в конкретному суспільстві, який визнається сукупністю різних емпіричних методів [17, с. 57–68].

Оптимізація діяльності конкретного соціального інституту з формування правової культури в перехідному суспільстві передбачає вироблення таких технологій, у рамках яких ця діяльність давала б максимальний результат. Це можливо за умови, коли завдання, напрямки, форми і методи правового виховання відповідають характеру існуючої правової реальності.

Таким чином, оптимізація діяльності соціальних інститутів з правового виховання і формування правової культури надає даному процесу таких форм, які здатні максимальною мірою використати конструктивний потенціал існуючої правової реальності і понизити до мінімального рівня її деструктивні складові. Саме в цьому полягає сутність оптимізації діяльності соціальних інститутів з правового виховання в перехідному суспільстві.

У сфері правового виховання для України в даний час актуальними є такі завдання: проведення обґрунтованої державної правової політики і створення на її основі концепції правового виховання населення; створення багатоступеневої системи правового виховання й освіти в країні; підвищення загальної моральності громадян; популяризація правових знань (зокрема, через засоби масової інформації); пробудження інтересу у населення до правових знань і підвищення їх доступності; застосування методів реклами і зв'язків з громадськістю; розвиток сімейного правового виховання тощо.

Розглянемо деякі із зазначених завдань правового виховання детальніше.

Не викликає сумнівів, що формування високого рівня правосвідомості і правової культури неможливе без науково обґрунтованої державної правової політики, яка, на жаль, в Україні поки що відсутня. Правова політика держави, на думку багатьох правознавців, повинна здійснюватися у трьох основних формах: правотворчості, правозастосуванні і правовому вихованні. Кожній з форм реалізації правової політики повинен бути притаманний свій інструментарій. Так, у формі правового виховання правова політика держави має реалізовуватися за допомогою правової освіти, правової пропаганди і підготовки

професійних юридичних кадрів; у формі правотворчості – за допомогою прийняття правових актів і створення несуперечливої правової системи; у формі правозастосування – переважно через правозастосовні документи і правозастосовну діяльність [18, с. 5–8; 19, с. 4–17]. Тому для підняття рівня правової культури громадян України перш за все необхідні чітка державна правова політика, у тому числі у сфері правового виховання, системний, науковий підхід до проведення правовиховних заходів, скоординованість усіх зусиль державних органів у цьому процесі.

На основі збалансованої державної правової політики в українському суспільстві повинна бути створена атмосфера поваги до Конституції України, її правової системи в цілому, засудження порушень норм права, розгорнена активна боротьба за утвердження принципу соціальної справедливості і відродження етичних норм. Причому держава повинна не тільки мати у своєму розпорядженні ефективні засоби підтримки правопорядку в суспільстві, а й саме своїми діями демонструвати позитивний приклад високої правової культури, дотримання законів, прав і свобод громадян. Зрозуміло, що в суспільстві, в якому урядовці всіх рівнів грубо зневажають закони, неможливо виховати скільки-небудь позитивне ставлення до права серед населення. Це пов'язано з тим, що по вчинках державного службовця судять не тільки про нього, а й і про правову систему, і про державу в цілому. Сьогодні, на жаль, стали буденними випадки, коли посадовці, працівники правоохоронних органів одержують хабарі, зловживають своїм службовим становищем та ін. Про це свідчать достатньо красномовні дані Прокуратури України, Міністерства внутрішніх справ, СБУ про кількість посадових злочинів, учинених у країні останніми роками [20, 21].

Така ситуація в нашій країні не сприяє забезпеченню законності, правопорядку в державі, а отже, і підвищенню рівня правової культури в суспільстві. Навпаки, безвідповідальність у цій сфері ще більше підсилює корумпованість державного апарату, що відбивається на якості його роботи, у тому числі роботи таких важливих державних органів, як суди і міліція. Звідси можна зробити висновок про те, що боротьба проти корупції повинна реально стати пріоритетним напрямком діяльності державних та громадських структур. Без вирішення цього питання про ефективність будь-яких правовиховних заходів, що проводяться державою, говорити не доводиться.

Організація ефективної системи правового виховання в українському суспільстві неможлива і без удосконалення всієї правової системи, оновлення чинного законодавства, підвищення правосвідомості і правової культури посадовців, юристів, усього суспільства. Завершення правової реформи в Україні покликане підсилити механізми підтримки правопорядку в країні на основі принципів самоврядування і народовладдя, а також верховенства права в усіх сферах життя суспільства.

Але одне лише впорядкування і вдосконалення правової системи навряд чи переросте в правову культуру або стабільну правосвідомість громадян, адже сама по собі правова система не гарантує реалізацію законів у суспільному житті. Унаслідок цього необхідно не тільки вдосконалювати законодавство, а й відроджувати моральність населення України, на основі якої будуватиметься правова культура нашого суспільства. Необхідно, як радив ще І. О. Ільїн, зробити все, «щоб наблизити право до народу, щоб укріпити масову правосвідомість, щоб народ розумів, знав і цінував свої закони, щоб він добровільно дотримувався своїх обов'язків і заборон і лояльно користувався своїми повноваженнями. Право має стати чинником життя, мірою реальної поведінки, силою народної душі» [22, с. 230].

Формування високої правосвідомості і правової культури громадян України неможливе і без високого ступеня розвиненості в країні юридичної науки, зокрема політико-правової думки. Правова культура не може обходитися без інтелектуальних джерел у творах наукової, філософської, релігійної творчості, повернутої на осмислення проблем взаємостосунків держави і людини, держави і права, правової держави і громадянського суспільства, співвідношення права, свобод і обов'язків людини, конкретних способів регулювання взаємостосунків суб'єктів суспільства та ін.

Відомо, що правове виховання тісно пов'язане з правовою освітою: виховання не може обходитися без освіти, а освіта в тому чи іншому ступені дає і виховний ефект. У зв'язку з цим особливий упор у справі формування правової культури в сучасній Україні має бути зроблений на правову освіту. Правова освіта – це цілеспрямований, організований, систематичний процес оволодіння правовими знаннями і навичками правової поведінки. Завдання правової освіти в Україні визначені Конституцією України, яка виходить з того, що людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека повинні стати щонайвищою соціальною цінністю. Як наслідок формування правової культури населення і перш за все підростаючого покоління має бути сьогодні однією з провідних складових діяльності всіх гілок влади України. Іншими керівними документами, що визначають правову освіту в Україні, є: Національна програма правової освіти населення, Закон України «Про освіту», Програма розвитку юридичної освіти, Концепція національно-патріотичного виховання молоді та ін. Відповідно до цих документів і повинен здійснюватися процес правової освіти, спрямований на формування правової культури населення.

З метою підвищення рівня правової освіти населення, створення належних умов для придбання правових знань Указом Президента України від 18 жовтня 2001 р. затверджено Національну програму правової освіти населення [23]. Цей нормативний акт зорієнтовано на підвищення рівня правової культури суспільства в цілому, формування поваги до права, правових ідей,

загальнолюдських і національних правових цінностей, подолання правового нігілізму, підвищення рівня правової поінформованості населення та ін.

Серед основних завдань Програми правової освіти населення в Україні можна виділити: підвищення рівня правової підготовки населення, насамперед учнівської та студентської молоді, громадян, які перебувають на державній службі, обрані народними депутатами України, депутатами місцевих рад, викладачів правових дисциплін та журналістів, які висвітлюють правову тематику; створення належних умов для набуття громадянами знань про свої права, свободи і обов'язки; широке інформування населення про правову політику держави та законодавство; забезпечення вільного доступу громадян до джерел правової інформації; вдосконалення системи правової освіти населення, збереження та розвиток вітчизняних традицій у цій сфері. Важливо вказати, що у Програмі не тільки визначені цілі та завдання з правової освіти населення, а й намічені шляхи досягнення цих цілей, визначені виконавці і вказані джерела фінансування.

Основним органом, який повинен виконувати координаційну функцію з питань правової освіти в країні, відповідно до положень Програми є Всеукраїнська міжвідомча координаційно-методична рада з правової освіти населення. Метою роботи даної Ради є розроблення пропозицій щодо координації діяльності органів виконавчої влади, органів місцевого самоврядування, об'єднань громадян, навчальних та культурних закладів, наукових установ, видавництв тощо у сфері правової освіти, а також надання методичної допомоги в проведенні цієї діяльності.

Важливим напрямком оптимізації правового виховання в сучасній Україні є створення багатоступеневої системи правової освіти, яка повинна забезпечити безперервність правових дій на населення.

Відомо, що правова освіта в демократичному суспільстві повинна здійснюватися на всіх етапах життя особи: у сім'ї, дошкільних закладах, загальноосвітніх середніх школах, професійно-технічних навчальних закладах, у вищих навчальних закладах, установах післядипломної освіти, державних установах, на підприємствах, у фірмах різних форм власності, громадських організаціях, а також самостійно. Тільки така багатоступенева система правової освіти може забезпечити ефективність та формування необхідного рівня правосвідомості і правової культури. Кожний із таких етапів правової освіти повинен відповідати рівню розвитку людини і сприяти не тільки засвоєнню правових знань, а й формуванню чітких та сталих переконань щодо необхідності правомірної поведінки.

Одним із найважливіших каналів правового виховання і правової освіти населення є засоби масової інформації. Їх роль у формуванні правової свідомості, правової культури, поваги до права і правомірної поведінки особистості закономірно зростає в процесі трансформації суспільства від тоталітаризму

до демократичного суспільства. Це пов'язано з тим, що правова культура є особливою формою духовно-практичної діяльності, яка забезпечує закріплення і реалізацію корінних суспільних інтересів за допомогою формування правових стереотипів, поглядів, цінностей, а також участі громадян у правозастосовній діяльності та функціонуванні системи державно-правових інститутів. Очевидно, що роль засобів масової інформації демократичного суспільства у формуванні правових цінностей і стереотипів ледве не більш значуща, ніж роль правоохоронної системи.

Сьогодні в Україні існує значна кількість газет, журналів (звичайних та інтернетівських), телепрограм, в яких відображуються різноманітні події, інформація, погляди як політичного, так і правового характеру. Висвітлення актуальних тем політичного та правового життя в країні, поза сумнівом, сприяє правовій освіті громадян України, розвитку правосвідомості особистості і суспільства в цілому та є прямим підтвердженням реалізації в нашій країні свободи слова. Проте свобода слова має й іншу сторону, інший вимір, форму впливу на правове виховання і правову культуру населення України. У засобах масової інформації нашої країни все частіше з'являються матеріали, які пропагують насильство, вседозволеність, аморальність, зневагу до громадянського обов'язку, моральних принципів, неувважне ставлення до представників державної влади, особливо силових структур.

Одним із важливих напрямків підвищення ефективності правового виховання в сучасній Україні є пропаганда законотворчої поведінки, а також пробудження інтересу у громадян до правових знань. Для досягнення цієї мети держава і суспільні організації повинні активно використовувати методи правової агітації, реклами і «public relations»¹. За допомогою цих методів необхідно подолати несприятливу тенденцію, яка склалася сьогодні в нашому суспільстві, коли у багатьох людей немає бажання, стимулів, прагнення оволодіти правовими знаннями і досягти належного рівня правової культури. Такі люди у повсякденному житті постійно порушують правові норми, виправдовуючи свою поведінку тим, що «так чинять усі». З метою викорінення цієї вини необхідна цілеспрямована діяльність як державних органів, так і всієї громадськості. Дуже важливо, щоб притягнення до відповідальності або моральне засудження було незворотним і не залежало від посади, соціального стану та інших «ознак» правопорушника. Тільки тоді такі заходи зможуть дати позитивний результат.

¹ Public Relations – зв'язки з громадськістю – технології створення і впровадження образу об'єкта (товару, послуги, фірми, бренда, особистості) в ціннісний ряд соціальної групи з метою закріплення цього образу як ідеального й необхідного в житті. У даному випадку – технологія створення образу «правової людини», тобто людини, яка має високу правову культуру і правосвідомість.

У процесі організації правовиховної роботи в Україні важливо також повною мірою використовувати весь позитивний досвід, який був накопичений у нашій країні в минулі десятиліття. Причому використовувати цей досвід необхідно творчо, оскільки деякі питання правового виховання і освіти слід вирішувати на концептуально новій основі, виходячи із завдань нинішнього етапу розвитку України як суверенної держави, котра прагне стати демократичною та правовою. При цьому треба пам'ятати й те, що вирішення завдань щодо формування сучасної правової культури у громадян перехідного суспільства залежить не тільки від держави, а й від зусиль усієї громадськості, кожного громадянина країни.

Висновки. Таким чином, розглядаючи перспективи правового виховання в сучасній Україні, необхідно виділити такі напрямки правовиховної діяльності: проведення обґрунтованої державної правової політики, а на її основі створення концепції правового виховання населення; формування багатоступеневої системи правової освіти в країні; підвищення загальної моральності громадян; популяризація правових знань (зокрема, через засоби масової інформації); пробудження інтересу в населення до правових знань і підвищення їх доступності; застосування методів реклами і «public relations»; розвиток сімейного правового виховання тощо.

Важливо також у процесі організації правового виховання використовувати весь комплекс дій суб'єктів правового виховання з метою забезпечення ефективного впливу на всі соціальні та демографічні групи населення країни. По-перше, цей вплив повинен бути професійним. По-друге, організацію правового виховання треба забезпечити належним фінансуванням. По-третє, необхідно законодавчо стимулювати діяльність громадських організацій, які б здійснювали правове виховання населення. По-четверте, найбільшу увагу в правовиховній роботі слід приділяти молоді і в першу чергу найменше соціально захищеній її частині: дітям із неблагополучних сімей, позбавленим батьківської турботи; сиротам, оскільки саме серед представників цієї молоді спостерігається найбільший рівень девіантної поведінки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрейцев В. І. Правнича освіта в Україні: проблеми теорії та практики / В. І. Андрейцев, В. В. Андрейцев. – К., 2000. – 167 с.
2. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания. Понятие, критерии, методика измерения / В. В. Головченко. – Киев : Наук. думка, 1985. – 237 с.
3. Дмитрієнко І. В. Проблеми впливу правового виховання на правову культуру в перехідний період історичного ставлення України / І. В. Дмитрієнко // Право і безпека. – 2006. – № 5/5. – С. 15–19.

4. Долгополов О. А. Организация правового воспитания в современной России : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.11, 12.00.01 / О. А. Долгополов ; Акад. права и упр. Минюста России. – М., 2004. – 23 с.
5. Коваленко Н. Ю. Форми правового виховання студентів / Н. Ю. Коваленко // Держава і право. Юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права НАН України, 2005. – Вип. 28. – С. 56–63.
6. Косаревская О. В. Формирование правовой культуры детей и молодежи как актуальная проблема национального воспитания / О. В. Косаревская // Закон і підліток. – Донецьк : ДІВС, 2001. – С. 74–78.
7. Кутиркин А. Шляхи розвитку теорії та практики правового виховання населення України / А. Кутиркин // Право України. – 2008. – № 3. – С. 122–125.
8. Оксамитный В. В. Правовое воспитание – важный фактор формирования социально активной личности / В. В. Оксамитный. – Киев : Наук. думка, 1976. – 76 с.
9. Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства : монографія / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка. – Х. : Право, 2007. – 248 с.
10. Сальников Н. Я. Правовая культура: теоретико-методологический аспект / Н. Я. Сальников. – Л., 1990. – 35 с.
11. Семитко А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс / А. П. Семитко. – Екатеринбург, 1996. – 313 с.
12. Татаринцев Е. В. Правовое воспитание (методология и методика) / Е. В. Татаринцев. – М. : Высш. шк., 1990. – 175 с.
13. Тацій В. Конституція України і правосвідомість юристів / В. Тацій, Ю. Тодика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1998. – № 4 (15). – С. 44–54.
14. Тодыка Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : монография / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Райдер, 2001. – 160 с.
15. Баранов В. М. Правосознание, правовая культура и правовое воспитание / В. М. Баранов, В. П. Сальников // Теория государства и права : учебник / под ред. В. К. Бабаева. – М. : Юристъ, 2002. – 591 с.
16. Можейко М. А. Социализация / М. А. Можейко // Новейший философский словарь. – 2-е изд. – Минск : Интерпрессервис : Кн. дом, 2001. – 1280 с.
17. Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – 254 с.
18. Малько А. В. Новые явления в политико-правовой жизни России: вопросы теории и практики / А. В. Малько ; науч. ред. Р. Л. Хачатуров. – Тольятти : ВУиТ, 1999. – 199 с.
19. Матузов Н. И. Понятие и основные приоритеты российской правовой политики / Н. И. Матузов // Правоведение. – 1997. – № 4. – С. 4–17.
20. Про стан законності в державі у 2008 році [Електронний ресурс] : Закон України «Про прокуратуру». – Режим доступу: // <http://www.gpu.gov.ua/>.
21. Индекс коррупции [Электронный ресурс] // Transparency International: Украина. – № 118. – Режим доступа: // <http://www.ukrudprom.ua/news/>.
22. Ильин И. А. О сущности правосознания / И. А. Ильин // Собр. соч. : в 10 т. – М. : Известия, 1994. – 347 с.
23. Національна програма правової освіти населення [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main>.

ОСНОВНЫЕ ЗАДАЧИ И НАПРАВЛЕНИЯ ОПТИМИЗАЦИИ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Гетьман А. П., Данильян О. Г.

Рассмотрены правовое воспитание как сложная система, а также особенности правового воспитания в переходном обществе. Обоснованы основные задачи и направления оптимизации правового воспитания в современной Украине. Сделан вывод о том, что в сфере правового воспитания наиболее актуальными являются следующие задачи: проведение обоснованной государственной правовой политики, формирование многоступенчатой системы правового воспитания и образования, повышение общей нравственности граждан, популяризация правовых знаний и др.

Ключевые слова: правовое воспитание, правовая социализация, правовое обучение, правовая культура, правовое сознание, нравственность.

THE BASIC TASKS AND DIRECTIONS TO OPTIMIZATION OF LEGAL EDUCATION IN MODERN UKRAINE

Get'man A. P., Danilyan O. G.

In the article legal education is examined as a complex system, and also the features of legal education, in transitional society are examined. Basic tasks and directions to optimization of legal education are in modern Ukraine grounded. The conclusion is made, that in the field of legal education the most actual are the followings tasks: the creation of the grounded public legal policy, creation of the multi-staged system of legal education, increasing of general morality of citizens and popularization of legal knowledg etc.

Key words: legal education, legal socialization, legal teaching, legal culture, legal consciousness, morality.

УДК 1:316.4

*В. Г. Пилипчук, доктор юридичних наук, професор;
О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор*

ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ

Розглянуто основні чинники впливу сучасних глобалізаційних процесів на державний суверенітет України. Показано, що національні держави в умовах глобалізації вже не є єдиними гравцями на світовій арені, оскільки до міжнародних відносин активно залучаються міжнародні організації, транснаціональні корпорації, транс-кордонні регіони, етнічні меншини, професійні асоціації, соціальні рухи, індивіди. Здійснено класифікацію недержавних акторів, що впливають на стан державної безпеки України.

Ключові слова: глобалізація, державний суверенітет, міжнародні організації.

Актуальність проблеми. Глобалізаційні процеси, які відбуваються в сучасному світі, є складними, багаторівневими та неоднозначними. Поряд з безперечним розширенням можливостей сучасних глобальних комунікацій і відносин глобалізований світ генерує й низку небезпек та загроз. Особливо ці загрози і небезпеки актуалізуються для молодих незалежних суверенних держав, зокрема для України.

Аналіз наукових джерел і публікацій, як попередніх, так і новітніх [1–8], свідчить про те, що, незважаючи на достатньо широке коло наукових доробок стосовно забезпечення національної безпеки, її проблеми, пов'язані з розумінням сутності впливу глобалізаційних тенденцій на забезпечення захисту об'єктів державної безпеки, залишаються ще недостатньо опрацьованими.

Тому **метою** даної статті є спроба аналізу впливу глобалізаційних тенденцій та процесів на забезпечення захисту одного з основних об'єктів державної безпеки України – її державного суверенітету¹.

Державний суверенітет України залишається невід'ємною характеристикою держави як у внутрішніх, так і в міжнародних справах; він відіграє й надалі відіграватиме ключову регулятивно-впорядковуючу роль у міжнародних відносинах. Разом з тим в умовах глобалізації він стає плюралістичним, багаторівневим і багатокомпонентним. Сьогодні можна говорити про «розподілений суверенітет» [9], тобто суверенітет, який розподіляється між недержавними міжнародними акторами (міжнародні урядові організації, міжнародні неурядові організації, транснаціональні корпорації (ТНК), валютно-фінансові групи та ін.) і акторами національного суспільства в Україні. Відповідно й держава перетворюється з монопольного власника, носія і постачальника владних ресурсів і суверенних прав на того, хто їх розподіляє й управляє ними. Причому такий розподіл здійснюється на користь тих політичних акторів, що є мобільнішими у задоволенні життєвих потреб суспільства. Загалом ідеться не про відмову держави від суверенітету, а про співпрацю у напрямі його реалізації, де держава має відігравати роль менеджера.

Кількісні та якісні зміни у міждержавних відносинах за умов глобалізації, а також сегментація світової спільноти на державний і недержавний світи особливо актуалізують проблему ролі держави у міжнародних відносинах. Національні держави вже не є єдиними гравцями на світовій арені. Починаючи з другої половини ХХ ст. до міжнародних відносин активно залучаються міжнародні організації, ТНК, великі міста, транскордонні регіони, етнічні меншини, професійні асоціації, соціальні рухи, індивіди. У сучасній глобалі-

¹ Тема даної статті безпосередньо пов'язана з тематикою наукових досліджень Інституту дослідження проблем державної безпеки Служби безпеки України.

зованій світовій політиці державні актори втрачають значну частину потенціалу владного контролю за міжнародним середовищем, а отже, і значну частку можливостей відстоювати свої суверенні права.

В умовах глобалізації держава дедалі більше перетворюється на одного з багатьох міжнародних акторів, обмежуючись і понижуючись у статусі всією сукупністю взаємозалежних глобалізаційних міжнародних відносин [10; 11]. Однак інституту державності вже багато сотень років, тому саме ним акумулюється найбільший владний ресурс і саме він є найбільш легітимованим. Через це держави ще тривалий час залишатимуться провідними акторами світової політики, хоча й різні держави з різним успіхом адаптуватимуться до нових умов глобалізації. Держава не втрачає свого значення як актор світової політики, просто сфера втілення її суверенітету розширюється та звужується водночас, переходячи на якісно нові рівні реалізації. Прискорені темпи передавання інформації, інтеграція національних економік у глобальні фінансові ринки, прозорість кордонів, зростання обсягів міжнародної торгівлі – усі ці фактори поступово роблять держави дедалі взаємозалежнішими (а інколи залежними) від політико-економічних інститутів та сил за межами їх кордонів.

Втрата державою суверенітету відбувається через його делегування, коли «втрачена» частина цього суверенітету передається недержавному (наддержавному, субдержавному, міждержавному) актору для розв'язання породжених глобалізацією загальнолюдських проблем світової спільноти.

Держава, перебуваючи під тиском зростаючої комплексності національно-політичних відносин та спираючись на прогресуючу самоорганізацію національних суспільств, підіймається на якісно вищий щабель регулювання суспільних відносин, перетворюючись з безпосереднього постачальника державних послуг на їх менеджера. В останньому випадку державні функції розподіляються (через делегування) між субнаціональними акторами, які мають змогу і право здійснювати певні соціальні функції від імені держави. Таким чином, державна влада і державний суверенітет розподіляються не лише на міжнародній арені, а й у межах національних суспільств.

Недержавні актори не є новим явищем міжнародної та національної політичних арен, однак за умов появи нових інформаційних технологій, виникнення важливих загальнолюдських проблем, що перебувають поза функціональними і територіальними межами державного суверенітету та змін пріоритетів і цінностей соціальної поведінки, кількість та вплив цих недержавних акторів невинно зростають. Разом з тим зростають і загрози національним інтересам суверенних держав.

Усе розмаїття недержавних акторів може бути зведене до чотирьох класифікаційних груп: міжурядові урядові організації; міжнародні неурядові, неприбуткові організації; прибуткові організації (транснаціональні та багато-

національні корпорації); кримінальні структури, нелегальні угруповання [12–14].

Міжнародні урядові організації (МУО) – другі за значенням актори міжнародних відносин – є міждержавними об'єднаннями, заснованими на міжнародних угодах, з власними (відображеними переважно в цих угодах) цілями і завданнями, сферами діяльності та інституційною структурою. Більшість МУО, навіть отримавши частину державного суверенітету своїх учасників, окремими та цілком незалежними акторами світової політики так і не стали. Однак прискорення процесів глобалізації призводить і призводитиме до розростання мережі міжнародних організацій, у яких, можливо, переважатимуть неурядові організації. Зростання ролі міжнародних урядових організацій вимагатиме від них розроблення власних стратегій управління та регулювання міжнародних відносин, що далеко не завжди збігається з національними інтересами. Вироблення і здійснення цих стратегій, як і все співробітництво держав у рамках міжнародних урядових організацій, стануть продовженням національних політик, стратегій і механізмів їх реалізації. Таким чином, відбудеться зближення внутрішньої та зовнішньої політик, а держави виявлятимуть більшу готовність делегувати частину свого суверенітету міжурядовим організаціям, що сприятиме зростанню ролі та значення останніх у міжнародних відносинах.

Міжнародні неурядові організації (МНУО) – як правило, утворення не-територіального характеру, а їх засновники та члени не є суверенними державами. Міжнародні неурядові організації, як і національні неурядові організації, є повністю самостійними акторами, а їх діяльність не завжди відповідає політиці національних урядів і національним інтересам держав, на території яких вони зареєстровані. Більше того, доволі часто вони (переважно з політико-ідеологічних міркувань) протистоять одне одному. У багатьох випадках такі організації своєю діяльністю прямо чи опосередковано підривають державні суверенітети країн, протиставляючи їм власну політику, ідеологію, культурні настанови.

Найяскравішим прикладом «вторгнення» (передусім на національні ринки) нових недержавних суб'єктів міжнародних відносин, що впливають на процес прийняття державних рішень у сфері економіки, політики, культури, слід вважати експансію ТНК, що пов'язано з інтенсифікацією руху прямих іноземних інвестицій. Важливою рисою ТНК є реалізація єдиної послідовної корпоративної стратегії через один або декілька недержавних центрів прийняття господарських рішень. Метою соціальної поведінки цих новітніх міжнародних акторів (на відміну від МНУО) є отримання максимального прибутку.

ТНК послаблюють суверенітет держав у такій важливій сфері суспільних відносин, як економіка. Найбільші з ТНК (Microsoft, General Electric, Coca-

Cola, AOL Time Warner та ін.) володіють величезними економічними ресурсами, які дають їм перевагу не лише над малими, а й над середніми і навіть великими державами. Порівняння економічного потенціалу найбільших ТНК з економічним потенціалом національних держав, що традиційно використовується для ілюстрації тези про зростання «суто економічної» ролі ТНК у світовому господарстві, може дати певне уявлення і про їх політичну вагу в міжнародній системі.

Здійснюючи прямі інвестиції в країни-реципієнти (майже 200 млрд дол. щорічно), ТНК потребують гарантій збереження цих інвестицій та, виходячи з винятково корпоративно-егоїстичних інтересів, намагаються всіма доступними засобами забезпечити в цих країнах стан політичної стабільності. Саме з цією метою залучаються міжнародні організації, методи інформаційного тиску, а також вживаються економічні і навіть силові заходи. Показово, що збройні конфлікти виникають саме там (Ірак, Боснія і т. д.), де з різних причин ТНК не вдалося досягти своїх цілей економічним шляхом.

Інші недержавні учасники міжнародних відносин, наприклад національно-визвольні рухи, сепаратистські угруповання, терористичні організації, мафії, окремі особи, лише прагнуть стати міжнародними акторами і поки що не мають таких статусних ознак. Однак не слід недооцінювати значення їх діяльності в контексті перегляду концепції державного суверенітету. До кримінальної діяльності на міжнародному рівні залучено багато різноманітних злочинних угруповань, державна протидія яким наштовхується на труднощі, подібні до тих, що виникають під час взаємодії держав з ТНК. Транснаціональна діяльність кримінальних та повстанських угруповань часто переносить внутрішні проблеми держав у сферу світової політики, що є негативним аспектом об'єктивного злиття внутрішньої і зовнішньої політик в умовах глобалізації. Боротьба з організованою міжнародною злочинністю зумовлює необхідність порушення державного суверенітету, зокрема, у випадках застосування принципу екстериторіальності, коли йдеться про знешкодження особливо небезпечних злочинців.

Останніми роками простежується тенденція до відродження регіональної політичної свідомості та традицій політичної автономії регіонів, у тому числі на міжнародному рівні [14–16]. Передусім йдеться про регіональних акторів, які здійснюють свою міжнародну діяльність усупереч державі, до якої вони належать (сепаратистські регіони), а також регіональних акторів, які намагаються конкурувати з державою, демонструючи їй свою самодостатність (так звані «сильні» регіони, регіони-донори). Нині субнаціональні регіони здійснюють міжнародну діяльність, не протиставляючи свою регіональну зовнішню політику державній, а доповнюючи її і, таким чином, отримуючи пряме заохочення з боку державних органів. Поширення такого різновиду міжнародних взаємодій дає змогу говорити про появу нового

рівня у світових міжнародних відносинах – рівня транскордонно-міжрегіонального.

Історичний досвід розвитку новітньої української державності свідчить, що нині Україні бракує владного потенціалу і тому вона не може повністю реалізувати свій державний суверенітет ні в традиційному його розумінні, ні у глобалізаційно-новітньому. Це стосується і внутрішньополітичних справ, і зовнішньополітичних відносин. Українській державі властивий хронічний дефіцит суверенітету, що не дає їй можливості перетворити формальну незалежність на реально-політичну. Саме означеним дефіцитом пояснюється більшість проблем українського політикуму.

В Україні суверенітет все ще тлумачиться з позицій практики та ідеологій індустріальних суспільств. Натомість, глобально-історична соціальна трансформація від індустріалізму до постіндустріалізму враховується мало. Відповідно ігноруються визначальні компоненти постіндустріальної національної могутності – інформатизація, рівень розвитку високих технологій, присутність і вплив держави у багатосторонніх структурах світової політики. Отже, українським політикам та й усьому суспільству ще бракує новітніх уявлень про владний потенціал власної держави на шляху реалізації її державного суверенітету в глобалізованому міжнародному середовищі.

Наслідком традиціоналістсько-індустріальних уявлень про державний суверенітет у добу глобалізації і відповідних політичних практик його здійснення є переважання застарілих форм правління, що стримують прискорений перехід України від індустріального до інформаційного суспільства [9; 12; 17]. У постіндустріальній Україні в умовах глобалізаційних тенденцій держава перетворюється на розпорядника та управлінця верховної влади, а не її безпосереднього виконавця і постачальника, що призводить до нівелювання національних інтересів, а в деяких випадках – і до їх зневажання.

Таким чином, як **висновок** зазначимо, що глобалізаційні процеси суттєво впливають на державний суверенітет України як один з основних об'єктів її державної безпеки, а саме:

1) наслідком глобалізації (зокрема, її економічної складової) є утворення великих ТНК, здатних використовувати економіку України у власних інтересах, у тому числі через вплив на державні структури, унеможливаючи виконання ними функції виразника інтересів суспільства і фактично позбавляючи державу статусу носія суверенітету;

2) у межах діяльності міждержавних об'єднань (для України це передусім ЄС) негативний вплив глобалізації полягає у зменшенні ролі держави у здійсненні регіональної політики. Остання все більше стає функцією ЄС;

3) глобалізація провокує кризу національної держави. Уніфіковані західні цінності та культурні зразки замішують оригінальні українські ціннісні

системи, які, долучаючись до них, символічно долучаються до більш високого рівня життя.

Здійснення суверенних прав Української держави за умов глобалізації вимагає нового розуміння і нової практики. Нинішня Україна ще недостатньо залучена до глобалізаційних процесів. Отже, Українська держава втрачає міжнародно-політичні можливості реалізації свого суверенітету, в одних випадках ізолюючись, в інших – об'єктивно усуваючись від світових справ. У сучасних міжнародних відносинах участь держави в глобалізаційних процесах корелює з участю громадян у національному політичному процесі. Адже без такого залучення громадянського суспільства неможливо впливати на прийняття ключових політичних рішень. Реалізація суверенітету української держави залежить не лише від дії загальних історичних, соціологічних та міжнародно-політичних чинників, а й від спроможності українського суспільства подолати економічні труднощі та завершити демократичну трансформацію, оскільки лише функціональна ринкова демократія зможе дати адекватні відповіді на основні виклики постіндустріальної сучасності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Пирумов В. С. Стратегия выживания социума: Системный подход в исследовании проблем геополитики и безопасности / В. С. Пирумов. – М. : Дружба народов, 2003. – 538 с.
2. Поздняков Э. А. Геополитика / Э. А. Поздняков. – М. : АО Изд. гр. «Прогресс» – «Культура», 1995. – 570 с.
3. Рыбалкин Н. Н. Природа безопасности / Н. Н. Рыбалкин // Вестн. Моск. ун-та. Сер. 7, Философия. – 2003. – № 5. – С. 36–52.
4. Романович А. Л. Проблема безопасности в контексте устойчивого развития / А. Л. Романович // Социально-гуманитарные знания. – 2003. – № 1. – С. 3–18.
5. Глобалізація і безпека розвитку : [монографія] / О. Г. Білорус, Д. Г. Лук'яненко та ін. ; кер. авт. кол. і наук. ред. О. Г. Білорус. – К. : КНЕУ, 2001. – 733 с.
6. Горбулин В. Национальная безопасность Украины и международная безопасность / В. Горбулин // Полит. мысль. – 1997. – № 1. – С. 76–88.
7. Исследования по безопасности / С. В. Выборнов, А. Ю. Иванов, С. Е. Коршиков и др. ; под ред. С. П. Никанорова. – М. : Концепт, 1998. – 623 с.
8. Макеев А. В. Политика и безопасность : [монография] / А. В. Макеев. – М. : Щит-М, 1998. – 270 с.
9. Кремень Т. В. Державний суверенітет у добу глобалізації / Т. В. Кремень // Політика і час. – 2003. – № 10. – С. 36–40.
10. Андрійчук В. Глобалізація, інтеграція та економічна безпека України / В. Андрійчук // Політика і час. – 2003. – № 9. – С. 61–70.
11. Камінський Є. Є. Світ переможців і переможених. Міжнародні відносини і українська перспектива на початку ХХІ століття : [монографія] / Є. Є. Камінський. – К. : Центр вільної преси, 2008. – 336 с.
12. Кремень Т. В. Трансформація державного суверенітету в умовах глобалізації : автореф. дис. ... канд. політ. наук : спец. 23 00.04 / Т. В. Кремень. – К., 2004. – 18 с.

13. Куян І. Чи послаблює глобалізація суверенітет національних держав? [Електронний ресурс] / І. Куян. – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1510/>.
14. Чайка І. Ю. Проблема збереження державного суверенітету в умовах глобалізації [Електронний ресурс] / І. Ю. Чайка. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Sprg/2006_1/chauka.pdf.
15. Молчанов М. А. Дискуссионные аспекты проблемы «национальный интерес» / М. А. Молчанов // Полис. – 2000. – № 1. – С. 8–22.
16. Юрлов Ф. Социальные издержки глобализации / Ф. Юрлов // Социс. – 2001. – № 7. – С. 95–105.
17. Наумкіна С. Глобалізація: тенденції інтеграції, універсалізації та поляризації сучасного світу / С. Наумкіна // Політ. менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 121–128.

ВЛИЯНИЕ ГЛОБАЛИЗАЦИОННЫХ ПРОЦЕССОВ НА ГОСУДАРСТВЕННЫЙ СУВЕРЕНИТЕТ УКРАИНЫ

Пилипчук В. Г., Дзебань А. П.

Рассмотрены основные факторы влияния современных глобализационных процессов на государственный суверенитет Украины. Показано, что национальные государства в условиях глобализации уже не являются единственными игроками на мировой арене, поскольку к международным отношениям активно привлекаются международные организации, транснациональные корпорации, трансграничные регионы, этнические меньшинства, профессиональные ассоциации, социальные движения, индивиды. Осуществлена классификация негосударственных актеров, влияющих на состояние государственной безопасности Украины.

Ключевые слова: глобализация, государственный суверенитет, международные организации.

INFLUENCE OF GLOBALIZATION PROCESSES ON STATE SOVEREIGNTY OF UKRAINE

Pylypchuk V. G., Dzeban A. P.

The basic factors of influencing of modern globalization processes are examined on state sovereignty of Ukraine. It is shown that the national states in the conditions of globalization already are not unique players on a world arena, as to the international relations international organizations, multinational corporations, international regions, ethnic minorities, professional associations, social motions individuals, are actively attracted. Classification of non-state actors influencing on the state of state security of Ukraine is carried out.

Key words: globalization, state sovereignty, international organizations.

УДК 340.12

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор;

Т. І. Бургарт, здобувач

ПРЕДМЕТНА СФЕРА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

Запропоновано екоософські міркування з приводу визначення змісту предметної сфери правової культури сучасного українського соціуму та перспектив його генези у контексті завдань розбудови демократичної, соціальної, правової державності в Україні, зазначених в її Основному Законі.

Ключові слова: *правова культура, екоософія права, екоправова свідомість.*

Актуальність теми та аналіз її наукового розроблення. Визначення сутності предметної сфери правової культури протягом всієї свідомої історії людства залишається дискусійним питанням. Про це свідчить розмаїття підходів в обґрунтуванні природи права [1; 3; 10; 13; 15, с. 7–142; 16; 21].

Для юридичних позитивістів сутнісним елементом правової реальності, яку вони ототожнюють з поняттям правової культури, визначаючи її межі, завжди був зміст норм чинного законодавства. Тим самим вони свідомо нехтують питанням про справжні, глибинні джерела правової культури як змістовного вияву правової реальності.

Натомість, представники правового об'єктивізму виводили основоположний критерій визначення джерела правової культури суспільства з об'єктивної реальності, або «життя». Тому деякі з них, наприклад прихильники так званого юридичного економізму, брали за такий – пануючий спосіб виробництва (марксизм); інші, такі як, наприклад, послідовники так званого політичного об'єктивізму, вбачали корінням правової культури певний правопорядок як вияв існуючих владних відносин. Носії ж ідеї культурно-історичного об'єктивізму (наприклад, так звана історична школа права на чолі з Г. Гуго, Ф. Савін'ї, Г. Пухтою) доводили, що правова культура виникає спонтанно з надр народного духу.

Але найбільш послідовно об'єктивістські міркування висловлювали представники так званого юридичного соціологізму. Вони вважають, що правова культура, як, власне, й самий феномен права, є винятково соціальним явищем. Його вони виводять за межі держави, розчиняючи у суспільному просторі. Тому специфіка юридичного соціологізму полягає у тому, що він акцентує зв'язок правової культури із соціальним буттям, розуміючи під ним громадське життя, в яке само й занурена правова культура.

Значення такого підходу полягає у тому, що він загострює увагу на тому незаперечному факті, що правопорядок включений до існуючих відносин

і немислимий без їх урахування. Відповідно до цього правовий об'єктивізм ставить та розв'язує питання про те, за яких умов правопорядок може бути справедливим. Однак, абсолютизуючи роль існуючих соціальних умов як джерела правової культури, він фактично вдається до ототожнення правопорядку і правової культури з цими умовами. Тому незаперечна думка про те, що суб'єкт не може бути самодостатнім у розбудові правопорядку і виходити лише із самого себе, обертається його розчиненням у суспільних відносинах та недооцінкою його творчої активності. Ось чому, як і юридичний позитивізм, правовий об'єктивізм не здатен дати адекватної відповіді на питання про специфіку предметної сфери та справжню природу правової культури.

Свої вади у цьому сенсі має й правовий суб'єктивізм, який у спробах обґрунтування права та його феноменів, серед яких чільне місце посідає феномен правової культури, виходить із свідомості суб'єкта права. Але, відкриваючи джерело правової культури у свідомості суб'єкта права, цей спосіб осмислення правових феноменів абсолютизує роль суб'єктивності, внаслідок чого втрачається зв'язок ідеї права як основи конструювання модусів правового життя з реаліями самого цього життя.

Як засвідчує зазначене, проблема визначення предметної сфери правової культури, що особливо наполегливо досліджується лише останніми десятиліттями [2; 4–9; 11; 12; 14; 16–18; 20], залишається однією з найбільш дискусійних і потребує нових досліджень.

Нагальна потреба у дослідженні цього феномену зумовлюється не тільки його пізнавальною невичерпаністю, а й необхідністю, спираючись на нове знання про нього, дати раду справі формування правової державності принаймні у нашій країні, що є конституційно визначеною метою.

Тому об'єктом нашого дослідження виступає сама правова реальність, а предметом – її змістовне наповнення, зокрема, у вигляді правової культури сучасного українського соціуму. Виходячи з цього, маємо *за мету* визначення сутності її предметної сфери. Це дозволить, як на нас, розв'язати два головних завдання нашого дослідження, власне: уточнити теоретико-методологічне підґрунтя й обґрунтувати модель діяльності суб'єктів сучасного соціуму в аспекті формування основоположного стрижня його перебудови – правової державності на засадах екосоціальної гармонії.

Досягнення поставленої мети дослідження та вирішення пов'язаних із цим завдань передбачається здійснити за допомогою комплексу чинників екософсько-правової рефлексії як одного з методологічних виявів сучасної пост(мета)некласичної парадигми філософії інтерсуб'єктивізму. Йдеться про використання того методологічного знаряддя, яке розроблялося в межах екософської школи сучасної комунікативної філософії, зокрема в працях Р. Аттілда, О. В. Афанасьєвої, С. І. Григор'єва, Г. Йонаса, Г. Кюлевінда, З. Г. Ла-

піної, К. М. Маєр-Абіха, Т. В. Рязької, О. І. Субетто, Ф.-Е. Шварцкопфа, К. І. Шиліна та інших її представників. Цей підхід, на нашу думку, може дати бажані щодо дослідження наслідки, якщо його творчо екстраполювати в контекст концепції екоософії права як філософського вчення про гармонізацію відносин між людьми як правовими особистостями та їх соціумом і Природою за допомогою толерантного правового дискурсу. У цьому сенсі пропонується стаття має змістовно розвинути концепцію екоософії права і дати на цій підставі дещо нове у розумінні предметної сфери правової культури.

Аналіз проблеми. Насправді маємо нині в Україні «хворе» суспільство, приречене на «відмирання» шляхом його примусової трансформації внаслідок незворотної динаміки реальних соціальних атракторів, чільне місце серед яких належить саме праву. Тому найзначущою на сьогодні є потреба у парадигмальній зміні стратегії розвитку нашого соціуму, враховуючи що серед інтеграційних можливостей глобалізаційного процесу, якими може творчо скористатися наша країна, є чудовий досвід розбудови громадянського суспільства та правової державності у країнах Скандинавії.

У цьому сенсі йдеться про свідомий перехід у глобалізаційному процесі від акценту на «негативній поляризації» до акценту на так званій «позитивній поляризації» (термін П. О. Сорокіна) соціокультурних суб'єктів [19, с. 206, 221]. У контексті його діалектичного розуміння владним інститутам суверенних держав, спираючись на волю повноважних органів світового співтовариства (ООН), закріплену у змісті норм міжнародного права, треба системно-суцільно «зняти» шляхом органічного синтезу кращих досягнень правової культури як складової соціокультурної практики народів світу існуючу техногенну цивілізацію, котра, як «антитеза», у свій час «зняла» попередню екогармонійну цивілізацію первіснообщинного ладу (чи «тезу» – «дитинство» людства). Мета цієї глобальної соціальної процедури – повернутися до екосоціальної гармонії, але на новому рівні розвитку суспільства, коли воно як «суспільство суцільних знань» (ноосфера, чи сфера панування екологічного розуму) стане тією фазою розвитку інформаційного соціуму постіндустріальної епохи, коли виявить себе як «сузір'я» гармонійної взаємодії взаємодоповнюючих соціокультур поліполярного, але єдиного у цілісності свого правового простору людського світу.

Це означає свідомий перехід державних і недержавних інституцій до стратегії створення найбільш сприятливих умов для всебічного гармонізуючого розвитку особистості, яка підкорятиметься гаслу про те, що в цьому й полягає мета існування її суспільства. Інакше кажучи, така стратегія повинна передбачати можливість свідомого «прирощування» носіями певних типів ментальності кращих якостей протилежних їм за менталітетом суб'єктів інших соціокультур. Також історично відомі локальні приклади такої синкретичності. Зокрема, сучасна японська та китайська ментальність – це наслідок взаємо-

проникнення різнорідних субкультур – тубільної (відповідно синтоїстської та даоської) та тих, що «наклалися» на цей «первісний культурний шар»: буддійської, конфуціанської та навіть, хоча й в обмеженому обсязі, християнської. Тому соціопсихокосм сучасних репрезентантів синоцентричного світу дає цікаве поєднання «розкутого» (для творчості) «дитинства» (даосизм, синтоїзм), «м'якої» жіночої лагідності (буддизму), рішучості, сміливості, певною мірою авантюрності західної ментальності та конфуціанської врівноваженості і стриманості.

Чи не у цій специфіці людського чинника синоцентричного світу криється диво його соціального динамізму на тлі почитання духовної традиції? Чи не цей тип соціокультурної інтеграції, співвіднесений із досягненнями скандинавського сегмента європейської правової культури, є максимально наближеним до взірцевого типу моделі очікуваних змін? Але хіба не можливі інші варіанти трансформації нашого суспільства? Здається, все це можливо, перспективно.

Визначаючи структурну послідовність нашої розвідки, сподіваємося на розуміння принципового співвідношення між двома генеральними аспектами природи права: *антропним* і *соціальним* у сенсі застосування екоософської методології дослідження цього феномену, що виходить із первісної підпорядкованості соціуму людині, як творіння своєму джерелу, яке, у свою чергу, набуває наслідків від зворотного впливу соціуму на його творця. І в цьому сенсі знаходимо необхідні підстави як у класичній, так і некласичній парадигмах філософії права та відповідно їх основних напрямках: юридичному позитивізмі та особливо – у комунікативній філософії.

У розмаїтті визначень предметної сфери правової культури, запропонованих дослідниками, віддзеркалюється дещо, подібне графічному зображенню множинності Мандельброта: грандіозне сплетіння візерунків. Усе це пов'язано з тим, що природа права є феноменом багатовимірним і нелінійним, подібно Всесвіту, чиїм віддзеркаленням та відображенням вона є. Згадаємо філософську формулу Античності, що дала розуміння права як універсальної властивості макрокосму. Але це міфологічне уявлення, як з'ясувалося, лише дало потужний поштовх широкому філософському дискурсу з приводу визначення сутності права, висунувши на перший план дихотомію антропного і соціального. Тому, рахуючись із зазначеним, у цій розвідці ми не ставимо завдання ретельного зіставлення обох цих початків феномену права. Але спочатку почнемо із з'ясування особливостей позитивістського підходу до визначення сутності природи правової культури.

Найбільш відомою течією філософії права, що обстоювала соціологізаторський підхід до розуміння природи права, який абсолютизував значення її соціальної площини, є юридичний позитивізм. Його витоки можна віднайти

ще у творах Арістотеля, але особливо у представників елліністичної школи стоїцизму – Зенона, Сенеки, Марка Аврелія тощо.

У них людина являє собою суспільне єство, яке у згорнутому вигляді «містить» весь соціум з усіма можливими станами. Тут маємо акцентувати увагу на те, що віддзеркалює унікальність і разом з тим універсальність людини: вона є не просто біоістотою, а біосоціальною істотою. Її природа є інтегральною. Вона має два протилежних, але взаємопов'язаних аспекти – жорстко детермінований, ієрархічно впорядкований та спонтанний. При цьому випадкові моменти обумовлені низкою потенційних можливостей, а жорстка детермінація програмується соціокодом, що визначає розвиток і функціонування соціальної системи. У цьому сенсі особливий інтерес становлять соціальні мотиви діяльності людини, пов'язані з мотивацією щодо інновацій, губристичними мотиваціями (цілеспрямоване намагання досягти панування в суспільстві тощо), які вивчали представники юридичного позитивізму.

З мотивами людської діяльності пов'язані ритми людського існування, без яких неможливе існування соціальних механізмів, що регулюють розвиток суспільства. Маємо на увазі й ту важливу обставину, що нині людина живе у соціумі «мегаризику», котрий породжений її ж діяльністю. Не треба забувати, що соціальний світ людини є врешті-решт об'єктивно обумовленою «часткою» Всесвіту, котру вона розглядає як об'єкт своєї експансії.

Юридичний позитивізм класичного типу відстоює гасло про право людини бути паном Природи, виходячи із загальноутилітаристського розуміння людської природи. Убачаючи людину вершиною природної еволюції, позитивісти рефлексували її право як виключну її здатність до панування, яку вона мала завдячуючи розвинутому розуму та осмисленому волевиявленню.

Але для юридичних позитивістів, які ставили соціальну природу людини вище за біологічну, дискусійним виявилось питання про нездоланність егоїстичної сутності людини як чинника, що незворотно псує соціальні стосунки. Такі стосунки для них були лихом «війни всіх проти всіх». Його подолання вони бачили в упорядкуванні стосунків між суб'єктами права шляхом обмеження егоїзму соціально програмованим змістом норми закону. У цьому, власне, й полягав сенс першої системної концепції юридичного позитивізму класичного новоевропейського типу – теорії «наказів» Дж. Остіна (початок XIX ст.). Її соціологізаторську сутність посилила модернізована концепція «основної норми» Г. Кельзена, яка намагалася обґрунтувати необхідність «чистого правознавства» як неопозитивістського праворозуміння шляхом ігнорування ідеального виміру буття права.

Вади цього підходу намагався приховати своєю постмодерністською редукцією юридичного позитивізму Х. Харт. Утім його формула «визнання»

як чинника суспільної правової психології, що мала впливати на процедури правотворчості і правозастосування, все ж не усувала світоглядних обмежень юридичного позитивізму. І у нього панівною серед функцій права виявлялася функція державного примусу, яка була об'єктивно іманентна соціетальній природі класово розшарованого соціуму, який не може існувати поза межами дії принципу «панування-підкорення».

Тим самим юридичний позитивізм в усіх своїх форматах: класичному і некласичному, нео- і постмодерному залишився теорією правової реальності, що існує у вигляді конкретно-історичного змісту норм закону, комплекс яких й обумовлює соціетальний характер правовідносин. Він, дбаючи про сталий правопорядок, вважав, що він за будь-яких обставин є справедливим, бо завжди спирається на державний закон. Моральне ж його підґрунтя позитивістів не цікавило, що й досі є приводом критики стосовно них.

Зовсім іншим чином рефлектувала проблему джерел походження правової культури європейська природно-правова думка. Її принципова позиція полягала у тому, що хоча людина сама по собі, ізольовано від інших людей не може існувати як ество соціальне, тим не менш вона, існуючи поза межами суспільства, усамітнюючись від нього, може не тільки залишатися особистістю, істотою духовною, а й, маючи шляхетний світоглядний стрижень, навіть перевершувати за рівнем своєї духовної чистоти себе як особистість у минулому своєму соціальному бутті. Очевидно, такими вважали в усі часи святих анахоретів, що створювали свій власний позасоціумний план буття як джерело духовної мудрості, адресованої тим, хто лишився у соціумі, знесиленому суперечностями, жорстким протистоянням (зокрема, політичним). Удалині від недосконалого соціуму, де відношення між людьми побудовані за принципом несправедливості, у глибині критичної думки, що визискує повчання з досвіду, набутого в соціумі, зароджується й рафінується чиста ідея права, народжується дух справедливості. Тому не тільки до, а й після існування такого типу соціуму ідея права можлива як особливий план буття людини, як правова віртуальна реальність.

Уперше такі думки з'явилися в добу високої античної класики. Певною мірою основою їх систематизації стала творчість Платона, який від софістів успадкував принципову методологічну формулу рефлексії феномену права: «Людина — мірило усього». І як слушно підмітив А. Н. Уайтхед, уся європейська філософська традиція веде початок від Платона тому, що саме він першим поставив на порядок денний дискурсу основні питання філософської рефлексії. Серед них одним із головних було й визначення природи права.

Свідченням того, що це саме так, є опора на платонізм у теоцентричній рефлексії права. Саме вона утверджувала у формі правового томізму, а потім й правового неотомізму ідею божественного творіння як джерела буття люд-

ського соціуму, котрий не може існувати інакше, ніж керуватися божими законами. Тому «Град Божий», оспіваний ще Августином Блаженным та Томою Аквінським, для вірян є правовим ідеалом їх бажаного соціуму.

Зрозуміло, що й донині християнська мораль вважається ментальним шаром фундаменту справедливого суспільства, бо саме на ній ґрунтується самий феномен права як специфічний спосіб людського буття. Саме це й стало світоглядною основою природно-правового типу осмислення соціальної природи права у пантеїстичному його вимірі. Значущість такого підходу утверджували Й. В. Гете, А. С. Пушкін, В. С. Соловйов тощо. Такий підхід фундавала й уся трансцендентальна німецька філософія на чолі з І. Кантом, вперше чітко визначивши критерії існування правового суспільства. Її тримаються представники сучасного неокантіанства та неогегельянства, філософії життя та різних екзистенційно-феноменологічних шкіл.

Таким чином, моральні підстави права як вияв його дійсної соціальної природи є наріжним каменем не тільки класичної, а й сучасної некласичної філософії права, що вважають домінуючим початком людини як творця соціуму не її еґоїзм, а її кооперативну природу, її принципову здатність до гуманістичної соціальної комунікації, якій іманентним є феномен права.

У подальшому аналізі означеної проблеми не обійтися без з'ясування питання про антисоцієтальний потенціал природи права. У цьому сенсі слід зазначити, що сама процедура встановлення правил взаємостосунків, поведінки людей нібито засвідчує сутність якісних змін в їх розвитку. Чи не в цьому полягає акт свідомого волевиявлення членів соціуму, які з огляду на це поставали суб'єктами права? Йдеться про усвідомлення ними свого права як особливої життєвої властивості. До цього історичного моменту людство залишалося, як й інші живі істоти, природним стадом, поведінку і еволюцію якого визначали біологічні інстинкти. У цей час людство неусвідомлено підкорялося закону природного відбору. Згідно з ним універсальним правилом було виживання і панування генетично міцніших істот, які, користуючись ним, дбали про подовження свого родоводу.

Поклало край цьому стану існування людей утвердження нового типу відносин між ними – правових, які, вочевидь, стали першим виявом соціальності. Це означало, що відбулися суттєві зміни у свідомості людей, генеруючою складовою якої постала правосвідомість. Серцевиною її була вперше осмислена ідея права. Таким чином, новий формат людського буття – соціальний – змістовно продукувався його ідеальним початком – правовим виміром. Це й була сфера звичаєвого права. Саме вона віддзеркалювала новий характер ставлення людини до Природи та її складової – людської спільноти, суспільства. Його сутність полягала у свідомому визначенні відмінних від інстинктивних дій правил поведінки, спрямованих на забезпечення тієї ж самої природної мети буття людей – збереження їх життя. І тільки тисячоліт-

тя потому еволюція людського соціуму зазнала якісно нового стрибка – місце первіснообщинного ладу заступило соціально розширене суспільство. Зрозуміло, що цей стрибок був підготовлений змінами у розвитку продуктивних сил, матеріальних засад існування людства, нездатністю архаїчної структури виробничих відносин забезпечувати задоволення зростаючих матеріальних потреб чисельно зростаючого населення.

Але, крім цих об'єктивних чинників суспільного розвитку, що призвели до кризи первісного соціуму, існував не менш важливий суб'єктивний чинник, пов'язаний із жагою родоплемінної верхівки утвердити нову форму владарювання – державну, яка продукувалася ідеєю привласнення нею права на визначення свого привілейованого становища в суспільстві. Саме ідея державності як обґрунтування необхідності здійснення волі пануючого прошарку соціуму заклала підвалини нормативності соціально розширеного суспільства. Вона з необхідністю змінила підхід до розуміння природи права і відповідно до неї статусу людини. Джерелом і суб'єктом права почала визнаватися держава в особі повноважних представників соціально пануючого прошарку населення. Керманець такого типу державності, чи то цар, чи то племінний вождь тощо, наділявся статусом посланця, представника божественних сил, якому й належала вся повнота прав і влади в суспільстві. Усе підлегло йому населення визнавалося об'єктом права, правового впливу, механізм дії якого окреслювався вже зазвичай у писаному законодавстві, його нормах. З цього часу бере початок традиція, успадкована позитивістами, дорівнювати право законодавчій нормі (І. Бентам, Г. Кельзен).

У час становлення соціально розширеного суспільства, формування первісної державності представниками пануючої у ньому верхівки свідомо здійснювалася підміна поняття права у його первісному сенсі поняттям змісту норми закону, що утверджує її владні повноваження як єдиних носіїв ідеї та суб'єкта права. Отже, лише обмежене коло пануючих у соціумі, а саме представників правлячої династії, набувало всієї повноти прав, усі інші члени суспільства, їх підлегли отримували лише обов'язки і певну обмаль прав.

У суспільстві з такою ідеологією фактично відновлювався природний стан «війни всіх проти всіх». Первісний соціум, що керувався нормами звичаєвого права, порівняно з попереднім станом тваринного існування людей як біоістот, без сумніву, виступав як історично перша, доцивілізаційна форма правового суспільства. Цю форму людського буття можна умовно вважати «антитезою» щодо «тези» як природної форми «війни всіх проти всіх». А відповідно до первісного суспільства з його звичаєвим правом соціально розширене суспільство є соціетальним, тобто «антитезою» «тезі», або «синтезом» того суспільного процесу, що репрезентується соціумом, у якому пануюча верхівка (зокрема, правляча династія) створила особливу форму соціальності – державність, утвердила новий за змістом звичай, який відповідав

лише його розумінню права як повної свободи тільки своєї власної волі. Основною нормою такого звичаю став закон одноособового права керманіча держави на здійснення будь-яких дій, що підступно камуфлювалися посиленням на його божественне походження.

Якщо міфологеми звичаєвого права урівнювали всіх людей перед силою невідвратної дії природної стихії і кодували їх поведінку в аспекті такої взаємодії, яка б сприяла головній меті – підтриманню, збереженню життя, то норми «державного права» – закону міфологізували особу правителя як божественного «батька» свого народу, якому тільки й могла належати вся повнота прав і визначення статусу та долі своїх підлеглих. Таким чином, якщо у первісному суспільстві роль соціоутворюючого чинника виконував принцип правового рівноправ'я, на якому ґрунтувалася система звичаєвого права як договору між рівноправними членами громади, то у соціально розшарованому, соціетальному суспільстві ця ідея, цей принцип були свідомо вироджені його керманічами в ідею «обдарування» ними людей правами, а головним чином обов'язками, виконання яких мало на меті зміцнення держави, державної влади, що обґрунтовувалася як захисниця їх життя від зазіхань зовнішніх ворожих сил. Такий підхід руйнував попереднє уявлення про гідність і правосуб'єктність людини, заважав зрозуміти похідність будь-якої державності і влади від людського права (Цицерон), репрезентованого громадською думкою (передусім щодо забезпечення гідного життя). Він насаджував у суспільстві патерналістську психологію. Ішлося про свідоме блокування розвитку творчого потенціалу людей, руйнування цілісності їх свідомості і деформацію правосвідомості, перетворення їх на слухняних виконавців волі правителя чи правлячої верхівки держави.

Соці(ет)альною практикою у такому суспільстві було повне, або суттєве, обмеження правосуб'єктності людей. Значною мірою це намагалися здійснити, використовуючи авторитет церковної організації.

Виникнення, становлення й утвердження соціально розшарованого суспільства, державної влади, соціетальної системи в цілому, що визначалося історичним кроком уперед на шляху розвитку людства, виявило як елементи спадковості, так і зречення того, що йому було притаманним у попередні часи. Ідеться, з одного боку, про такі суттєві речі, як зречення у соціетальному суспільстві докорінних принципів людського існування і утвердження життя – рівноправ'я людей, їх права на гідне життя, справедливості тощо. З другого боку, встановлені замість цих принципів звичаєвого права, інші – принципи «державного» права, а точніше, соціетального закону, утвердили панування однієї людини, одного прошарку соціуму над іншими, перевтілили суспільний договір рівноправних на «суспільний договір» у вигляді державного закону, норма якого підкорювала соціум владі правителя чи пануючого прошарку виходячи з їх інтересів, а не з інтересів

усіх представників соціуму. Це означало приховування справжньої «війни всіх проти всіх», бо створена система норм, утверджуючи принципи нерівноправ'я, несправедливості і гноблення, продукувала загострення породжених соціетальною системою, її владними інститутами, структурами антагонізмів: між соціальними прошарками, етнічними групами, релігійними конфесіями тощо, тобто між людьми. Історія людства засвідчила катастрофічні для нього наслідки існування такої системи, яка не тільки продукує вороже ставлення між людьми, але, проголошуючи гасло панування людини над Природою, зіштовхнула їх на шлях руйнівного вичерпання її ресурсів, утверджуючи принципи техногенізації світового соціуму.

Отже, протягом існування антагоністичного суспільства соціетальна система сприймалася як норма тому, що її основна вада – екофобність – визначалася іманентною властивістю природи самої людини, але не наслідком перевтілення її соціальної діяльності на екокатастрофічну.

Глобальна екокриза, гострі міжетнічні, міжконфесійні, міжнародні військові конфлікти, що мають місце і сьогодні, – це наслідок закономірного руху соціетального суспільства до його загибелі. Виняткова масштабність цього процесу ставить на порядок денний питання про виживання людства. Відповідь на нього може бути такою: треба системно «зняти» соціетальну систему її «антитезою» – новим виміром буття людського співтовариства. Одним із ключових чинників цього процесу є утвердження людини як правової особистості, тобто утвердження такого її соціального статусу, який робить її висхідним, генеральним правосуб'єктом. Вирішальну роль у цьому повинна відіграти ідея права, яка обґрунтовує застосування примату права щодо закону і держави, принципів рівноправ'я, первинності статусу людини як суб'єкта права і соціальної (право)творчості.

Саме таким чином, як підкреслюють К. О. Апель, Ю. Габермас, О. Гьофе, Л. Фуллер, Дж. Фінніс та деякі інші правознавці, має діяти сучасний законодавець, і увесь політичний істеблішмент та менеджмент, і кожен громадянин для того, щоб втілити у життя конституційну норму про розбудову правової, демократичної, соціальної державності, яка стала реальністю у Скандинавських країнах, які першими утвердили цю ідею у фактичну соціетальну практику і правове життя.

Дійсно, реакцією на жахи соціальних катастроф та виродження права у імморальний закон (у країнах, де панував тоталітаризм) стало формування філософсько-правових течій у Європі та Америці, представники яких запропонували так званий постмодерний тип рефлексії права. Це дозволило їм зовсім іншим чином, ніж позитивісти чи об'єктивісти, подивитися на проблему природи правової культури.

Фактично постмодерна рефлексія права, запропонована, зокрема, Р. Рорті та його послідовниками [22], виявилася критично спрямованою

не тільки на всю сучасну цивілізацію з її правопорядком, а й на саме розуміння того, чим є право. Його вони проголошували суб'єктивною властивістю людини, конкретний прояв творчості якої виявляє насправді її індивідуальність, відмінність від інших. Така рефлексія права абсолютизувала правові стосунки, правову комунікацію як суб'єктивний вимір природи соціуму, яку не тільки важко регламентувати, а навіть й не слід цього робити, бо це безнадійна річ, якщо вона не ґрунтується на сповідуваних суб'єктами права єдиних моральних цінностей. Тому майбутнє людства її носії вбачали у необхідності ґрунтувати його на правопорядку, який би мав ментальну основу у вигляді ustalених загальнолюдських моральних норм чи імперативів.

Зрозуміло, що такий підхід дещо перебільшено оптимістично ставився до можливості формування глобального правового простору в сучасному світі, виходячи тільки з очікуваного морального єднання його суб'єктів, спільнота яких для них виступала цілісним об'єктом – простором правової культури, що, власне, й вбачається за предметну сферу всієї правової реальності.

Екстраполоючи постмодерні концепції праворозуміння на реальність українського соціуму, розуміємо, наскільки важким буде його шлях до конституційно визначеної мети розбудови демократичної, соціальної, правової державності. Ускладнення на цьому шляху пов'язані з наявністю такої важкої «хвороби» нашого суспільства, як ушкодженість свідомості значної частини громадян України «вірусами» правового нігілізму, правової індиферентності, правового патерналізму та інших викривлень їх правосвідомості, які виявляються у невмотивованості до набуття знань стосовно норм чинного законодавства, зневірі у значення власної ролі як суб'єкта правотворчості та розбудови правової державності, у здатність існуючих правових інститутів ефективно вирішувати питання розбудови правової державності, а юридичних кадрів – конструктивно обслуговувати процес розбудови правової державності, зневірі у здатність існуючої політичної системи забезпечувати рух до конституційно визначеної мети розвитку нашого соціуму і можливість результативного захисту конституційного процесу та власних правових інтересів, гарантованих Основним Законом держави, зневірі у перспективі будь-яких позитивних зрушень у діяльності правоохоронних органів та здійсненні правосуддя та у можливість докорінного подолання злочинності в будь-яких її проявах тощо.

Тому, визначаючи специфіку предметної сфери правової культури сучасного українського соціуму, мусимо зазначити, що вона виявляється у наявності так званого «нульового» циклу становлення відносно інерції виходу з простору радянської правової культури й відповідно входу в простір розбудови правової державності без ознак такого важливого ресурсу руху в цьому напрямку, яким завжди має бути конструктивний «механізм» конституційно визначеного правозастосування. Це означає, що концептуально визначена

предметна сфера правової культури з такими провідними її компонентами, як довершена концепція її формування, що ґрунтується на конституційно визначеній правовій ідеології та всій сукупності суб'єктів правової системи, що мають втілювати її в життя, є наразі віртуальним виміром правової реальності сучасного українського соціуму, який чекає на те, щоб бути виведеним із свого ідеального занурення. Цьому віртуальному виміру предметної сфери правової культури українського суспільства протистоїть розбурхана, некерована стихія парадигмально суперечливої правової психології українських громадян, що загрожує взагалі здійсненню заангажованих Конституцією завдань. Тому адекватною характеристикою такого змісту предметної сфери правової культури сучасного українського соціуму може бути її визначення як стану правового колапсу.

Вихід із цього катастрофічного стану, безсумнівно, є – це суцільна екологізація правосвідомості українських громадян, передусім тих з них, хто волею народу функціонально причетний до виконання своїх обов'язків як державних посадовців та законодавців. Сенс цієї суспільно важливої процедури полягає в їх навершенні до свідомого дотримання зобов'язань перед загалом громадян України, виходячи з почуття екологічного просякнутого сумління, коли вищим критерієм їх вчинків постає вимога збереження всього генофонду соціуму, поставленого зараз на межу вже не стільки соціального, скільки біологічного виживання. Тому боротьба з бідністю, що як гасло пропонувалася останніми роками провідними політиками і керманичами держави, зазвичай у процесі президентських або парламентських передвиборних перегонів, нині несе у собі не стільки соці(ет)альне, скільки екологічне навантаження. У ній переможцем має стати увесь український загал, а не лише якась його корпоративно оформлена частка. А звідси, актуалізується єдине гасло: ні екофобним замірам у сфері правової культури!

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що нині питання постає так: чи піде людство шляхом досягнення екосоціальної гармонії, ідею якої за тисячоліття існування людства вистраждали його генії, чи, самозахоплене парадигмою техногенної цивілізації, втягне себе у вир екокатастрофи? Упевнюємося, що, рятуючись від неї, людство не має іншої реальної альтернативи, ніж брати на озброєння ідею своїх геніїв, перетворюючись на свідому творчу силу, яка будує екологічне суспільство заради утвердження гармонії життя людини, її соціуму та Природи. Екософія у цьому сенсі якраз і виступає інтегруючим стрижнем системи сучасного конструктивного соціально-гуманітарного знання, здатним надати життєстверджуючого імпульсу системно-свідомим заходам творців майбутнього екогармонійного соціуму. Завдяки цьому вона дає можливість науковцю, правознавцю чи філософу переосмислити філософію права, трансформуючи його парадигму на екософсько-правову. Зміст очікуваної трансформації, зокрема, полягає у па-

радикальній зміні уявлень про зміст предметної сфери правової культури, яка, у свою чергу, зумовлює зміну характеру (право)творчості на екофільний, що забезпечує зняття екофобного заміру утилітарно-прагматичної форми творчості, яка заперечує коеволюцію Природи, людини, суспільства та її гармонізацію у форму екоцілісного модуля творчості ↔ життя.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антология мировой правовой мысли : в 5 т. – М. : Мысль, 1999.
2. Береза С. В. Правова культура: поняття та загальна характеристика / С. В. Береза // Держава і право : Юрид. і політ. науки. – К., 2005. – Вип. 28. – С. 89–94.
3. Берман Г. Западная традиция права: эпоха формирования / Г. Берман. – М. : Изд-во МГУ, 1998. – 624 с.
4. Бурмистров В. А. Место и роль правовой культуры в становлении правового государства / В. А. Бурмистров. – Симферополь : Таврида, 1996. – 188 с.
5. Данильян О. Г. Деякі причини, що впливають на формування правової культури в перехідному суспільстві / О. Г. Данильян // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х., 2004. – Вип. 68. – С. 145–153.
6. Данильян О. Г. Деякі проблеми формування правової культури в перехідному суспільстві / О. Г. Данильян // Державне будівництво та місцеве самоврядування : зб. наук. пр. – Х., 2004. – Вип. 7. – С. 14–25.
7. Демічева В. В. Правова культура та правосвідомість: взаємозв'язок та взаємовплив / В. В. Демічева // Держава і право : Юрид. і політ. науки. – 2005. – Вип. 28. – С. 119–125.
8. Дьоміна О. С. Проблеми формування правової культури в Україні в умовах трансформації політичного режиму / О. С. Дьоміна // Держава і право : Юрид. і політ. науки. – 2006. – Вип. 31. – С. 39–44.
9. Іванчук М. Проблема правової культури та правового виховання в українському суспільстві / М. Іванчук // Актуал. проблеми внутр. політики. – 2004. – № 3. – С. 140–149.
10. Калликотт Б. Азиатская традиция и перспективы экологической этики: пропедевтика / Бэрд Калликотт // Глобальные проблемы и общечеловеческие ценности : [антология / пер. с англ. и фр., сост. Л. И. Василенко и В. Е. Ермолаева; введ. ст. Ю. А. Шрейдера] : статьи. – М. : Прогресс, 1990. – С. 308–327.
11. Клімова Г. П. Поняття і структура правової культури / Г. П. Клімова // Економічне, політико-правове і духовне життя в Україні та розвиток особистості : матеріали наук. конф. (м. Харків, 12–13 квіт. 2001 р.) : статті. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2003. – С. 48–50.
12. Кормич А. І. Роль правової культури в процесі формування правової держави і громадянського суспільства / А. І. Кормич // Актуальні проблеми політики. – Одеса : Юрид. л-ра, 2003. – Вип. 16. – С. 387–392.
13. Кравець В. М. Типи праворозуміння як методології основних філософсько-правових дискурсів : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.12 / Нац. акад. внутр. справ України ; В. М. Кравець. – К., 2003. – 16 с.
14. Легуша С. М. Стан та перспективи формування правової свідомості та правової культури громадян в період державотворення в Україні / С. М. Легуша // Держава і право : Юрид. і політ. науки. – 2001. – Вип. 12. – С. 42–47.

15. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
16. Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 12 жовт. 2007 р.) / АПрНУ, НДІ держ. буд. та місц. самовряд., Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – 216 с.
17. Семитко А. П. Развитие правовой культуры как правовой прогресс / А. П. Семитко. – Екатеринбург, 1996. – 217 с.
18. Скуратівський А. Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців / А. Скуратівський // Вісн. Укр. акад. держ. управління. – 2002. – № 1. – С. 255–261.
19. Сорокин П. А. Главные тенденции нашего времени / П. А. Сорокин ; [пер. с англ., сост. и предисл. Т. С. Васильевой]. – М. : Наука, 1997. – 351 с.
20. Тодыка Ю. Н. Конституционные основы формирования правовой культуры : монография / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : РАЙДЕР, 2001. – 160 с.
21. Четвернин В. А. Современные концепции естественного права / В. А. Четвернин ; отв. ред. В. А. Туманов. – М. : Наука, 1988. – 144 с.
22. Postmodernism and Law : (reference collection) / [Edited by Dennis Patterson, The State University of New Jersey]. – Dartmouth : Publishing Company Limited, 1994. – 443 p.

ПРЕДМЕТНАЯ СФЕРА ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ СОВРЕМЕННОГО УКРАИНСКОГО ОБЩЕСТВА

Шефель С. В., Бургарт Т. И.

Предложены экософские представления по поводу определения содержания предметной сферы правовой культуры современного украинского социума и перспективы его генезиса в контексте задач формирования демократического, социального, правового государства в Украине, сформулированных в ее Основном Законе.

Ключевые слова: правовая культура, экософия права, экоправовое сознание.

THE SUBJECT SPHERE OF LEGAL CULTURE OF THE MODERN UKRAINIAN SOCIETY

Shefel S. V., Burgart T. I.

Ecosophic reflections as for the content of the subject sphere of legal culture of the modern society and perspectives of its genesis in the context of the development tasks of democratic social, lawful statehood in Ukraine, pointed by its Constitution, have been considered.

Key words: legal culture, ecosophy of the law, ecolawful consciousness.

УДК 340.12:164.2

О. М. Юркевич, доктор філософських наук, професор

ЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ЮРИДИЧНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Досліджено логічні підстави проблеми юридичної невизначеності. Проаналізовано фрагменти чинного законодавства України з погляду логічних норм. Виявлено типові логічні труднощі у практиці виразу.

Ключові слова: юридична невизначеність, нульові поняття, протиріччя у визначенні, підміна понять, логіко-правова експертиза.

Постановка проблеми. Бурхливі трансформаційні процеси, що відбулись у суспільному житті в Україні з моменту набуття нею незалежності, спричинили й динамічний розвиток законодавства: щодня воно піддається численним змінам і доповненням. Така практика стала нормальним явищем для багатьох постсоціалістичних держав: приймається велика кількість нормативно-правових актів, ратифікуються міжнародні договори, що не встигають закріплюватися у суспільному житті. Виникає проблема узгодження нормативного матеріалу, а також практичної реалізації законодавчих положень. Зокрема, це узгодження нормативного матеріалу здійснюється одночасно щонайменше у двох вимірах: внутрішньому – з урахуванням вітчизняної правової традиції і у зв'язку з реаліями сьогодення в Україні та зовнішньому – з урахуванням сучасних тенденцій та перспектив розвитку європейського права.

У цьому русі законотворення і правозастосування виникають проблеми, зокрема такі, що можна назвати юридичною невизначеністю, серед причин якої, у свою чергу, можна виділити логічну недосконалість. Узагалі розуміється, що логічно досконалою в цілому і повсякчасно людська практика не є і не може бути. Тому в юридичній практиці користування логічними нормами (принципами, законами, правилами) постає постійним завданням, що має за мету правильність оформлення нових життєвих реалій, які потребують юридичної кваліфікації, оцінювання чинних юридичних норм тощо. Логічні проблеми можуть виникати й у міжнародному праві, виявлятися в площині порівняльно-правових досліджень.

Предмет дослідження логічних підстав стосовно юридичної невизначеності є міждисциплінарним, що пов'язує знання логічної форми та юридичного змісту. Галузь виміру цього предмета по суті охоплює безліч конкретних негативних з логічної та юридичної точок зору випадків: некоректних формулювань в юридично значущих текстах, процесуальних порушень, не-

точностей при обґрунтуванні прийнятих рішень, неадекватностей при правозастосуванні та ін.

Аналіз дослідженості теми. Звертаючись до юридичних текстів, зазначимо, що у більшості випадків можна спостерігати типові логічні проблеми, характерні для будь-яких текстів, адже це тексти, створені людиною. Але особливими є соціальні наслідки логічно сумнівних фрагментів виразів в юридичних текстах, що характеризує певний рівень логічної культури мови права, постає як наслідки юридичної діяльності при правовому забезпеченні життя людей у соціумі. Тому створення науково-методичної бази для проведення логіко-правової експертизи є особливим завданням, що безумовно спирається на загальнозначуще наукове знання стосовно паралогізмів, софізмів, відомих ще за часів Арістотеля, але потребує арсеналу сучасної логіки і особливо – розроблення її в прикладному аспекті. З юридичної точки зору у теорії права дослідженням питань законодавчої техніки, прогалин у законодавстві, алогізмів і неточностей у законодавчих категоріях тощо займались, зокрема, Д. А. Керимов, Ю. О. Тихомиров, О. І. Ющик, Н. М. Пархоменко, О. Б. Лазарєв та ін. Отже, маємо аналітичний потяг теоретиків – логіків та юристів – до розв'язання спільних соціально-правових проблем, пов'язаних з юридичною невизначеністю внаслідок логічної недосконалості.

Формулювання цілей. Тому на початковому етапі дослідження цієї проблеми можна поставити за мету виділити деякі види логічно сумнівних випадків, що трапляються в юридичній практиці в перспективі подальшого створення класифікації або типології, а потім – методики, які б узагальнювали і впорядковували логіко-правове знання в цьому аспекті та слугували проведенню логіко-правової експертизи, починаючи із законотворчої практики. До речі, у зв'язку з цим постає необхідність залучення до законотворчого процесу як допоміжних експертів поряд з філологами також логіків.

Методологічними засобами для аналізу даного предмета стосовно логічної форми є перш за все логічні теорії, логіко-семіотичний аналіз, а також логіко-філософські аспекти юридичної герменевтики, юрислінгвістики тощо; стосовно юридичного змісту потрібні знання з правознавства за всіма галузями права і конкретики законодавчих положень.

Логіко-експертне оцінювання повинне мати свої критерії, оцінну шкалу, базу досвідних даних, що могла б використовуватися з відповідною виваженою аналітикою як типові випадки щодо окремих виразів чи фактів, специфічне програмне забезпечення з допоміжними аналітичними функціями тощо. Бажані також діючі освітні програми з підготовки вузьких фахівців у цій міждисциплінарній галузі.

Загальновідомим є те, що законодавчі тексти закріплюють правові реалії. Але це не завжди так, бо існують такі законодавчі положення, що не мають або не можуть мати реального підґрунтя у правовій та соціальній дійсності.

Останнє призводить до суттєвих проблем при здійсненні правозастосовної діяльності, зокрема у процесі інтерпретації та аплікації (застосуванні) таких положень. При цьому ми не маємо на увазі перспективні положення, свідомо закладені у Конституції.

З логічної точки зору йдеться про наявність в українському законодавстві *нульових понять*. Арістотель у роботі «Про тлумачення» писав про те, що можливо уявити будь-який об'єкт і відповідно дати йому ім'я та сформулювати поняття, однак, якщо воно не матиме свого дійсного представника, то вважатиметься *хибним* [1, с. 93]. І. Кант стверджував, що «чисті розсудливі поняття», хоча прямо (конкретно) не відображують предмети досвіду, але є результатом узагальнення і тому досягають безліч предметів досвіду й таких, що знаходяться за межами спостереження (стверджуються шляхом припущення). З цієї точки зору, будь-яке абстрактне теоретичне поняття є нульовим, але не хибним [2, с. 201–203]. За словами Й. Н. Бродського, ми розмірковуємо не лише про те, що існує реально або існувало в минулому, але і про те, чого не існує в дійсності, про можливе і неможливе, а також про таке, що неможливо сказати, чи існує воно насправді [3, с. 64]. Тобто нульові (пусті) за обсягом поняття свідчать не про «пусту голову», а є характеристикою наявності думки, що створила певний предмет у мисленні безвідносно до дійсної реальності.

Істинність як проблема логічного значення має різні тлумачення. Якщо інтелектуальний вимір вважати самостійним згідно з твердженням щодо онтології думки, то будь-які, навіть логічно нульові поняття («гарячий сніг») є істинними, оскільки сферою їх існування є так званий нульовий вимір [3, с. 70]. Виходячи з цього, істинність суджень вже не залежатиме від наявності в них нульових понять (Б. Рассел), тобто навіть неекзистенційне судження у певному сенсі може бути істинним (якщо не виходить за межі реальності, що створюється думками).

При класифікації нульових понять відокремлюються поняття, що виникли завдяки творчому фантазіюванню, притаманному художній літературі («Пегас»), від некоректних навіть для художнього мислення понять («дружина Гамлета») (Р. Картрайт). Нульові поняття також поділяють на логічно і фактично нульові (Є. К. Войшвілло); на хибні, гіпотетичні та необхідні (поняття-ідеали) відповідно до специфіки їх формування (К. П. Руденко); їх класифікують за змістом і обсягом (М. Д. Тофтул) [4, с. 29].

У межах семіотичного підходу (Ч. Морріс) також відокремлюється предметне значення (денотат) і значення, що представляє клас об'єктів у мисленні відповідно до певного знака (десигнат). З цього випливає, що в будь-якого знака є десигнат, але не кожен знак співвідноситься з чимось реально існуючим (має денотат) [5, с. 39–41]. Установлення особливого значення обсягів, надання їм статусу існування (хоча б в уяві або абстрактному мисленні) іноді

вносить плутанину щодо логічної кваліфікації істинності. Наприклад, для мислення математика кількісні характеристики (десигнат) будуть необхідними і достатніми для встановлення істинності математичних понять. Але для фахівців, що мають справу з дійсною реальністю, постає питання щодо відповідності знака, десигната та денотата, без перевірки існування якого (денотата) логічне значення істинності не буде релевантним. Це, так би мовити, нерелевантна істинність.

Логічно нульові поняття (такі, що містять внутрішню змістовну суперечність) зустрічаються у різних галузях національного законодавства. Найбільш відомим у цьому плані є положення ст. 115 Кримінального кодексу України, де вбивство визначається як «умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині», а у ст. 119 передбачено «вбивство через *необережність*» [6, ст. 131]. При зіставленні (об'єднанні) цих понять отримуємо поняття «умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині через *необережність*», в якому видова ознака суперечить родовій. Подібні вирази потребують окремих пояснень та іноді обтяжують завдання юридичної герменевтики, бо стають залишковими, якщо їх можна вирішити звичайними логічними засобами.

Фактично нульовим поняттям (що не відповідає жодному дійсно існуючому предмету) є, наприклад, поняття «*присяжні*» (ч. 4 ст. 124 Конституції України). У Законі України від 7 лютого 2002 р. «Про судоустрій» міститься низка статей, що докладно регламентують порядок організації суду присяжних, але процедурні питання поки що не врегульовано у законодавстві, тому поняття «суд присяжних» також є фактично нульовим.

До фактично нульових можна також віднести поняття, які виникають унаслідок неправильного використання законодавцем бланкетних і відсиловних диспозицій. Так, деякі закони, постанови чи інші нормативно-правові акти відсилають до положень актів, які або втратили чинність, або ще не набули її. Зокрема, постанови Пленуму Верховного Суду України, прийняті до вступу в силу нових Кримінального і Цивільного кодексів, вказують на положення відповідних кодексів 1960 та 1963 рр., які втратили чинність.

Гіпотетичні нульові поняття формуються на рівні правової доктрини, тому такий різновид у чинному законодавстві не повинен зустрічатися. Так, сьогодні суду присяжних в Україні фактично немає, але передбачається, що він повинен колись з'явитись. Але це не означає, що поняття «суд присяжних» має право на існування у чинному національному законодавстві. Тому, зважаючи на топологію цього поняття, не можна кваліфікувати його як гіпотетично нульове. Гіпотетичні нульові поняття мають також *темпоральну* характеристику, бо моделюють майбутнє. За цією ж темпоральною характеристикою можна виділити поняття-*анахронізми* – такі, що представляють минуле

і вважаються застарілими, оскільки «втратили» обсяг, не співвідносяться з жодним існуючим у сучасності предметом. Багато прикладів нульових понять-анахронізмів знаходимо у трудовому та житловому законодавстві, що пояснюється застарілістю переважної більшості законів, котрі регулюють відносини у цій сфері. Наприклад, Закон УРСР від 17 червня 1983 р., який діє і досі, містить низку таких нульових понять: «зрілий соціалізм», «будівництво комунізму», «колгосп», «комсомольська організація» тощо. До гіпотетичних можна віднести поняття «державний реєстр виборців», що міститься в одноіменному Законі від 22 лютого 2007 р. [7, ст. 282].

Особливу проблему при формулюванні юридичних законів становлять *логічні сполучники*. Зокрема, із сполучниками «і» та «чи» пов'язано багато проблем при тлумаченні в пошуках адекватного значення у відповідності предметного і логічного значень (істинності/хибності) та необхідність в офіційному тлумаченні конкретних статей. Це підтверджується практикою змін у формулюванні законів. Наприклад, п. 3.5 ст. 3 Закону України «Про податок з доходів фізичних осіб» від 5 лютого 2003 р. має дві редакції. У першій редакції використовується сполучник «чи», що передбачає суму стягнення, яке береться із заробітної плати, визначити на вибір: «При нарахуванні доходів у вигляді заробітної плати об'єкт оподаткування визначається як нарахована сума такої заробітної плати, зменшена на суму збору до Пенсійного фонду України **чи** внесків до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, які відповідно до закону справляються за рахунок доходу найманої особи». А в новій редакції від 1 липня 2004 р. № 1958-IV у формулюванні змінюється сполучник: «При нарахуванні доходів у вигляді заробітної плати об'єкт оподаткування визначається як нарахована сума такої заробітної плати, зменшена на суму збору до Пенсійного фонду України **та** внесків до фондів загальнообов'язкового державного соціального страхування, які відповідно до закону справляються за рахунок доходу найманої особи». Зміна сполучника кардинально впливає на сенс статті і відповідно радикально змінює практику оподаткування.

Непорозуміння викликає використання цих сполучників у п. 1 ст. 81 ЦК України «Види юридичних осіб»: «1. Юридична особа може бути створена шляхом об'єднання осіб **та (або)** майна». У цьому тексті неспіввідносні поняття вводяться у слабкорозділове відношення завдяки сполучнику **та (або)**, що не сприяє встановленню істинності, бо суперечить здоровому глузду. Значення слабкої диз'юнкції є таким, що складне судження стає хибним тільки в одному випадку – хибності обох простих суджень у складі даного складного судження. Це означає, що в статті вважається юридичною особою об'єднання людей, або об'єднання майна (без людей?), або об'єднання людей і майна (що неможливо). Тому зазначену статтю сформульовано з логічної точки зору сумнівно.

Логічні проблеми законодавства пов'язані також з коректністю *співвідношення понять*. У КК України існує неузгодженість обсягів родового поняття «вбивство» з видами вбивства. Наприклад, у ст. 115 «Умисне вбивство» визначається: «1. Вбивство, **тобто** умисне протиправне заподіяння смерті іншій людині, – карається позбавленням волі на строк від семи до п'ятнадцяти років». У цьому висловлюванні через слово «тобто» неправомірно з логічної точки зору ототожнюються поняття «вбивство за необережністю» як видове з родовим поняттям «вбивство».

Деякі статті формулюються таким чином, що при зіставленні статей створюється внутрішня *суперечність у визначенні* понять. Так, «шахрайство» визначається як «**злочин проти власності**», а в ст. 222 КК України «Шахрайство з фінансовими ресурсами» говориться: «Надання громадянином-підприємцем або засновником чи власником суб'єкта господарської діяльності, а також службовою особою суб'єкта господарської діяльності завідомо неправдивої інформації органам державної влади, органам влади Автономної Республіки Крим чи органам місцевого самоврядування, банкам або іншим кредиторам з метою одержання субсидій, субвенцій, дотацій, кредитів чи пільг щодо податків **у разі відсутності ознак злочину проти власності** – карається штрафом від п'ятисот до тисячі неоподатковуваних мінімумів доходів громадян або обмеженням волі на строк до трьох років, з позбавленням права обіймати певні посади чи займатися певною діяльністю на строк до трьох років». По суті, у цій статті шахрайство взагалі постає за межами класу злочинів.

У багатьох логічно сумнівних випадках фахівці посилаються на здоровий глузд, на те, як зазвичай у повсякденній мові вживається термін. І в цьому є свій сенс. Така метода заохочувалась ще Блаженним Августином, коли йшлося про переклад Біблії. Термінологічні проблеми також розв'язуються шляхом узгодження значення. Але практика правозастосування свідчить про те, що при посиланні на здоровий глузд часто підмінюються поняття, тобто порушується закон тотожності. До цього ж може привести й узгодження щодо спільності значень (конвенції), що по суті рівнозначно прийняттю рішення «по поняттям». У цьому сенсі логіка може дати теоретичне пояснення, в якому з'ясовується відмінність між теоретичними вимогами й особливостями практичного, але все ж таки коректного мислення.

Як **висновок** можна зазначити, що створення міждисциплінарної теоретико-прикладної бази досліджень у галузі практичної логіки юриста (за всіма напрямками юридичної діяльності) в аспекті експертної аналітики, розроблення форм впровадження результатів експертного оцінювання та їх практична реалізація мають стати постійним завданням науковців-логіків як допоміжної аналітичної техніки. Ця робота може проводитися за різними напрямками: розроблення методик логіко-правової експертизи як допоміжної технології в законотворчій діяльності, при юридичній кваліфікації у процесі правозастосуван-

ня, а також при аналізі результатів правозастосування; підготовка науково-методичних матеріалів, розроблення програм та методичних матеріалів спецкурсів або факультативів для юридичних спеціальностей із зазначеної тематики та ін. Логіко-правова експертиза також може стати практичним знаряддям у спільній праці логіків і юристів за умови прийняття і дії Закону «Про нормативно-правові акти», на чому наполягає більшість українських учених-правників.

ЛІТЕРАТУРА

1. Аристотель. Об истолковании / Аристотель // Соч. : в 4 т. / ред. В. Ф. Микеладзе. – М. : Мысль, 1978. – Т. 1. – С. 91–116.
2. Кант И. Критика чистого разума / И. Кант // Соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1964. – Т. 3. – С. 69–697.
3. Бродский И. Н. Отрицательные высказывания / И. Н. Бродский. – Л. : Изд-во ЛГУ, 1973. – 104 с.
4. Тофтул М. Г. Логіка : підручник / М. Г. Тофтул. – 2-ге вид., переробл., допов. – К. : Вид. центр «Академія», 2006. – 400 с.
5. Семиотика: Семиотика языка и литературы : сборник : пер. с англ., фр. и исп. яз. / сост., вступ. ст. и общ. ред. Ю. С. Степанова. – М. : Радуга, 1983. – 636 с.
6. Кримінальний кодекс України від 5 квітня 2001 р. № 2341-III // Відом. Верхов. Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.
7. Про державний реєстр виборців : Закон України від 22 лютого 2007 р. № 698-V // Відом. Верхов. Ради України. – 2007. – № 20. – Ст. 282.

ЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ ЮРИДИЧЕСКОЙ НЕОПРЕДЕЛЕННОСТИ: К ПОСТАНОВКЕ ПРОБЛЕМЫ

Юркевич Е. Н.

Исследованы логические основания проблемы юридической неопределенности. Проанализированы фрагменты действующего законодательства Украины с точки зрения логических норм. Выявлены типичные логические затруднения в практике выражения.

Ключевые слова: юридическая неопределенность, нулевые понятия, противоречия в определении, подмена понятий, логико-правовая экспертиза.

LOGICAL FOUNDATIONS OF THE LEGAL VAGUE: SETTING THE PROBLEM

Yurkevych O. M.

In article are researched logical foundations of problem of the legal vague. The parts of acting legislation of the Ukraine are analyzed of point of view logical norms. Found out typical logical complications in practice of the expression.

Key words: legal vague, zero notions, contradictions in definition, substitution of notion, logical-legal expertise.

УДК 1:316.3+340.12

Ю. Ю. Калиновський, кандидат політичних наук, доцент

СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ

Проаналізовано взаємовплив конституційного процесу сучасної України та становлення демократичної правової культури вітчизняного суспільства. Стверджується, що Конституція України 1996 р. дала поштовх для розвитку демократичної правової культури в нашій країні. Разом з тим зазначено, що низка негативних чинників об'єктивного та суб'єктивного характеру гальмує становлення правової культури європейського зразка.

Ключові слова: конституційні норми, правова культура, громадянські права.

Постановка проблеми. У процесі соціальних трансформацій особливого значення набувають рівень і якість духовної культури, в тому числі правової. Це пов'язано з тим, що будь-яка реформа, норма конституції або ідея може бути втілена лише тоді, коли вона сприйнята суспільством на рівні свідомості, тобто отримує, так би мовити, своїх носіїв. Проблема становлення демократичної правової культури в Україні є надактуальною у зв'язку з необхідністю реалізації конституційних положень як пріоритетів загальнонаціонального розвитку.

Метою цієї статті є виявлення взаємообумовленості існуючих конституційних норм в Україні та процесу становлення демократичної правової культури вітчизняного суспільства.

Аналіз наукових джерел і публікацій. Наукова основа для формування демократичної правової культури створена на межі 90-х років ХХ ст., коли було переосмислено вузьконормативне розуміння права, яке ототожнювало право і законодавство. У сучасній українській філософії права чітко утвердилась думка про те, що норми закону є правовими лише тоді, коли вони виражають сутність права, а саме – принципи справедливості і гуманізму, визнання людини вищою соціальною цінністю, а також закріплюють гарантії прав і свобод, честі і гідності громадянина. Означену проблему відображено у працях В. Головченка, В. Чернея, В. Тація, О. Данильяна, А. Скуратівського, І. Поліщука, В. Чигрінова, Ю. Тодици [1; 3; 5–7]. У той же час слід зазначити, що методологічну основу стосовно вивчення проблем правової культури та правосвідомості було розроблено такими класиками суспільствознавства, як Б. Кістяківський, І. Ільїн, М. Костомаров.

На нашу думку, демократична правова культура – це явище багаторівневе та багатоаспектне. Ми зупинимось лише на деяких із них. Демократична правова культура передбачає високий рівень не тільки юридичного мис-

лення, а й усієї юридичної діяльності незалежно від того, хто конкретно її здійснює – державні чи громадські органи, група громадян чи окрема людина. Вона характеризує міру розуміння людиною законів природного права, що визначає правове життя громадянина взагалі, а також правопорядок у суспільстві. Не можна зводити правову культуру громадянина лише до правових знань, що виникають унаслідок догматичного вивчення тексту Конституції та інших законів. Це не тільки знання, а й стан свободи і свідомості громадян, який формується у демократичному суспільстві під впливом розвитку ринкових відносин і зорієнтований на обґрунтування верховенства права, поваги до природних прав людини [1, с. 6].

Необхідною передумовою становлення демократичної правової культури є реалізація положення ст. 4 Конституції, де зазначено, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Він здійснює свою владу через державні органи та органи місцевого самоврядування, а також, як зазначено в ст. 69 Конституції, через вибори і референдум. Норми розділу II Конституції закріплюють принципи, за якими в Україні визнаються і гарантуються права і свободи людини і громадянина згідно із загальноприйнятими принципами і нормами міжнародного права. До них входять норми, за якими права та свободи людини є невідчужуваними і непорушними (ст. 21); конституційні принципи, за якими встановлюється рівність усіх громадян перед законом і забороняються будь-які форми обмежень прав громадян за ознаками соціальної, національної, мовної чи релігійної належності (ст. 24). Окремо слід визначити конституційні положення, які регулюють питання громадсько-політичної діяльності (ст. 36), власності (ст. 41); трудової, підприємницької діяльності (статті 42, 43), соціального забезпечення, виховання, освіти, науки, духовної сфери і сім'ї (статті 45, 46, 49, 51, 53, 54).

Фундаментальними положеннями, на які спираються громадянське суспільство і демократична правова культура, є статті Конституції про права людини, її свободи та обов'язки, зокрема ст. 3 Конституції, згідно з якою людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. У Конституції є окремі вказівки на самостійне і незалежне від держави існування інститутів громадянського суспільства, без функціонування яких не може розвиватися демократична правова культура. Це, наприклад, стосується положень про релігійні об'єднання, що відокремлені від держави (ст. 35); про визнання і гарантування місцевого самоврядування (ст. 7), про свободу діяльності громадських об'єднань (ст. 15) [2]. Слід зазначити, що розглянуті положення Основного Закону України становлять політико-правову базу для подальшого розвитку демократичної правової культури в нашій країні. Але їх реалізація має конфліктне забарвлення і потребує більш чіткого спрямування у демократичному напрямку. Якщо розглянути соціальну матрицю поведінки людини з точки

зору її правової культури, то на найнижчому рівні основним мотивом поведінки буде страх покарання, на середньому – очікування користі, а на найвищому має бути свідоме виконання чинних правових норм, де органічно взаємодіють юридичні, моральні, релігійні та інші соціальні імперативи.

Важливою проблемою щодо реалізації конституційних прав громадян в Україні як підґрунтя правової культури є напрацювання юридичної бази для їх реалізації. Як зауважує академік В. Тацій, результатом бурхливої законотворчості перших років незалежності нашої держави став значний масив нормативно-правових актів, прийняття яких часто відбувалося за умови недостатньої концептуальної визначеності, соціальної обґрунтованості, супроводжувалося поспішністю, що аж ніяк не сприяло юридичній якості законодавства, його узгодженості та системності і як результат – високій ефективності правового регулювання. Так, за оцінками експертів, за період незалежності України було прийнято близько 3 тис. законів, причому більшість із них – це закони про внесення змін до вже прийнятих законів. Зрозуміло, що останнє якраз свідчить про низьку стабільність законодавства. Безперечно, спосіб «спроб та помилок» у такій соціально відповідальній галузі, як законотворча робота, є абсолютно неприпустимим, бо це занадто дорого коштує для громадянина, суспільства та держави. Вітчизняні науковці дійшли невтішного висновку про те, що найхарактернішими рисами сучасного законодавства є, з одного боку, внутрішня неузгодженість і безсистемність, а з другого – прогалини, нерегульованість механізму реалізації та значна кількість суперечливих нормативних актів, які регулюють однорідну групу суспільних відносин, що створює плутанину та слугує підґрунтям для діяльності в обхід закону на «власний розсуд» [3, с. 56–57]. Звичайно, такий стан справ не сприяє ефективному захисту прав громадян і негативно впливає на становлення демократичної правової культури у нашій державі.

У процесі становлення демократії народ України отримав право обирати владу, що стало поштовхом до розвитку електорально-правової культури. Саме під час виборів простежуються весь спектр ознак політико-правової культури громадян, міра опанування масовою свідомістю фундаментальних цінностей і обмежень демократичного процесу, структура та динаміка правового і неправового ставлення та розуміння громадянами своєї ролі і місця у політичному процесі. На нашу думку, фундаментальними характеристиками електоральної правової культури суспільства демократичного типу є: плюралізм, різноманіття позицій у політичному процесі, свобода вибору, право на опозицію до офіційної політики при обов'язковому визнанні рішення всіма його учасниками. Участь чи неучасть громадян, груп населення у виборчому процесі, інтенсивність та політична свідомість залежать насамперед від правової культури виборців, рівня їх політичної культури, правосвідомості, усвідомлення ними своєї власної ролі у відно-

синах між владою та громадянами. Тобто виборче право стає юридичною реальністю, коли громадянин внутрішньо сприймає його як своє власне надбання і цінність, що захищена демократичними законами і процедурами. Через демократичні вибори формуються відповідальні перед громадянами демократичні органи державної влади та управління, а через участь у виборчому процесі справляється вплив на державну політику. Законні вибори є найбільш ефективною та юридично бездоганною формою реалізації захисту економічних та соціально-політичних інтересів громадян. Таким чином, демократична політико-правова культура може розглядатися як система відносин і одночасно як процес відтворення демократичного процесу; як принципи цивілізованої політичної поведінки, норми та ідеали, що забезпечують єдність і взаємодію інститутів та організацій, а також цілісність і інтегрованість у політичній сфері; демократична політико-правова культура є виразом плюралізму в соціумі та політичному житті зокрема, широкою палітрою правових форм політичного конкурування; водночас вона є ідеалом – метою суспільного розвитку.

Разом з тим слід зазначити, що негативний вплив на розвиток правосвідомості та правової культури українського суспільства справляє той факт, що задекларовані конституційні орієнтири у вигляді правової держави та громадянського суспільства не завжди підкріплені дієвими юридичними гарантіями. З другого боку, саме суспільство не повинно бути байдужим до утвердження та захисту конституційних норм. Як стверджував відомий український дослідник Б. Кістяківський, без активного ставлення до правового порядку і державних інтересів, що виходить із надр самого народу, правова держава немислима. Він також влучно зазначав, що реальність конституційних норм залежить не тільки (а може, й не стільки) від того, як вони сформульовані, а й від здатності суспільства вимагати їх додержання на практиці. Тобто конституційні норми стають реаліями лише тоді, коли суспільна правосвідомість та правова культура «дозріли» до їх реалізації [4]. Особливо це стосується еліти суспільства, яка повинна демонструвати приклад у додержанні конституційних норм для інших верств населення.

На думку професора О. Г. Данильяна, серйозний негативний вплив на формування правової культури у транзитивному суспільстві справляють ті чинники, що безпосередньо пов'язані з недавнім тоталітарним минулим. Серед них він виокремлює такі: безініціативність населення, подвійна мораль, звичка покладатися на патерналістську опіку держави й одночасно не довіряти їй, правова безпорадність. Не сприяють формуванню демократичної правової культури і правосвідомості транзитивного суспільства стереотипи тоталітарного минулого: ірраціональна віра населення у всесильність вождя (а не права, закону), чекання приходу «месії», що розв'яже всі проблеми. Але найбільш істотною психологічною деформацією тоталітарного періоду, на

переконання О. Г. Данильяна, є майже повна втрата почуття відповідальності, у тому числі відповідальності перед правом, законами, що істотно гальмує процес формування правової культури населення в транзитивному суспільстві [5, с. 4].

Висновки. Водночас треба зауважити, що Конституція України 1996 р. стала підґрунтям для демократизації суспільної правосвідомості та правової культури і дала поштовх для розвитку різноманітних галузей права. Проте проголошені норми не стали реальністю суспільного життя у повному обсязі через дві причини. З одного боку, держава не змогла створити систему реального забезпечення конституційних норм у повному обсязі, а з другого – правосвідомість та правова культура українського суспільства знаходилися в критичному стані – відбувся перехід від радянської моделі сприйняття права до демократичних стандартів у правотворчості та правозастосуванні. Фактично суспільство виявилось неготовим до широких прав і свобод, закладених у Конституції. Українські громадяни майже не мали досвіду боротьби за свої права і не завжди усвідомлювали механізми їх реалізації. Можна стверджувати, що після прийняття Конституції 1996 р. процес консолідації української нації набув нового змісту, оскільки цей нормативний акт з філософсько-правового погляду став ціннісною основою державності, закріпивши принцип народовладдя і проголосивши Україну правовою, демократичною, соціальною державою. Конституція скасувала цензуру, що дало змогу громадянам отримувати різнобічну інформацію, у тому числі правового характеру. Це відкрило можливості для позитивних змін у правосвідомості та правовій культурі українських громадян. Зокрема, гетерономний тип правосвідомості, який передбачає, що норми права для індивідів є чимось зовнішнім, що не збігається з їх внутрішніми прагненнями, поступово трансформується в автономний тип правосвідомості, коли громадяни розглядають право не як зовнішній примус, а як частину внутрішньоособистісних механізмів саморегуляції поведінки нарівні з мораллю та релігією. Таким чином, конституційний процес в Україні відображує рівень наявної суспільної правосвідомості та правової культури, а також сам по собі є чинником, що стимулює зміни в суспільній правовій думці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Головченко В. Правова та політична культура / В. Головченко, В. Черней // Юрид. вісн. України. – 2002. – № 9. – С. 6–7.
2. Конституція України. – К. : Юрінком, 1996. – 80 с.
3. Тацій В. Шлях «спроб та помилок» надто дорого обходиться суспільству / В. Тацій // Віче. – 2005. – № 9. – С. 56–59.
4. Кистяковский Б. А. Философия и социология права / Б. А. Кистяковский ; сост., прим., указ. В. В. Сапова. – СПб. : РХГИ, 1999. – 800 с.

5. Данильян О. Специфіка формування правової культури в транзитивному суспільстві / О. Данильян // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2006. – Вип. 2 (26). – С. 3–9.

6. Скуратівський А. Правова культура в контексті особливостей розвитку соціального буття українського суспільства та національного характеру українців / А. Скуратівський // Вісн. Укр. акад. держ. управління. – 2002. – № 1. – С. 255–261.

7. Чигрінов В. І. Державотворча традиція України: політико-культурний вимір / В. І. Чигрінов, І. О. Поліщук. – Х. : ХІБМ, 2006. – 380 с.

СТАНОВЛЕНИЕ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ В УКРАИНЕ: КОНСТИТУЦИОННЫЙ КОНТЕКСТ

Калиновский Ю. Ю.

Проанализированы взаимовлияние конституционного процесса в современной Украине и становление демократической правовой культуры отечественного социума. Утверждается, что Конституция Украины 1996 г. дала толчок развитию демократической правовой культуры в нашей стране. В то же время подчеркивается, что ряд факторов объективного и субъективного характера тормозят становление правовой культуры европейского образца в нашем государстве.

Ключевые слова: конституционные нормы, правовая культура, гражданские права.

CONSTITUTIONAL NORMS, AS A CAUSE OF DEMOCRATIC LEGAL UKRAINIAN CULTURE'S FORMATION

Kalinovsky Y. Y.

In the article is analysed the interference of constitutional process of the modern Ukraine and the democratic legal Ukrainian culture's formation of native society. It was affirmed, that the Constitution of Ukraine of 1996 stimulated the development of democratic legal culture in our country. At the same time was noted, that several factors with objective and subjective nature impede legal culture's formation of European model.

Key words: constitutional norms, legal culture, civil law.

УДК 340+1

Н. В. Кушакова-Костицька, кандидат юридичних наук, доцент

НАУКОВИЙ ДИСКУРС ЯК ІНСТРУМЕНТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

Розглянуто питання теоретичного і практичного застосування наукового дискурсу як інструменту наукового дослідження соціуму і держави, політики і влади.

Проаналізовано походження поняття «дискурс» і його зміст, надано його можливі класифікації в контексті різних наукових теорій.

Ключові слова: дискурс, дискурс-аналіз, наукова методологія, постмодерн, раціоналізм, соціальна політика, влада.

Актуальність проблеми. Сьогодні як ніколи ми відчуваємо розрив між теоретичним знанням у гуманітарній сфері (особливо це стосується філософії, соціології, політології) та реаліями нашого повсякденного життя, де фактично немає місця і практичного застосування певним науковим абстракціям і поняттям, розробленим і широко описаним у відповідній науковій літературі. Прагматична епоха, орієнтована на розвиток техногенної цивілізації, замовляє та підтримує лише ті напрацювання, які можна досягнути з позицій раціональності, практичного застосування, можливості отримання матеріальних прибутків і моральних дивідендів, на які є соціальні замовлення і на які виділяються кошти з боку зацікавлених осіб та організацій. Так звана «чиста» наука, певні абстракції, притаманні насамперед філософським дослідженням, все більше відходять у площину погано оплачуваного хобі, втрачають свої наукові і світоглядні функції через відсутність чіткої, зрозумілої і корисної для суспільства ідеологічної спрямованості, розмитість формулювань, надумані поняття, які народжуються і тут же вмирають на сторінках монографій та інших наукових праць, так і залишившись дитям «мертвонародженим». Одним з таких проблемних, на нашу думку, понять, що залишилися в межах вузьких і вельми абстрактних досліджень, є поняття наукового дискурсу. Тому вважаємо актуальним проаналізувати це поняття з позицій постмодернізму, інших філософських течій та наукових досліджень на предмет його змістовності, доцільності і практичного сенсу як відомого теоретичного концепту.

Аналіз основних джерел і публікацій. Вважається, що дискурс – поняття постмодерністської філософії, яке фіксує конкретний історичний стан дискурсивного середовища, що конституюється як результат соціокультурної детермінації (регуляції, контролю й обмеження) дискурсивних практик [1]. Це поняття ввів М. Фуко в роботі «Порядок дискурсу» (1970), присвяченій осмисленню сутності і механізмів соціокультурної детермінації та контролювання дискурсу. Пізніше це поняття було розвинуто і досліджено в різних аспектах і різних наукових галузях. Унаслідок цього сьогодні розроблено такі концепти, як історичний, політичний, філософський, філософсько-правовий, соціологічний, математичний, комунікативний, лінгвістичний, поетичний, рекламний, художній, агрономічний дискурси тощо. Останні декілька десятиріч років в Україні захищено близько 100 дисертаційних робіт, присвячених дискурсу переважно у галузі філології, мистецтво- і літературознавства, філософії, є також роботи у галузях політології, соціології, соціальної комунікації, історії, права [2–6]. Серед вітчизняних дослідників у галузі гуманітарних наук значимо насамперед таких, як М. Попович, Л. Петрова, Ю. Лобода, В. Лук'янець,

О. Кравченко, Л. Озадовська, В. Бурлачук, О. Вергун, А. Овчиннікова, А. Андрусів, О. Варениця, В. Войналович, М. Єнін, А. Єрмоленко, Н. Кравченко, А. Мельник, Г. Яворська, І. Малик, І. Победоносцева та ін.

Формулювання цілей. На сьогодні в контексті постмодерністських досліджень під поняття «дискурс» підводиться будь-яка культурна, зокрема текстуальна, практика. Отже, для його дослідження звернемося до аналізу постмодерністських концепцій, найбільш поширених у філософії ХХ ст., наведеного в колективній монографії [7], а також у роботах [8; 9], присвячених аналізу дискурсу і дискурсивним практикам.

Аналіз проблеми. І. Щоб адекватно зрозуміти головну особливість **філософського постмодерну**, слід, на думку деяких авторів [7, с. 141], порушити питання: які висновки з факту непереможної проблематичності основ філософії роблять теологи, раціоналісти та постмодерністи?

На думку теологів, цей факт однозначно доводить «істину Одкровення».

Раціоналісти вважають визнання цього факту тотожним «смерті» філософії і наголошують на тому, що постмодерністи, якщо їх концепція відмінна від теоцентристської, повинні запропонувати для філософії підстави «ноологічно» більш бездоганні, ніж ті, які пропонують мислителі Премодерну і Модерну.

Постмодерністи ж нагадують раціоналістам, що, незважаючи на спроби створити логічно бездоганні підстави філософії, жодному раціоналісту так і не вдалося відкрити чи сконструювати такі підстави, з чого постмодерністи роблять висновок про те, що філософський дискурс приречений розвиватися на *ризикових, умовних підставах* замість того, щоб розшукувати бездоганні основи чи прирікати філософію «на смерть». З огляду на умовність філософічних підстав всі культури філософування повинні бути рівноправні. Але ж з прагматичної точки зору ні про яку рівноправність премодерністської, модерністської і постмодерністської культур філософування не може бути й мови.

Постмодерністи вважають, що раціоналістична культура філософування – це лише особливий різновид метафізики історій з «happy end» і вона немає жодних прав на привілейований статус в європейській культурі; крім того, немає жодних підстав оцінювати послідовну зміну філософічних культур як історичний прогрес у філософії¹.

¹ Постмодерністи знайшли певне виправдання існуванню сучасних філософів: нехай філософія так і не змогла стати єдиною й остаточно обґрунтованою системою мислення, це доводить лише те, що вона в принципі не може стати такою. Коли вважати філософію системою мислення, світоглядом, то вона досить індивідуальна і суб'єктивна, а це автоматично заперечує доцільність існування «голих» філософів та викриває «паразитарність» їх становища. Звичайно, якщо раціоналісти визнали «смерть» філософії у ХХ ст., це відповідно означає «смерть» філософів, а вони в основній своїй масі явно ще не готові до «самогубства», чим, видається, переважно зумовлена поява постмодернізму.

Природний стан філософії для постмодерністів – стан *єретичного дискурсу* (який видається «скандалом» лише для метафізиків раціоналізму). **Будь-який дискурс з позицій постмодерну – це прояв волі до влади якогось мовного співтовариства, зокрема це стосується філософського дискурсу постмодерну.**

Головна мета єретичного дискурсу – звільнити свідомість його учасників від ідеологічних шор, ідеалізму, для того щоб зрозуміти насамперед причини, через які просвітництво стало джерелом глобальних екзистенціальних загроз, тверезо оцінити його соціокультурні, ідейні, концептуальні підстави¹. **Філософський постмодерн**, таким чином, – це культура філософування, яка викриває метафізику Нового часу як *«раціоналістичне марновірство»*. Хоча декларується те, що постмодерн не зводиться лише до критики, наші² автори [7], однак, не пояснюють, що фактично корисного пропонують для розвитку цивілізації апологети постмодернізму.

Прибічники постмодерністів вважають, що теорія постмодерну «просто і природно випливає з кантівського вчення про Просвітництво. У ній немає нічого містичного, ірраціонального, антигуманного»; проте логіка просвітницького раціоналізму – «логіка панування глобальних схем над особистістю і культурою», стратегія Модерну – «стратегія тотального придушення в ім'я свободи» [7, с. 140].

Але після критики «просвітницького раціоналізму» з боку постмодерністів видається несподіваним такий висновок: протиставляючи свій дискурс апокаліптичному дискурсу раціоналізму, вони характеризують його як просвітницький дискурс. У контексті єретичного дискурсу слово «просвітництво» означає багатомісячну практику викриття хибних апокаліптичних дискурсів. «Апокаліптичний дискурс» у постмодерністів означає будь-яку когнітивну практику, агенти якої вірять, що ця практика обов'язково приведе людство до остаточного пізнання світу, обдарує людство Істиною, увінчає історію метафізичним «happy end».

Жак Дерріда може не дуже скромно, але надзвичайно слушно заявляє, що «ми – просвітители Нового часу, будемо і далі викривати удаваних апостолів, “облудних посланців”, яких ніхто не посилав, брехунів і невірних, бундючність і чванливість усіх, **обтяжених історичною місією, яких ніхто ні про що не просив, яких ніхто нічим не наділяв.** Продовжимо ж кращу апокаліптичну традицію, викриваючи хибні апокаліпсиси». Отже, насправді йдеться не про заперечення апокаліптичної традиції, а про її продовження, як

¹ Отже, фактично, постмодерністи збираються не створити нову систему мислення, а лише критично оцінити надбання попередників.

² Під «нашими» мається на увазі частина вітчизняних (українських) філософів, їх не зовсім «мовчазна більшість», на яку вказують французькі постмодерністи як на одну з основних особливостей сучасності [2, с. 55–58].

можна було б зрозуміти з викладання (вільного переказу) цієї теорії нашими авторами [1]. Як висновок до теорії постмодерну вони надають таке зауваження: «бути **раціоналістом** у наш час означає бути у полоні **гранднаративів**¹ Модерну, **філософський ж постмодерн** – це філософія тих, хто має мужність самостійно скористатися своїм розумом і не довіряти ніяким **гранднаративам**»².

Важливим поняттям у сучасній науковій методології визнається **науковий дискурс** – «багатовікова практика співтовариства творців науки, розглянута в сукупності всіх її соціокультурних вимірів», яка має свій «*кінцевий словник*»³.

Сучасне відновлення методологічної культури зумовлено такими чинниками: виникненням і розвитком «наук про складність»: синергетики, нерівноважної термодинаміки, нелінійної динаміки, теорії катастроф і біфуркацій, космомікрофізики тощо. Ці науки змінюють традиційний характер наукового пізнання, що спонукає сучасних учених заявляти про виникнення «нової науки», «нової методологічної культури», «нового планетарного комунікативного праксису», «нової планетарної культури» і под.

Отже, поняття про **дискурс** перетворилося на ключовий концепт сучасної методології гуманітарних наук, зокрема філософії права, а загальне вчення про дискурс призвело до появи **дискурс-аналізу**, що, у свою чергу, призвело до появи таких нових наукових дисциплін, як психолінгвістика, соціолінгвістика, герменевтика мови і т. д. Сьогодні немає єдиного визначення поняття дискурсу, найчастіше під цим терміном розуміють:

- надфразовий взаємозв'язок слів;
- самоузгоджений текст;
- усно-розмовну форму тексту;
- взаємодію особистостей;
- діалог;

¹ Термін «гранднаративи» важко залишити поза увагою – його не знайдеш у жодному словнику, у жодному «дискурсі» (науковому чи не дуже). Автори його «розшифровують» як «ідеологічні казки», вільно поєднуючи англійські слова «grand» та «narrative», створюючи в ході міркувань щодо наукового дискурсу свій власний аномальний «дискурс» сучасного західного постмодерну, який полягає насамперед у застосуванні іноземних слів, незвичним чином використаних на український манер, численних цитувань інших дослідників та власних міркувань про «наукові та філософські істини».

² Як бачимо, коли вже має місце вільна «інтерпретація» постмодернізму з боку авторів [7], виникає низка риторичних запитань, наприклад: коли постмодерністи на відміну від інших філософів користуються власним розумом, то чим користувалися їх попередники та користуються інші науковці?

³ Чому, власне, цей словник має бути «кінцевим»? Він розвивається таким самим чином, як будь-який «живий» тезаурус чи національна мова, з якою весь час його порівнюють автори [7, с. 16–17].

- полілог;
- мовленнєву практику;
- «мову в мові» тощо.

Головне, як відзначають автори [7, с. 15], що в неозорій множині різних визначень дискурсу немає і не передбачається такого його визначення, яке можна було б вважати вірним. Тут виникає логічне запитання: який сенс розробляти концепцію дискурсу взагалі, якщо неможливо визначити, що це є? Адже без визначення предмета наукового дослідження неможливо його здійснювати. Як оперувати чи аналізувати цей дивний концепт (науковий дискурс), коли він *a priori* не може бути визначений? Звичайно, відповіді на ці запитання автори дослідження наукового дискурсу не дають, отже, відзначають, що свої зусилля вони зосередять на аналізі перетворення цього лінгвістичного концепту на **ефективний методологічний інструмент** трансдисциплінарних досліджень.

Спочатку дискурс тлумачився як «функціональний стиль мовлення», що можна було визначити формулою: *дискурс = тип текстів + граматика*. Його можна тлумачити і як абстракт національної мови, тобто як сурогатну «підмову» живої мови, її «субмову», тобто своєрідну «мову в мові»¹. У цілому численні міркування про дискурс, на мою думку, можна узагальнити і визначити його як «конкретний напрям сприйняття дійсності через мову».

Зважаючи на лінгвістичну інтерпретацію, кожен дискурс є «можливим (віртуальним) світом», а національна мова – мультиверсумом, в якому вільно виникають, еволюціонують, співіснують «паралельні» універсуми можливих «світів». Знов-таки виникає запитання: яка перспектива цієї теорії з огляду на очевидну сучасну мовну інтеграцію, на майбутню телепатію? Очевидно, що мова як така (зокрема, про яку пишуть автори [7]) буде невербальною, яка в такому випадку доля дискурсів? На жаль, у перспективі цю теорію автори «Сучасного наукового дискурсу» не розглядають.

Цікавим прикладом дискурсу є **політичний дискурс**, який відносять до найпростішого і визначають як «українську (або будь-яку іншу національну) мову, що використовується політиками, партіями або владними структурами для досягнення таких цілей, як суспільний консенсус, прийняття політичних та соціально-ідеологічних стратегій тощо.

Підкреслюється, що єдиної класифікації дискурсів немає. Але наводяться такі найпоширеніші види дискурсів: *тематичні, конфесійні, професійні*,

¹ На відміну від авторів [1] вважаємо, що дискурс не є субмовою саме національної мови. Так, програмістський сленг має спільні риси в усіх мовах, він має наднаціональний чи позанаціональний характер і відображає загальну тенденцію мовної інтеграції на базі англійської мови. Це, видається, можна віднести і до інших дискурсів, отже, дискурс має транснаціональний характер, а не національний, як то стверджують згадані автори, пропонуючи читачеві сприйняття всіх дискурсів через «дискурс національної ідеї».

метадискурси, дискурс влади. Постмодерністи свою стратегію щодо «дискурсу влади» позначають терміном «**реконструкція**».

У рамках дискурс-аналізу будь-який дискурс одночасно розглядається і як лінгвістичний, і як соціокультурний феномен. Дискурс-аналіз базується на припущенні, за яким будь-яка соціокультурна дійсність не тільки влаштована, а й еволюціонує так само, як і жива національна мова (це положення видається хибним, бо мова еволюціонує в напрямку передавання інформації невербальними засобами, як уже вказувалося; важливим видається сприйняття інформації («текстів») не вербально, а на різних рівнях – фізичному, ефірно-му, ментальному тощо).

Дискурси умовно поділяють на нормальні та аномальні, причому дискурс-аналітик не визнає, що нормальні дискурси є привілейованішими, ніж аномальні (отже, всі дискурси приймаються незалежно від їх сприйняття чи несприйняття, «результатом аномального дискурсу може бути все, що загодно, – від нісенітничі до інтелектуальної революції» [7, с. 30]).

Отже, **науковий дискурс** – це і певна мова науки, вироблена науковим співтовариством, і певні правила користування цією мовою. Тому термін «дискурс» можна вважати тотожним терміну «дискурсивна практика» [7, с. 76].

З чим зовсім важко погодитися, так це з висновком про те, що під впливом філософії дискурсу в царині «комп'ютерсайенс»¹ формується нова методологічна культура досліджень комп'ютерного дискурсу в сукупності всіх його проявів, бо це зовсім не входить до сфери інтересів комп'ютерних наук, тим більше що подібний дискурс-аналіз не мав би там ніякого практичного сенсу. Узагалі, в результаті студіювання «Сучасного наукового дискурсу» читач може скласти уявлення про те, що його автори мали на увазі під науковим дискурсом, але зовсім вислизає сенс застосування наукового дискурсу як нового наукового методологічного підходу.

II. Безперечно, заслуговує на увагу постмодернізм Жана Бодрійяра, Мішеля Фуко та інших французьких соціологів, насамперед робота Бодрійяра «У затінку мовчазно більшості, або кінець соціального» (1982). Елегантна, красива і досить оригінальна теорія Бодрійяра зводиться до того, що існування соціології у сучасному суспільстві втрачає сенс. Існує певна межа, за якою питання про ліпший соціальний лад перестає бути соціологічним і перетворюється на різновид питання про сенс життя, перебудову світу тощо.

Соціальна політика включала соціальне пізнання і самосвідомість мас. З часом справу соціального пізнання перебрала на себе **соціологія**. Соціаль-

¹ Викликає певні сумніви вживання таких виразів, як «комп'ютерсайенс» замість «комп'ютерні науки», а також «комунікативний праксис» замість «практика спілкування», тобто незрозуміло, чим викликана необхідність вживати англійські терміни, коли є аналогічні власні українські, адже сучасна українська мова і без того досить англійзована.

не ж розуміється як деяка універсальна форма соціальних відносин. Наприкінці ХХ ст. В. Бурлачук [8] на основі концепції Ж. Бодрійяра робить такий логічний висновок: проблема соціального наприкінці ХХ ст. формувалася за допомогою соціології, соціальної політики та соціалізму. Концепція Бодрійяра щодо соціального зводиться до маніфесту: «Усе хаотичне скупчення соціального обертається... навколо мас», «Мовчання мас, безмовність мовчазної більшості – от єдина істинна проблема сучасності» [8, с. 50]. У зіткненні з масою соціальне розпадається, бо воно передбачає певну класову диференціацію суспільства.

Для Бодрійяра історія соціального – історія його експансії. Це також чудово дослідив М. Фуко у праці «Історія божевілля за класичної доби». За Бодрійяром і Фуко, соціальне заявляє про себе в процесі інституціоналізації ставлення до маргінальних груп (раніше до них відносили бідняків, розпусників, богохульників, навіжених, божевільних і под., сьогодні – це іммігранти, злочинці, жінки). Існували суспільства, які обходилися без соціального і терміна «відносини». Соціальне виникло на уламках символічних і ритуальних суспільств, і його період життя обмежується вузьким проміжком між «добою символічних формацій» і виникненням нашого суспільства, де воно вже не живе, а вгасає. Соціальне – це залишок, а коли залишок досягне масштабу усього суспільства, соціалізація завершиться.

Соціальне існує лише у просторі перспективи (як і все решта). Перспективи є різновидом симуляції. Павло Флоренський дійшов висновку про те, що перспектива є одним із можливих тлумачень світу. Сучасна доба взагалі почала відмовлятися від самого принципу перспективи, на зміну якому прийшли поняття моделі та гіперреальності. У **моделі** реальність перетворюється на **гіперреальність**. **Модель** – це бінарний код, яким охоплені всі повідомлення нашого суспільства, тобто потік інформації будується за принципом «питання – відповідь». Сприйняття світу передбачає знання коду, а не розуміння реальності, а **спосіб поведіння зі світом наближається до читання**.

На відміну від концепції політики М. Вебера (політика охоплює всі види діяльності із самостійного керівництва; центральним змістом політики залишається ставлення до влади), Бодрійяр вбачає в політиці деякий конкретно-історичний феномен, котрий не можна визначити самим лише ставленням до влади (як і Фуко). Із появою мас, «населення» предмет політики суттєво змінюється. Покарання, заборона та стягування вже не залишаються основними функціями влади. Формується новий механізм влади, який Фуко називає «біовлада». Влада «розташовується й здійснюється на рівні життя, роду, раси і масових феноменів народонаселення». Бодрійяр вважає, що такий зв'язок політики із соціальним (у Фуко – з народонаселенням) зумовлює **зникнення самої політики**: соціальним поглинається політичне. «Починається доба

цілковитої гегемонії соціального та економічного, і політичному залишається бути лише дзеркалом – відбитком соціального у царинах законодавства, інституціональності та виконавчої влади» [8, с. 55].

Зникнення політичного пов'язане з втратою репрезентативності, з якої воно почало своє існування. Єдиний референт, що залишився (замість народу, класу, пролетаріату, об'єктивних умов), – це «мовчазна більшість».

Головна царица, де виникає найбільша загроза для системи, – сфера символічного, бо вона скасовує принцип реальності, на якому базується сучасне суспільство з його бінарним кодом та опозиціями. Такими реальностями, за Бодрійяром, що прийшли із сфери символічного, є *виклик, смерть, розбещування і ритуал*. Виклик він вбачає у феномені сучасного тероризму. Репресивний характер соціалізації життя почався із встановлення заборони на смерть. У результаті сучасне суспільство перетворює себе на суспільство смерті, стає «культурою смерті». У такому інтересі суспільства до явищ насильницько-катастрофічної смерті треба вбачати не невідомий вияв садизму, а почуття перетворення і спокути.

За Бодрійяром, відстояти свободу в сучасному суспільстві можна лише за допомогою символічного виклику, який кидають водночас безпеці і своєму власному життю, однак найпотужнішим викликом соціальному є поява «мовчазної більшості». Форми опору мовчазної більшості соціальному відповідає **концепція дворівневої комунікації** (на першому рівні мікрогрупи код розшифровують, на другому – код привласнюють і перетворюють, перетворене послання втрачає сенс). Отже, сутність нашої сучасності полягає у протистоянні мовчазної більшості нав'язуваній їй соціальності.

На жаль, В. Бурлачук не робить ніяких висновків і не надає власного розуміння поставлених соціологічних проблем у роботі «Жан Бодрійяр, маси і “кінець соціології”». Але на основі його аналізу концепцій Бодрійяра і Фуко, кінця політики і соціології можна зробити висновок і про кінець дискурсу як інструменту дослідження соціуму і держави.

III. Звернемося до сучасних українських філософів – розглянемо поняття дискурсу з позицій одного з найвідоміших наших учених, директора Інституту філософії НАН України академіка Мирослава Поповича. На його думку, дискурс – це сукупність установок, що визначає, які речення можуть, а які не можуть бути задані у повному контексті. Учений вказує, що він вибирає саме такий сенс терміна «дискурс», бо тоді йому ясніше постає сама проблема: з'ясувати умови взаємного розуміння (і нерозуміння) людей, що вступають у спілкування. Ця одвічна проблема, однак, не розв'язується в рамках його статті «Поняття “дискурс” у метафоричному та логіколінгвістичному розумінні» [9], а наведені визначення можуть лише поглибити непорозуміння між автором і читачем. Численні цитати в його роботі не прояснюють сутність поняття дискурсу, а складна, специфічна логіка у ви-

кладенні матеріалу, як то кажуть дискурс-аналітики, може навіть активізувати негативну «експресивну діяльність», про яку згадує автор [9, с. 35]. На особливу увагу заслуговує положення про те, що ефективність дії може бути виміряна точно (навіть коли йдеться про її певну ймовірність). Виникають й інші запитання. Так, автор закликає до аналізу колективного екстазу як до надзвичайно перспективного, не вказуючи, що саме він від нього очікує і як це пов'язано з філософським розумінням поняття дискурсу. Не інакше як його можна досягнути саме в стані такого колективного екстазу [9, с. 35].

Висновки. Аналізуючи сучасні дослідження на тему дискурсу, можна констатувати: це поняття суттєво залежить від його осмислення і формулювання певним автором, причому відсутнє чітке і зрозуміле визначення дискурсу в різних наукових дослідженнях, зокрема присвячених науковій методології, філософії, соціології тощо. Має місце й певна «мода» на його використання в гуманітарній літературі саме завдяки його розмитості і абстрактності, що зумовлено претензією на формальну зовнішню «академічність», «науковість» чи навіть «інтелектуальність» текстуального стилю. Видається, що в контексті новітніх філософських, філософсько-правових та інших досліджень, пов'язаних із сучасною суспільною організацією, орієнтованою на технології, такі абстрактні концепти, як дискурс, втрачають актуальність і певні раціональні обґрунтування для подальшого використання і в теоретичному, і тим більше в практичному сенсі.

ЛІТЕРАТУРА

1. Можейко М. А. Порядок дискурсу / М. А. Можейко // Постмодернізм : енциклопедія. – Минск : Интерпрессервис, 2001. – С. 592.
2. Петрова Л. В. Фундаментальні проблеми методології права (філософсько-правовий дискурс) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / Л. В. Петрова ; Нац. юрид. акад. ім. Ярослава Мудрого. – Х., 1998. – 36 с.
3. Ягодзінський С. М. Науковий дискурс в умовах інформаційного суспільства: методологічний і соціокультурний аспекти : автореф. дис. ... канд. філос. наук / С. М. Ягодзінський ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2008. – 19 с.
4. Андрусів А. В. Соціоантропологічний дискурс філософії постмодерну : автореф. дис. ... канд. філос. наук / А. В. Андрусів ; Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка. – Львів, 2007. – 20 с.
5. Варениця О. П. Постмодерністський дискурс: радикальні спроби оновлення філософії : автореф. дис. ... канд. філос. наук / О. П. Варениця ; Київ. нац. ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2002. – 16 с.
6. Яворська Г. М. Прескриптивна лінгвістика як дискурс (методологічний, соціолінгвістичний, етнокультурний аспекти) : дис. ... д-ра філол. наук / Г. М. Яворська ; НАН України ; Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. – К., 2000. – 400 с.
7. Лук'янець В. С. Сучасний науковий дискурс: оновлення методологічної культури / В. С. Лук'янець, О. М. Кравченко, Л. В. Озадовська ; Благод. орг. «Центр практичної філософії» ; НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. – К., 2000. – 303 с.

8. Бурлачук В. Жан Бодрійяр, маси і «кінець соціології» / В. Бурлачук // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2003. – № 2. – С. 46–59.

9. Попович М. Поняття «дискурс» у метафоричному та логіко-лінгвістичному розумінні / М. Попович // Філософ. думка. – 2003. – № 1. – С. 25–36.

НАУЧНЫЙ ДИСКУРС КАК ИНСТРУМЕНТ НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ: ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ

Кушакова-Костицкая Н. В.

Рассмотрены вопросы теоретического и практического использования научного дискурса как инструмента научного исследования социума и государства, политики и власти. Проанализированы происхождение понятия «дискурс» и его содержание, даны его возможные классификации в контексте различных научных теорий.

Ключевые слова: дискурс, дискурс-анализ, научная методология, постмодерн, рационализм, социальная политика, власть.

SCIENTIFIC DISCOURSE AS AN INSTRUMENT OF THE SCIENTIFIC RESEARCH: THE PROBLEM QUESTIONS

Kushakova-Kostytska N. V.

It is considered the questions of theoretical and practical using of the discourse as an instrument of the scientific research of the social and the political life, the state and the power. It is analyzed the origin of the concept «discourse» and its content, it is given its possible classifications in context of the different scientific theories.

Key words: discourse, discourse-analyze, scientific methodology, postmodern, rationalism, social politics, power.

УДК 340.12+1:316.3

І. І. Коваленко, кандидат філософських наук, доцент;
М. А. Рубашенко

ПРО ДЕЯКІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА В ГЕРМЕНЕВТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛЯ РІКЬОРА

Розглянуто основні положення герменевтичної концепції Поля Рікьора. Показано взаємозв'язок права з філософсько-правовою герменевтикою через категорії «суб'єкт права», «лінгвістичний простір», «правосуддя». Розкрито гуманістичний сенс герменевтичної рефлексії проблем судочинства та справедливості.

Ключові слова: правова герменевтика, суб'єкт права, правова ідентичність.

Актуальність теми зумовлена назрілою необхідністю кардинальних зрушень у сфері юриспруденції, пов'язаною з переосмисленням сутності і призначення права. Донедавна юридичні дослідження переважно засновувалися на певних формально-логічних операціях, засвідчуючи тим самим панування юридичного позитивізму в правовій доктрині. Реалії сьогодення потребують нової методології, яка б відкинула догматичні позитивістські уявлення про право як про єдиний, непорушний та недоторканий регламентований засіб впливу на поведінку людей, «очищений» (в термінології Г. Кельзена) від інших наук та сфер діяльності, і, синтезувавши знання різних галузей знань про людську поведінку (філософії, соціології, юриспруденції тощо), запропонувала б новий погляд на проблему праворозуміння.

Однією з таких концепцій, на наш погляд, можна вважати філософсько-правову герменевтику, що не обмежується лише питанням «смыслотворення» та здолання дистанції між правозастосувачем і суб'єктом правотворчості. Маючи наявний широкий дослідницький інструментарій, правова герменевтика виходить за позитивістські рамки і досліджує правові категорії з нової точки зору. Відтак, вона переживає «нове народження» розуміння суб'єкта права, виникає нове розуміння сутності та призначення правосуддя, суду та судочинства.

Ступінь наукової розробки проблеми. Правова герменевтика викликає дослідницький інтерес передусім у правознавчій галузі. Так, О. Овчинніков та В. Сулов акцентували увагу на новій інтерпретації права, герменевтичній за своєю сутністю [1, 2]; П. Рабінович досліджував герменевтичні основи правового регулювання [3]; І. Гетьман вивчала витоки, зміст та практичне призначення герменевтичного підходу до праворозуміння [4]; О. Невельська-Гордєєва сфокусувала увагу на герменевтиці нормативного поля [5].

Тим не менш у філософсько-правовій галузі чимало проблем залишаються малодослідженими. Йдеться, зокрема, про питання, порушені Полем Рікьором: «хто є суб'єктом права?», «що означає бути підсудним?» та «що означає судити в ім'я права?». Отже, *метою* статті є показ взаємозв'язку права з філософсько-правовою герменевтикою (представленою творчістю П. Рікьора) через центральну категорію «суб'єкт права». Реалізація такого дослідницького завдання має засвідчити необхідність інтеграції філософських знань в юридичну науку, а також показати значення мови і мовного дискурсу в життєдіяльності особистості, зокрема в правовій площині.

П. Рікьору належить особливе місце серед представників західної герменевтики, передусім через його увагу саме до філософсько-правових проблем. Філософ вважає, що сучасні мислителі свідомо нехтують проблемами права, залишаючи їх юристам-теоретикам та суддям-практикам [6, с. 27]. Натомість, наголошує П. Рікьор, практично жодна з класичних філософських систем (наприклад, Лейбніца, Канта, Фіхте, Гегеля) не тільки не обійшла

увагою філософсько-правову рефлексію, а й значною мірою ґрунтувалася на філософії права. Виходячи саме з таких міркувань, П. Рікьор порушує не тільки питання розуміння права чи інтерпретації правових текстів (що роблять майже всі представники філософсько-правової герменевтики), а й питання справедливості у праві, сутності права та його функцій, ідентифікації суб'єкта права, здійснення правосуддя тощо [6–9].

Суб'єкт права – центральне питання у філософсько-правовій теорії П. Рікьора. Він (суб'єкт) не тотожний суб'єкту моральних прав чи обов'язків і не тотожний поняттю «громадянин держави». Вчений прагне відійти від колективістських (соцієтальних) засад у розумінні суб'єкта, оскільки відповідь на запитання «хто є суб'єктом права?» він шукає з точки зору індивідуума. Причому особливо підкреслюється значення займенника «хто?», адже саме воно потребує ідентифікації, яку можна визначити як пошук і результат відповіді на запитання «хто?». Результат же самої ідентифікації можна розглядати як певний опис конкретної індивідуальності, який неможливо уявити без опису її можливостей і здібностей.

У загальному значенні суб'єкт – це істота, яка має свідомість і волю, а також здатність пізнавати і діяти [10, с. 262]. Це людина з певними можливостями і здібностями реалізовувати їх. Суб'єкт же юридичний – це особа чи організація, наділена певними правами і обов'язками. Тому виведення суб'єкта права через його здібності є способом філософського обґрунтування юридичної проблеми, що концентрує увагу на глибинних філософських питаннях.

П. Рікьор розглядає суб'єкта-індивіда з трьох точок зору: правової, моральної та політичної. Причому суб'єкт моралі потребує відношення з суспільством, суб'єкт політичний (громадянин держави) – з державою і тільки суб'єкт права – суб'єкт ідентифікації (суб'єкт конкретних прав і обов'язків). У зв'язку з цим П. Рікьор керується діяльнісним принципом, оскільки в центрі його філософсько-правової герменевтики – людина як суб'єкт культурно-історичної творчості (*l'homme capable* – людина здібна, така, що реалізує себе). Отже, правова герменевтика вченого набуває антропологічного забарвлення.

Резюмуючи власні антропоцентричні дослідження, П. Рікьор виділяє чотири суттєві ознаки, що визначають людину як таку. Перша з них – це здатність бути суб'єктом мовлення (спілкування людей між собою за допомогою мови, мовна діяльність). Причому це не просто здатність вимовляти певні звуки, слова і словосполучення, а осмислена здатність, коли висловлювання суб'єкта мають певний логічний зміст, оскільки особа визнає себе автором своїх висловлювань. Друга ознака – здатність брати участь у перебігу подій шляхом діяльності, справляючи вплив на навколишній світ. Третя ознака – здатність розповідати про своє життя і тим самим формувати власну

ідентичність, засновану на спогадах. Четверта специфічна ознака – це здатність уважати себе відповідальним за свої дії.

Людина – це істота, яка має біологічний, соціальний, політичний, правовий та інші виміри. Правові (філософсько-правові) проблеми виникають лише за наявності ознаки множинності суб'єктів, які володіють певною правосуб'єктністю. Ще І. Кант, як зазначається у сучасних дослідженнях, вказував, що поняття права стосується лише зовнішніх, а саме практичних, відносин між людьми, оскільки їх діяльність має безпосередній чи опосередкований вплив на інших [11, с. 388]. Тому поняття мовлення, діяльності, розповіді та відповідальності людини як правового суб'єкта (тобто людини в правовому вимірі) обов'язково викликає необхідність говорити про іншого суб'єкта. Таким суб'єктом виступає або ближній, з яким пов'язана певна моральна проблематика, або певний інститут (квасисуб'єкт), оскільки відносини людини з іншими людьми не обмежуються лише відносинами «обличчя до обличчя» (*de vis-à-vis*). У зв'язку з появою «іншого» (а отже, зі зміною індивідуального становища суб'єкта на як мінімум двостороннє) виникає правова проблема, пов'язана з проблемою рівноправ'я. Жоден з видів юридичної відповідальності не може бути застосований за відсутності ближнього суб'єкта чи соціального інституту.

Інституціональні відносини виникають на різних рівнях і в різних напрямках, але передусім це відносини, що виникають з мови, дій, розповідей, – відносини відповідальності. Одним із перших інститутів виступає мова, головні функції якої – комунікативна, мислеоформлююча та пізнавальна. За допомогою мови люди спілкуються між собою, висловлюють свої думки, почуття, зберігають їх і передають нащадкам. Через мову, її вивчення людина також пізнає нові явища дійсності, знайомиться з різноманітними галузями науки, надбаннями світової культури, досвідом попередніх поколінь.

Лінгвістична система, що її використовує суб'єкт, має інституціональний вимір і являє собою певну зв'язкову (комунікативну) складову правової проблеми. Певні знаки, сигнали і символи можуть бути засобами спілкування, адже вони сприймаються органами зору і слуху та передають інформацію, значення якої зрозуміле тільки тим, хто користується даними знаками, хоча лише мова має загальнонародне поширення і може передавати будь-яку інформацію. Однак у світі немає універсальної мови, а є лише сотні національних (природних) мов. Існування національних мов П. Рікьор називає базовим лінгвістичним інститутом. Крім того, те що ми називаємо ідентичністю, значною мірою є мовною ідентичністю. Отже, належність до певного лінгвістичного простору – це перша форма, в якій ми є суб'єктами права.

Особливо гостро тут постає проблема рідної мови. У світі, за різними даними, налічується близько 3 тис. мов і лише трохи більше півтори сотні держав. Через багатонаціональність сучасних держав та наявність права вільно

обирати мову спілкування виникає проблема національної меншини, оскільки мова виступає вимірником відчуття компліментарності і підсвідомої взаємної колективності. Виходить, що проблеми національної меншини і національної мови є по суті юридичними, а не політичними чи соціальними. Вже на мовному (лінгвістичному) рівні відбувається ідентифікація суб'єкта права як учасника правових відносин, наділеного правами і обов'язками (право на рідну мову, обов'язок шанувати інші мови тощо). Питання поширення мови меншості у виданнях, ЗМІ, офіційних документах – це питання законодавче і може вирішуватися навіть на підзаконному чи локальному рівні.

Як уже зазначалося, діяльність людини набуває правового значення лише завдяки певній взаємодії. Це або взаємодія людей за допомогою певного інституту (відносини типу «суб'єкт – інститут – суб'єкт»; наприклад: дві особи укладають угоду через інститут цивільно-правового договору), або використання людиною певного інституту (відношення типу «суб'єкт – інститут»; наприклад: особа заповідає своє майно, використовуючи інститут заповіту). За допомогою різних інституціональних зв'язків (сім'я, громадянське суспільство, політичні інститути тощо) людина ідентифікує себе, отримує визнання. Отже, участь людини в тих інституціональних зв'язках, де вона здійснює свою діяльність, є другою формою, де виявляється суб'єкт права.

Третім елементом суб'єктивності виступає розповідальна ідентичність. У цьому аспекті П. Рікьор виділяє такі положення: а) кожна людина є суб'єктом власної історії; б) кожна людина (певною мірою) є суб'єктом історії іншої людини (людей); в) кожен стає суб'єктом історії не лише безпосередньо (змішування власної історії з історією близьких, друзів і знайомих), а й опосередковано (через інститут історії, що пов'язує всіх людей). Відомий вислів (з фільму «Ефект метелика») «...навіть така дрібниця, як мах крила метелика, може спричинити тайфун на іншому кінці світу» надзвичайно точно характеризує вплив кожної людини в історії всього людства. Історія кожного з нас, отже, безпосередньо впливає на інших людей, змінює умови розвитку майбутнього, продовжує історію минулих поколінь. Таким чином, історія, в якій переплітаються долі всіх людей, є третьою формою ідентичності та визнання – формою, де знову виявляється суб'єкт права.

Проте найбільш пов'язаною з темою права є четверта форма вияву суб'єкта – суб'єкт відповідальності. Розглянувши відповідальність з точки зору індивідуума, П. Рікьор зазначає, що основою юридичного простору тут виступає ознака публічності. Суб'єкт усвідомлює свою вину перед «іншим» («другим»). Цим «іншим» виступає публічний суб'єкт. Ми вступаємо у суспільний простір відповідальності, потрапляючи в суспільний простір дискусії, оскільки саме тут ми наводимо іншим не тільки докази наших тверджень, а й підстави (причини) наших дій, сутність нашої розповідальної ідентичності. У цій формі вияву суб'єкта права відбувається поєднання по-

передніх трьох форм. Саме ж поняття суспільного простору у зв'язку з появою інституціонального «іншого» виявляється ширшим за відношення «я – ти». Конкретні права і обов'язки кожного функціонують у певному суспільно-правовому просторі гарантування, охорони і взаємодії. Тому відношення «я – ти» перетворюється на відношення «я – будь-який, будь-хто інший, кожен». Особливо наочно це можна довести на прикладі права власності, оскільки власник має відносини з потенційним будь-ким, хто може претендувати на його власність чи загрозувати їй. Таким чином, суб'єкт права – це «будь-хто», «кожен». У цьому виявляється принцип рівноправ'я за П. Рікбором: кожен із нас є «будь-яким» відносно «будь-кого».

Отже, завдяки правовим інститутам кожна людина стає рівною іншим людям (забезпечення рівних можливостей реалізації здібностей – *l'homme capable*) і водночас «будь-хто» ідентифікується на «декого» також завдяки праву. Суб'єкт певних можливостей перетворюється на суб'єкта права завдяки певним інститутам.

Аналізуючи чотири форми вияву суб'єктивності, можна помітити їх змістовну ідентичність зі встановленими юридичною теорією ознаками, що характеризують суб'єктивні ознаки будь-якого юридично значущого діяння (суб'єкта та суб'єктивної сторони). Бути суб'єктом мови, суб'єктом дій, суб'єктом розповіді та суб'єктом самоусвідомлення відповідальності – означає мати правосуб'єктність. Стан правосуб'єктності як поєднання індивідуальності, неповторності, унікальності із всезагальним, інтерсуб'єктивним, всеохоплюючим вже за своєю природою є герменевтичним, оскільки являє собою відношення частини і цілого. У ньому відбувається «вписування» індивідуальної неповторності у всезагальне, універсальне соціальне буття. Завдяки цьому «вписуванню» можливе співіснування частини і цілого, людини і суспільства, «Я» і «Будь-кого». Цей стан – єдність ірраціонально-чуттєвої і раціональних сфер людської свідомості, перша з яких пов'язана з конкретним, друга – із всезагальним у людині. Саме тому стан правосуб'єктності постає як інтуїтивно-чуттєве переживання своєї повноцінності (фізичної та духовної) разом із усвідомленням повноцінності інших оточуючих нас людей [8, с. 164].

Співвідношення та суперечність, що виникає між людиною і суспільством, правами окремої людини і суспільними благами, соціальною і правовою державою долається герменевтичним співвідношенням частини (людини) і цілого (суспільства). Герменевтичне праворозуміння долає крайності номіналізму і реалізму в осмисленні соціального життя та виходить з того, що основою здорового правопорядку є не примусовий момент, а герменевтичний: ціле визначається частинами, а частина – цілим.

Продовжуючи інституціональну традицію, П. Рікбор досліджує низку інших правових питань у сучасній герменевтичній ракурсі, а саме у зв'язку із

заміною насильства мовним дискурсом. Безпосереднім об'єктом дослідження обрано інститут суду і судового процесу на прикладі кримінальних справ. Відомо, що захист прав і свобод людини і громадянина (відновлення порушеного правомірною стану, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності) є однією з основних функцій сучасної держави, а здійснення захисту прав і свобод людини – однією з форм реалізації функції їх забезпечення. Особливого значення це положення набуває у сфері кримінального судочинства, що найбільшою мірою несе ризики для його учасників – обмеження конституційних прав, застосування заходів кримінально-процесуального примусу, накладення жорстких покарань тощо. Тому саме в цій юридичній сфері найбільш глибоко виявляється реальність конфлікту і насильства.

Аналізуючи філософсько-правову природу цих двох явищ, зазначає П. Рікбор, можна відразу помітити закладену в природі людини проблему нерівності. Сама нерівність має як фізичний, так і інтелектуальний підтекст. Кожна людина ще від народження і далі – у процесі розвитку під впливом різних об'єктивних та суб'єктивних обставин – має різні інтелектуальні можливості та різні фізичні дані. Саме тому «хтось» має певну перевагу (фактично – має владу) над «іншим», а дехто «інший» змушений внаслідок інтелектуальної чи фізичної поразки підкоритися волі того, хто має перевагу (владу). Отже, фізична та інтелектуальна нерівність призводить до виникнення нерівності суб'єктів владовідносин, нерівності в конфліктах та при застосуванні сили. Причому сама мова може виявитися засобом насильства і причиною появи нерівності. Відомі і вислови на кшталт «Слово ранить більше за меч» або «Немає тирана без софіста» і конкретні випадки з історії – перш за все на прикладі заідеологізованих тоталітарних режимів.

Зрозуміло, що людство не могло функціонувати у хаосі постійного порівняння силою і безкінечного насильства, що врешті-решт призвело б до його загибелі. Виникнення таких інститутів, як держава, право, влада і суд, багато в чому завдячує саме природній нерівності, яку ніколи і нікому не вдалося (напевно, і не вдасться) подолати. Але різний природній стан і неоднакове наділення кожного з нас природними багатствами людству вдалося значною мірою обмежити: кожен наділяється формальною (закріпленою, правовою) рівністю можливостей реалізації власних здібностей, захистом колективу, певними соціальними гарантіями з боку держави.

Судовий процес (особливо в кримінальних справах) – це найяскравіший доказ досягнень людства стосовно обмеження природної нерівності і подолання наслідків діянь, породжених нерівними відносинами. Беручи до уваги серйозність обмеження особистої свободи громадян, щодо яких застосовуються запобіжні заходи або заходи медичного характеру, законодавець надає право вирішення цих питань тільки суду. Крім того, обвинуваче-

ний у вчиненні злочину громадянин і представлена прокурором держава виступають перед судом як рівноправні суб'єкти. Водночас суд вирівнює фактичну нерівність між потужною машиною «обвинувачувальної влади» і «маленькою людиною».

Різного роду конфлікти, що виникають повсякчас у кожної людини (об'єднанні людей), вирішуються тепер не «кров'ю і потом», а словом і мовою. Вирішення значущих конфліктів протилежним насильницькому шляхом є виявом гуманності та справедливості; цим збільшується імовірність з'ясування істини, значно обмежуються фізична та інтелектуальна нерівності (завдяки неприпустимості застосування сили та праву кожного користуватися правовою допомогою). Таким чином, суд – це регламентована форма конфлікту, протилежна насильству, а судовий процес являє собою правове перероблення насильства шляхом перенесення насильства в простір слова і мови.

Вина певної особи може бути встановлена лише судовим вироком, що набрав законної сили. Вирок як акт певного судження виноситься на підставі дослідження різноманітних доказів у мовному просторі (просторі дискурсу). П. Рікьор наводить чотири основні ознаки (умови), за яких акт судження може вважатися таким, що має силу: а) наявність письмових законів; б) поява особливого інституту (суд); в) наявність компетентних суб'єктів (правило – потрібні суди, але потрібні й судді); г) існування певної загальної процедури винесення акта.

Саме суспільство і кожен громадянин вимагають винесення акта судження (вироку, постанови, ухвали тощо) для того, щоб відновити справедливість і порушену деяким суб'єктом визнану на державному рівні формальну рівність. Правосуддя – це не відповідь насильством на насильство, не додаткове насильство; правосуддя відтворює те, що суспільство розглядає в даний момент як правовий (праведний, справедливий, законний) стан [10, с. 33].

Аналізуючи природу перетворення «насильство – мова, дискурс», ми зіштовхуємося з діалогічністю та інституціональністю філософсько-правової герменевтики П. Рікьора, адже він мав на увазі не лише судочинний аспект перетворення. Право взагалі (як соціальний інститут) має своїм завданням не допустити застосування сили (регулятивна функція) або відновити формальну рівність (охоронна функція права). Зрозуміло, що реалізація цих завдань можлива лише шляхом, протилежним щодо методів, з якими покликане боротися право (захищаючи життя і здоров'я, не можна водночас завдавати їм шкоди). По суті здійснення правосуддя і врегулювання будь-яких спорів за допомогою правових інститутів (адміністративні, цивільно-правові, дисциплінарні та інші процедури) можна назвати «торжеством мови над насильством», що відповідає герменевтичному підходу до проблеми права. Зазначене «торжество» виявляється як під час дебатів у судовому процесі, так і під час переговорів контрагентів з приводу укладання догово-

ру, допитів на досудовому слідстві, при розгляді питань на засіданні колегіального органу тощо.

Висновки. Отже, право (правовий простір) виникає тоді, коли визнається інший суб'єкт, у зв'язку з чим з'являється можливість як паритетних відносин з ним, так і заподіяння йому збитку. При цьому ставлення до інших завжди опосередковується інститутами права. Сутність же самого права полягає в тому, аби створити сприятливі умови для реалізації «будь-ким» своїх можливостей і здібностей. Людина знаходить свою ідентичність завдяки належності до державно-правового простору, в якому здатна реалізувати себе. Правові ж процедури покликані покласти край стану невизначеності та нескінченності конфлікту, а також встановити істину між конфліктуючими сторонами, яка отримає загальне визнання через інституціональні зв'язки.

Не можна не погодитися з тим, що філософська герменевтика виходить на новий рівень існування, перетворюючись з методології на нову онтологію, нову філософію, виражену, зокрема, в концепції П. Рікьора. У рамках такої традиції інтерпретація може розглядатися як основа соціального буття, коли буденне життя являє собою інтерсуб'єктивний світ культури, смисловий універсум. Причому центральним питанням філософської герменевтики стає передусім проблема способу «існування, який залишається від початку до кінця інтерпретованим буттям» [9, с. 16].

ЛІТЕРАТУРА

1. Овчинников А. И. Юридическая герменевтика как правопонимание / А. И. Овчинников // Правоведение. – 2004. – № 4. – С. 160–169.
2. Суслов В. А. Герменевтика права / В. А. Суслов // Правоведение. – 2001. – № 5. – С. 4–11.
3. Рабінович П. Герменевтика і правове регулювання / П. Рабінович // Вісн. Акад. прав. наук України. – 1999. – № 2. – С. 61–71.
4. Гетьман І. В. Герменевтичний підхід до праворозуміння: витоки, зміст, практичне значення / І. В. Гетьман // Проблеми законності. – 2008. – № 97. – С. 12–19.
5. Невельська-Гордєєва О. П. Герменевтика нормативного поля / О. П. Невельська-Гордєєва // Проблеми законності. – 2006. – № 79. – С. 149–155.
6. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій. Очерки по герменевтике / П. Рікер. – М. : Academia – Центр : Медиум, 1995. – 415 с.
7. Рікер П. Торжество языка над насилием. Герменевтический подход к праву / П. Рікер // Вопр. философии. – 1994. – № 4. – С. 27–36.
8. Рікьор П. Право і справедливість / П. Рікьор ; пер. з фр. О. Сирцової та С. Каденка. – К. : Дух і літера, 2003. – 198 с.
9. Рікер П. Герменевтика. Этика. Политика: Московские лекции и интервью / П. Рікер ; РАН ; Ин-т философии {Москва} / И. С. Вдовина (отв. ред. и авт. послесл.). – М. : Изд-во АО «КАМІ» : Academia, 1995. – 160 с.
10. Малий тлумачний словник української мови. – К. : Школа, 2001. – 370 с.

11. Історія вчень про право і державу : хрестоматія / уклад., заг. ред. Г. Г. Демиденка. – Х. : Право, 2005. – 912 с.

О НЕКОТОРЫХ ФИЛОСОФСКИХ ПРОБЛЕМАХ ПРАВА В ГЕРМЕНЕВТИЧЕСКОЙ КОНЦЕПЦИИ ПОЛЯ РИКЕРА

Коваленко И. И., Рубашенко Н. А.

Рассмотрены основные положения герменевтической концепции Поля Рикера. Показана взаимосвязь права с философско-правовой герменевтикой через категории «субъект права», «лингвистическое пространство», «правосудие». Раскрыт гуманистический смысл герменевтической рефлексии проблем правосудия и справедливости.

Ключевые слова: правовая герменевтика, субъект права, правовая идентичность.

ARTICLE ABOUT SOME JURIDICAL PROBLEMS IN PAUL RICKER'S HERMENEUTIC CONCEPTION

Kovalenko I. I., Rubachtchenko M. A.

The article is devoted to review some fundamental juridical problems in Paul Ricker's hermeneutic conception.

Key words: juridical hermeneutic, juridical subject, juridical identity.

УДК 340.12

В. А. Трофименко, кандидат юридичних наук, доцент

КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД: ТЛУМАЧЕННЯ ЯК СПОСІБ ТВОРЕННЯ ДЖЕРЕЛА ПРАВА

Розглянуто місце Конституційного Суду в системі творення джерел права. Наголошено, що специфічність цього органу та його повноважень фактично робить його творцем права через функцію тлумачення нормативних актів на їх відповідність Основному Закону – Конституції. Ураховуючи те, що на сьогодні багато норм Конституції лише проголошені і немає прийнятих нормативних актів, на підставі яких ці норми можуть діяти, цей орган своїми рішеннями фактично створює нові джерела права.

Ключові слова: судова система, Конституційний Суд, джерело права, тлумачення нормативно-правового акта.

Постановка проблеми. Українське законодавство за роки свого існування становить розгалужену систему. Однак так склалося, що воно успадкувало всі риси радянського законодавства, однією з яких є нереалізованість багатьох норм Основного Закону – Конституції. З прийняттям у 1996 р. нового Основного Закону ця проблема постала більш явно. Багато конституційних норм не можуть бути втілені у життя з причин відсутності механізму їх реалізації. Поява Конституційного Суду України як окремого специфічного судового органу деяким чином допоможе розв'язати цю проблему. Здійснюючи тлумачення нормативних актів на їх відповідність Конституції, Конституційний Суд, з одного боку, створює нове джерело права, а з другого – «зв'язує» нормативний акт та Основний Закон. Такий статус Конституційного Суду виводить його дослідження за рамки галузевої правової науки – конституційного права – і потребує більш систематизованого підходу до осмислення його місця у правовій системі держави.

Ступінь дослідженості теми. Більшість існуючих наукових розробок наведеної тематики належать до правових наук: конституційного права, державного будівництва тощо, що приводить до однобічного (відповідно з предметом цих наук) розгляду та дослідження Конституційного Суду. Філософсько-правова рефлексія може стати систематизуючим елементом, який дозволить визначити об'єктивне місце цього органу в правовій системі України.

Метою даної публікації є філософсько-правове осмислення місця окремого органу судової системи – Конституційного Суду та його основної функції тлумачення нормативних актів.

Конституційний Суд займає специфічне становище в судовій системі держави. Такий судовий орган мають практично всі демократичні країни, включаючи Україну [1].

Неординарність існування цього органу окреслено безпосередньо Конституцією України й особливим законом. Таке його становище дуже часто робить Конституційний Суд заручником у політичних відносинах різних політичних сил. На що ж потрібно звернути увагу, щоб цей орган сприймався не як розмінна карта, а як найвагоміший гарант Основного Закону країни? Що створює повагу до цього єдиного (!) органу конституційної юрисдикції?

Конституційний Суд України реалізує особливий вид судової практики, оскільки суб'єктами та ініціаторами конституційного судочинства є як представники органів влади (народні депутати, президент та ін.), так і громадяни України, іноземні громадяни та особи без громадянства, а тлумаченню підлягає тільки Основний Закон країни – Конституція [1, статті 40, 41, 43].

Конституційний Суд України приймає рішення про відповідність нормативних актів Конституції України в різних сферах життєдіяльності суспільства як в окремих випадках з громадянами [2, с. 52], так і у випадках, що

мають значення для всієї країни в цілому [2, с. 42]. Такий судовий орган виступає гарантом того, що законодавець не є у своїй діяльності безконтрольним. Конституційний Суд – це той орган, який перевіряє розумно-вольову природу нормативних актів, якщо ініціатори процесу мають сумнів у їх правильності, необхідності, справедливості, а отже, сумніваються у відповідності мети, з якою створювався нормативний акт, реальній дійсності. Наявність такого судового органу в Україні говорить про те, що країна створює механізми, покликані наблизити законодавчий процес до правильного втілення ідеї права у нормативний акт.

Зважаючи на викладене, Конституційний Суд має лише деякі притаманні йому особливості. Головними з них є спосіб комплектування судьями і спосіб діяльності суду – тлумачення. І головне: необхідно зробити і перше, і друге прозорим і зрозумілим для суб'єктів конституційного судочинства. Причому тут слід урахувувати якраз різний рівень правової культури і стан правосвідомості.

У ст. 6 Закону «Про Конституційний Суд України» проголошено, що цей орган складається з вісімнадцяти суддів: по шість суддів призначаються від Верховної Ради, Президента і з'їзду суддів України. З цього можна зробити висновок, що фактично кожна гілка влади у нашій країні має можливість впливати на склад суду. Вже на цьому рівні починають виявлятися елементи розумності при створенні джерела права, оскільки правильність формування складу суду в подальшому впливатиме на зміст результатів його роботи. Наявність рівної пропорції між усіма гілками влади не дає якійсь одній з них можливості зловживати своїм становищем. Вважається також, що і з теоретичних позицій можна зробити таке припущення: якщо виходити з наведеної пропорції, то судді, наприклад, від Верховної Ради повинні бути більше обізнані у специфіці законодавчої роботи, від Президента – в особливостях роботи законодавчої влади, від з'їзду суддів – в тонкощах судової влади. Тому такий склад суду повністю охоплює ті нормативні акти, які можуть бути предметом конституційного судочинства. Також не слід забувати таку вимогу закону, як наявність практичного, наукового чи педагогічного стажу роботи не менше 10 років. На наш погляд, саме такий досвід дозволяє людині стати самостійним фахівцем, здатним адекватно реагувати на зміни в системі права та законодавства країни і відповідно працювати на посаді конституційного судді. Дуже важливим елементом є наявність наукового досвіду. Хоча закон не називає безпосередньо тільки науковий досвід як обов'язковий, все ж таки не завадило б, щоб цей вид діяльності був присутній у кожного судді Конституційного Суду.

Необхідність наукового досвіду роботи підкреслюється місцем Конституції у системі законодавства країни та головною функцією судді Конституційного Суду – тлумаченням. Тим більше що на сьогодні існує філософсько-

правова течія, яка є науковим підґрунтям тлумачення: філософсько-правова герменевтика. Чим ця наукова течія здатна допомогти судді?

Законодавство по суті є текстом. Закон як встановлення постійно потребує інтерпретації для свого практичного застосування, а це означає, що в кожне практичне застосування також входить інтерпретація [4, с. 221]. Звертаючись до Конституції, ми бачимо, що більшість її норм не є прив'язаними до якоїсь галузі права, більшість статей містять загальні положення. І хоча Основний Закон проголошено законом безпосередньої дії, ці норми якнайбільше потребують конкретного роз'яснення і тлумачення. Тим більше що, як стверджує С. Шевчук, «для найбільш повного розуміння конституційного тексту мають враховуватися ідеї, які лежать в основі прийняття та позитивної фіксації конституційних положень (наприклад, ідеї природного права або конституціоналізму)» [5, с. 203–204]. Тобто суддя не тільки повинен витлумачити текст до конкретної ситуації, а й врахувати всі принципи права, закладені у Конституції. Герменевтика зі свого боку пропонує реалізацію такого підходу до Основного Закону, бо на цьому етапі потрібні наукові знання стосовно методів та способів правильного тлумачення.

Які на сьогодні існують способи та методи тлумачення? Спочатку визначимося з поняттям «тлумачення». Для цілей цієї роботи підходить визначення, запропоноване І. П. Малиною: «Під інтерпретацією (тлумаченням) розуміється певний клас розумових операцій, що пов'язані з виведенням з тексту прямо не окреслених у ньому значень. Інтерпретація в її герменевтичному розумінні можлива лише щодо текстів, яким властива змістова подвійність...» [7, с. 82]. Отже, тлумачення – це робота розуму із зрозуміння та зовнішнього викладу положень Основного Закону на реальну дійсність і індивідуальний випадок.

Процес тлумачення нормативних актів (процес коригування розумової і вольової основ законодавства згідно з конкретним фактом) повинен проходити на рівні основних принципів права, від яких залежать його подальший розвиток і відповідність основній ідеї права. Такої ж точки зору дотримується і Р. З. Лівшиц: «Принципи відіграють роль орієнтирів у формуванні права. Нагадаємо, еволюція права йде від ідей до норм, а потім через реалізацію норм – до суспільної практики. І ось з появою ідей, а ідея дуже часто формується у вигляді правового принципу, принцип визначає, спрямовує розвиток права» [8, с. 195–196].

Ця розумова робота може проводитися в такі способи: граматичний, логічний, системний, історико-політичний, телеологічний, спеціально-юридичний, які за змістом не є властивими суто для тлумачення Конституції [9, с. 176–179]. Ураховуючи те, що Конституція є позитивним текстом, можна також використовувати для тлумачення такі класичні способи, як текстуальний, системний (структурний), телеологічний. Однак фахівці з конституцій-

ного права виділяють специфічні способи і методи тлумачення, на яких зупинимось докладніше:

– закон має тлумачитись як єдиний акт, всі норми розглядаються у комплексі;

– принцип *pari materia* означає: однопредметні закони мають тлумачитись узгоджено;

– принцип *eiusdem generis* означає: якщо загальне слово йде за двома або більше спеціальними словами, то значення цього загального слова має бути обмежене об'єднувальним значенням попередніх спеціальних слів;

– принцип *noscitur a sociis* означає: якщо слово має декілька значень, його значення у законі визначається за контекстом;

– принцип *expression unius, exclusion alterius* означає: якщо в текст включено певний перелік, то він має розглядатись як остаточний і не підлягає розширеному тлумаченню;

– принцип обмеженого тлумачення правових положень, що встановлюють юридичну відповідальність особи, коли будь-який сумнів щодо значення правової норми тлумачиться на користь особи;

– принцип відповідності волі законодавця: з усіх суперечливих правових положень потрібно застосовувати лише ті, що найбільше відповідають волі законодавця;

– принцип *stare decisis* – судового прецеденту [5, с. 206–207].

Навіть такий невичерпний перелік показує необхідність наукового підходу в конституційному судочинстві. Обізнаність судді у герменевтичних підходах дозволить йому правильно прив'язувати положення Конституції до випадків реального життя.

Ще однією особливістю конституційного провадження є те, що результати діяльності Конституційного Суду України є остаточними і не підлягають оскарженню. Ми бачимо повну відсутність процедури оскарження. У свою чергу, це ставить дуже високі вимоги до них і головне – до їх змісту. Недарма статті 65 і 66 Закону містять перелік положень, які обов'язково повинні включатися до їх змісту. Але, окресливши формальні межі, законодавець не ставить ніяких вимог до їх змістовного наповнення. У тексті повинні бути дані відповіді на всі поставлені запитання таким чином, щоб не виникало подвійного розуміння положень Конституції. Це свідчить про прагнення держави наблизити поки ще розташовані на різних полюсах концепції позитивного і природного права. Тому важко не погодитися з точкою зору Б. С. Ебзеева, який писав: «У зв'язку з цим інтерпретатор Конституції поставлений перед необхідністю пройти між Сциллою позитивізму і Харібдою природного права, своїми рішеннями забезпечуючи рівновагу індивідуальної (особистість) і колективної (колектив, суспільство, держава) засад організації соціуму» [10, с. 6]. І тут ми бачимо, що вільні, тобто не прогнозовані завчасно, результати

тлумачення Конституції вкладаються у визначену законом форму. З цього моменту і починається народження нового джерела.

Рішення або висновок Конституційного Суду, якими проводиться тлумачення, можна назвати підґрунтям нового джерела права тому, що ними не створюється нова правова норма, а пояснюється вже існуюча і фактично здійснюється добудова старої норми новими положеннями. У підсумку норму, яка тлумачиться, і норму, яка її тлумачить, і можна назвати новим джерелом права. Надбудова у вигляді рішення чи висновку Конституційного Суду надає новому джерелу нового напрямку ще і тому, що Конституційний Суд керується у своїй діяльності принципом верховенства права (ст. 4 Закону), а це дозволяє йому виходити за межі законодавства, не враховуючи деякі неправові норми. У суду з'являється можливість у своїй діяльності керуватися не тільки юридичними, а й, навпаки, неюридичними основами права: герменевтичними, антропологічними, гносеологічними (ще одне підтвердження необхідності наукового досвіду судді). Можна сказати, що головне завдання судді – віднайти у позитивній нормі базис, на підставі якого визначити ціннісні та антропологічні основи як цієї норми, так і права взагалі (на її прикладі).

Висновок. Конституційний Суд є особливим судовим органом, який наділений правом коригування розумово-вольової природи нормативних актів на рівні основних принципів та ідеї права шляхом створення нового джерела права. Це найбільш узагальнений і окремо виділений вид судової практики, який, на думку Ю. М. Тодики, потребує від судді глибокого наукового потенціалу, знання практики, тенденцій розвитку державно-правових процесів, розуміння широкого діапазону юридичного мислення [11, с. 6]. Зрозуміло, створення джерел права не є навіть додатковою функцією конституційного судочинства. Тільки практика показує, що рішення Конституційного Суду фактично отримують форму джерел права у зв'язку з тим, що шляхом тлумачення заповнюються не врегульовані раніше правові прогалини. І поки не прийнятий нормативний акт з витлумаченої правової ситуації, рішення Конституційного Суду з теоретичної точки зору, на нашу думку, можуть визнаватися джерелами права.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про Конституційний Суд України : Закон України від 16.10.1996 р. № 422/96-ВР // Відом. Верхов. Ради України. – 1996. – № 49. – Ст. 272.
2. Справа громадянки Дзюби Г. П. про оскарження у суді неправомірних дій посадової особи : Рішення Конституц. Суду України від 25.11.1997 р. № 6-сп // Право і практика. – 2001. – № 29. – 120 с.
3. Справа про вступ в дію Конституції України : Рішення Конституц. Суду України від 03.10.1997 р. № 4-сп // Право і практика. – 2001. – № 29. – 120 с.

4. Гадамер Г. Г. Текст и интерпретация / Г. Г. Гадамер // Герменевтика и деконструкция / под ред. В. Штегмайера, Х. Франка, Б. В. Маркова. – СПб., 1999. – 350 с.
5. Шевчук С. Основы конституційної юрисдикції / С. Шевчук. – Х. : Консум, 2002. – 296 с.
7. Малинова И. П. Философия права (от метафизики к герменевтике) / И. П. Малинова. – Екатеринбург : Изд-во УГЮА, 1995. – 126 с.
8. Лившиц Р. З. Теория права / Р. З. Лившиц. – М. : БЕК, 1994. – 224 с.
9. Общая теория государства и права / под ред. В. В. Лазарева. – М. : Юрист, 2003. – 455 с.
10. Эбзеев Б. С. Толкование Конституции Конституционным судом Российской Федерации: теоретические и практические проблемы / Б. С. Эбзеев // Государство и право. – 1998. – № 5. – С. 3–15.
11. Тодыка Ю. Н. Толкование Конституции и законов Украины: теория и практика / Ю. Н. Тодыка. – Харьков : Факт, 2001. – 328 с.

КОНСТИТУЦИОННЫЙ СУД: ТОЛКОВАНИЕ КАК СПОСОБ СОЗДАНИЯ ИСТОЧНИКА ПРАВА

Трофименко В. А.

Рассмотрено место Конституционного Суда в системе создания источников права. Специфичность данного органа и его полномочий фактически превращает его в творца права в призме функции толкования нормативных актов на их соответствие Основному Закону – Конституции. Учитывая, что на сегодня большое количество конституционных норм провозглашены, но не приняты нормативные акты, на основании которых они могут быть реализованы, этот орган фактически создает источник права.

Ключевые слова: судебная система, Конституционный Суд, источник права, толкование нормативно-правового акта.

CONSTITUTIONAL COURT IN THE SYSTEM OF SOURCE OF LAW FORMATION

Trofymentko V. A.

The published work is devoted to the place of Constitutional Court in the system of source of law formation. It is stressed, that peculiarity of the body itself and its powers makes it practically the creator of law by way of interpreting normative document as to their correspondence with Basic Law – the Constitution. Taking into account the fact that today a number of constitutional propositions are just only announced, and there are no passed normative acts on the base of which these propositions could work, this body actually with the help of its decisions creates new sources of law.

Key words: judicial system, Constitutional Court, source of law, legal document interpretation.

УДК 340.12

О. Г. Ковальчук, здобувачка

ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ І ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ

Розглянуто гідність як міру утвердження в людині особистісного начала, пов'язану передусім з цінністю людини та оцінюванням її значення і місця у суспільстві та державі. Описано основні риси приватної власності. Головним є питання про їх взаємні зв'язки. Для утвердження своєї гідності людина потребує незалежних джерел існування; приватна власність виступає підґрунтям гідності. Без права на власність неможливі автономність і вільний розвиток особистості, обмеження контролю з боку держави.

Ключові слова: людська гідність, власність, приватна власність, право приватної власності.

Актуальність дослідження має суттєві підстави. У філософії права на сучасному етапі її розвитку спостерігається посилення гуманістичної спрямованості. Людина розглядається як мета права, і цим пояснюється зростання інтересу дослідників до проблеми людської гідності. З другого боку, питання про власність взагалі і про приватну власність зокрема є фундаментальним у розвитку суспільства, оскільки саме право на власність лежить в основі людського буття. Незважаючи на їх зовнішню простоту і надзвичайно широкий спектр варіантів ставлення до них на різних етапах розвитку людства, і досі ці питання є предметом активного дискурсу у філософії права. Ці обставини зумовлюють також своєчасність і питання про взаємні зв'язки між гідністю людини і приватною власністю.

Проблема людської гідності привернула до себе увагу А. Л. Анісімова, О. О. Бандури, М. М. Гуренко, О. В. Грищук, М. І. Козюбри, П. М. Рабіновича та інших дослідників. Проблему приватної власності та права приватної власності вивчали, зокрема, такі сучасні вчені України та ближнього зарубіжжя, як Д. В. Дождев, М. В. Домашенко, І. В. Лазня, В. О. Рибалкін, В. С. Рубаник, К. І. Скловський, І. В. Спасибо-Фатєєва, Ф. І. Шамхалов, Я. Н. Шевченко, Ю. С. Шемшученко. Питання про взаємні зв'язки приватної власності з гідністю спеціально вивчали дуже мало. Саме воно й обране **метою** даного дослідження.

Гідність виступає мірою утвердження в людині особистісного начала. У структурі особистості й у практичній поведінці гідність реалізується через такі чесноти, як самодостатність, самостійність, незалежність, відповідальність, вимогливість до себе та до інших тощо. Поняття гідності людини пов'язується в основному з цінністю людини та оцінюванням її значення і місця у суспільстві та державі. М. Й. Коржанський визначає гідність особи як право на громадську

повагу, що ґрунтується на визнанні суспільством цінності цієї особи [1, с. 223]. На думку В. Бачініна, гідність – це категорія етики та природного права, що означає цінність людської особи, яка визнається, з одного боку, нею самою, а з другого – її соціальним оточенням. Свідомість власної гідності він розглядає як функцію загальної та правової культури людини, похідну від рівня розвиненості її духовного «я» [2, с. 283].

Заслугує на увагу те, що гідний індивід прагне блага не тільки для себе, а й для інших. «Гідність людини, – пишуть П. М. Рабінович та О. В. Гришук, – це внутрішня оцінка людиною власної самоцінності, яка ґрунтується на об'єктивно існуючій цінності даної людини для інших суб'єктів» [3, с. 191]. Право особи на гідність є такою цінністю, котра має знайти визнання у конституції будь-якої цивілізованої держави.

«Людська гідність, як багатоаспектна цінність людини, – зазначає О. В. Гришук, – глибоко проникла у зміст права. Ознаки і якості, що характеризують та визначають людську гідність, складають онтологічну основу прав і свобод людини, її правового статусу. У свою чергу, людська гідність через систему соціальних зв'язків є вихідною у взаємовідносинах між людьми і знаходить своє безпосереднє відображення у гідності кожної людини» [4, с. 81].

Гідність є вродженою рисою людини. Платон у праці «Республіка» зазначає, що душа має складову, яку він назвав «тімос», або «духовність». Люди шукають визнання своїх достоїнств або тих людей, предметів чи принципів, в які вони ці достоїнства вклали. Схильність вкладати себе як певну цінність і вимагати визнання цієї цінності – те, що сучасною мовою можна назвати гідністю. Платон торкався цього питання й у «Державі». Тут він зазначав, що тімос повинен служити загальному благу. Іншими словами, тімос має управлятися розумом [5, кн. IV].

І. Кант також вважав гідність вродженою рисою людини. У своїй відомій праці «Метафізика нравів у двох частинах» він твердив, що людину слід розглядати як особистість, тобто як суб'єкта морально практичного розуму, і в цьому плані вона вища від всякої ціни; адже як таку її належить цінувати не просто як засіб для цілей інших та і своїх власних цілей, але як мету саму по собі, тобто вона має певну гідність, завдяки якій примушує всі інші розумні істоти на світі поважати її [6, с. 373]. На його думку, людина не має права знищувати у своїй особі суб'єкта моральності, бо «це те ж, що викорінювати в цьому світі моральність у самому її існуванні, тому що вона в людині, адже особистість є мета сама по собі; отже, розпоряджатися собою просто як засобом для будь-якої мети — означає принижувати гідність людства у своїй особі» [6, с. 360]. «Так само як людина не може віддати себе ні за яку ціну (що суперечило б обов'язку самоповаги), – писав Кант, – так само вона не може вчинити проти такої ж необхідної поваги до інших як людей, тобто вона зобов'язана практично визнавати гідність людства в усіх інших людях; отже,

на людині лежить обов'язок, пов'язаний з повагою, яку необхідно виявляти до всіх інших» [6, с. 405].

Звернемося тепер до Гегеля. Він вважав, що люди, як тварини, мають природні потреби і бажання, спрямовані назовні, такі як їжа, пиття, житло, а головне – самозбереження. Але людина принципово відрізняється від тварин тим, що, крім цього, вона бажає бути «визнаною». Зокрема, вона бажає, щоб її визнавали особистістю, тобто істотою, яка має певну гідність. Ця риса перш за все стосується її готовності ризикнути життям у боротьбі всього лише за престиж, бо тільки людина здатна подолати свої найглибші тваринні інстинкти заради вищих, абстрактніших принципів і цілей. Відповідно до Гегеля, двобоєм первісних бійців рухає жадання визнання, бажання, щоб інші визнали їх особистостями за те, що вони ризикують життям у смертній сутичці. «Індивід, який не ризикував життям, може бути звичайно визнаний особистістю, – писав філософ, – але істини цієї визнаності як певної самостійної самосвідомості він не досяг» [7, с. 102].

У результаті цих битв людське суспільство розділилося на клас панів, готових ризикувати своїм життям, і клас рабів, які поступалися природному страху смерті. Склалися «два протилежних види свідомості: свідомість самостійна, для якої буття-для-себе є сутністю, інша – несамостійна, для якої життя чи буття для певного іншого є сутністю; перше – пан, друге – раб» [7, с. 103]. Але відносини панування і рабства, що приймали різні форми в усіх суспільствах, заснованих на нерівності, в усіх аристократичних суспільствах, якими характеризується велика частина історії, абсолютно не могли задовольнити жадання визнання ні у панів, ні у рабів. Зрозуміло, раб взагалі не визнавався людиною ні в якому сенсі. Але таким же ущербним було і визнання, яким користувався пан, тому що його визнавали не інші пани, а раби, які не були цілком людьми. Незадоволеність цим недостатнім визнанням, притаманна аристократичним суспільствам, складала «суперечність», що є рушійною силою переходу до подальших етапів.

Гегель вважав, що ця суперечність була подолана в результаті Французької революції. Внутрішньо нерівні визнання господарів і рабів замінені визнанням універсальним і взаємним, де за кожним громадянином визнається людська гідність усіма іншими громадянами і де ця гідність визнається і державою шляхом надання прав.

Гегель у правах бачив щось самодостатнє, оскільки воістину задовольняють людину не матеріальні цінності, а визнання її становища і гідності. На противагу йому, зазначає сучасний американський футуролог Ф. Фукуяма, Гоббс, Локк та американські батьки-засновники вважали, що права достатньо великою мірою існують як гарантії збереження сфери приватного життя. Після Американської і Французької революцій Гегель стверджував, що Історія добігає кінця, тому що боротьба за визнання не має підстав [8, с. 17–18].

Фукуяма підтримує думку, згідно з якою жадання визнання своєї особистості, гідності є найфундаментальнішою людською потребою. Комунізм у наш час програє ліберальній демократії, пише філософ, оскільки він створює вельми ущербну форму визнання [8, с. 18–19]. Тому ліберальна демократія має величезне історичне значення – адже вона вирішила питання про визнання шляхом заміни відносин пана і раба універсальним і рівним визнанням, замінила ірраціональне бажання бути визнаним вищим за інших раціональним бажанням бути визнаним рівним іншим [8, с. 21].

Таким чином, наш аналіз людської гідності свідчить про те, що ця риса виникла й еволюціонувала у людини як в істоти, котра завжди знаходилася в межах більшої чи меншої людської спільноти, розвивалася разом з нею. Дана обставина і визначає всі основні риси людської гідності.

Тепер розглянемо питання про зв'язок гідності як права людини і громадянина з власністю та правом власності. Для відчуття гідності, самодостатності людина потребує незалежних джерел існування; можна вважати, що підґрунтям гідності виступає приватна власність. Вона значною мірою визначає становище людини в суспільстві. Без права на власність неможливі автономність і вільний розвиток особистості.

Право приватної власності є важливою підставою права на гідність, робить громадянина самодостатнім, самостійним. Саме самостійність, пише Ю. В. Кушаков, є тим вирішальним, що вимагається для природи права, що дозволяє вивищення правового статусу громадянина, який відповідно до вимог громадянського суспільства посідає центральне місце в суспільному житті, вивищує його над владою та іншими соціально-політичними інституціями суспільства взагалі. Самостійність перш за все полягає в тому, щоб кожен був сам собі паном і, отже, мав яку-небудь власність і насамперед був «власником себе самого» та не служив (у власному розумінні слова) нікому, крім суспільства. Саме власність, на його думку, робить людину «саму собі паном» і тому громадянином держави, що не залежить від влади [9, с. 143–144].

Як вважає Р. Циппеліус, приватна власність надає матеріальні умови для вільного розвитку особистості і слугує правовому спокою, обмежує діяльність держави. Поряд з іншими «інституційними гарантіями» вона «слугує й тому, щоб надати ваги соціально-життєвим функціональним царинам з обмеженою здатністю до приватного самоконтролювання і звільнити їх від тоталітарної державної виконавчої влади» [10, с. 236].

Саме власність є вирішальною умовою збереження індивідуальності кожної людини, слугує її самоствердженню і самореалізації, зазначає Ф. І. Шамхалов. Це свідчить про тісні зв'язки між володінням приватною власністю і такими речами, як самоствердження індивіда, взаємне визнання, відповідальність, зв'язок між пошаною до власності і повагою до людини [11, с. 33].

Аналізуючи відносини власності та їх співвідношення з правом, В. С. Нерсесянц відзначав, що «...власність, право власності і право взагалі... мають сенс лише там, де є, визнаються і діють індивідуально-людське начало і вимір у суспільному житті людей, де, отже, окрема людина, індивід як такий визнається незалежною та самостійною особою – суб'єктом власності і права, тобто економічно та юридично вільною особою. Лише із сукупності таких осіб та їх відносин складаються особливий тип і форма соціального спілкування і соціального життя взагалі – так зване громадянське суспільство, що породжує відповідні загальні державні форми і законодавчі настанови. ...Знищення ж приватної власності і разом з тим усякої індивідуальної власності на засоби виробництва означає по суті справи заперечення економічної та правової самостійності і незалежності окремої людини, індивіда...» [12, с. 131].

Г. Радбрух звертає увагу на такий нюанс: «В особистісній теорії власності власність – це не панування людини над річчю, а зв'язок між людиною і річчю. Гідність властива не тільки людині, а й речі. Не тільки людина використовує річ, але й вона зі свого боку потребує уваги від людини. Потребує, відповідно до своєї цінності, щоб за нею доглядали, утримували в порядку, використовували її, раділи їй. Словом, потребує любові. Так що відношення між людиною і річчю починає одержувати щось спільне з відносинами між людьми» [13, с. 154].

Розглядаючи питання про зв'язок людської гідності та власності, слід згадати, наприклад, відому легенду про Діогена та Олександра Македонського. Імператор був уражений мудрістю філософа і пообіцяв дати йому все, що він попросить. Усі знали, що Олександр ніколи не порушував свого слова, і Діоген отримав можливість стати дуже багатою людиною. Але філософ тільки сказав: «Тоді відійди вбік, ти мені сонце закриваєш». Грізний, але мудрий Олександр не розгнівався, а, помовчавши, сумно вимовив: «Якби я не був Олександром, я б хотів бути Діогеном». Діоген мав високо розвинене почуття власної гідності. Його підґрунтям була не речова власність (якої він практично не мав, чим і пишався), а духовна – здатність глибоко розуміти сутність речей.

У зв'язку з цим питанням О. О. Бандура звертається до Шарля Бодлера та Омара Хайяма. Бодлер у вірші «Вино лахмітників» каже про «гордість у злиденності – ту головну умову, за якої людина стає подібною Богові». Хайям також в одній своїй рубаї описує рінда (жебрака), який не визнавав жодної влади над собою і поведився з людьми, «наче сам імператор». Тут потрібно зважити на співвідношення тілесного й духовного у природі людини, яка відображується у співвідношенні матеріальних і духовних життєвих потреб, пише О. О. Бандура. Для фізичного життя, існування людини необхідні певні мінімальні матеріальні умови. Коли вони мають місце, тоді можна вести мову про

задоволення духовних потреб. Звичайно, у кожної людини своє співвідношення цих різновидів потреб. Приватна власність має значення як підстава для гідності не завдяки своїм абсолютним розмірам (вона може бути мінімально необхідною для життя), а у співвідношенні з потребами людини. Як це кажуть, не той бідний, у кого мало, а той, кому мало. Якщо наявної у людини власності досить для задоволення її потреб, то вона має підстави для того, щоб відчувати себе гідною, самодостатньою. Але, звичайно, зазначає дослідник, абсолютна більшість потребує для відчуття власної гідності такої власності, яка була б достатньою для забезпечення пристойного людського життя як самої людини, так і її сім'ї [14, с. 17].

Знову звернемося до Ф. Фукуями. Він пише, що навіть у сучасному суспільстві, побудованому на принципах ліберальної демократії, є багато людей, нездатних задовольнитися взаємним визнанням, оскільки багатий буде і далі, кажучи словами Адама Сміта, упиватися своїм багатством, а бідний – соромитися своєї убогості і розуміти, що побратими-люди його просто не помічають. Відсутність регулярних і конструктивних виходів для жадиби престижу може просто призвести до її викиду на поверхню в екстремальній і патологічній формі. Потрібно скинути надмірну енергію, здатну розірвати суспільство на частини [8, с. 489].

Дослідник зазначає, що першою й найважливішою віддушиною в цьому розумінні в ліберальному суспільстві є підприємництво та інші форми економічної діяльності. Звичайно, люди працюють перш за все і головним чином для задоволення своїх матеріальних потреб. Але поведінку підприємців і промисловців важко було б зрозуміти просто як справу задоволення власних потреб. Капіталізм не просто дозволяє, але позитивно вимагає певного підконтрольного жадання визнання в боротьбі підприємців за те, щоб стати кращим за суперників. Сама структура демократичних капіталістичних країн на зразок Сполучених Штатів залучає найбільш талановиту і честолюбну натуру до бізнесу, а не до політики, армії, університету чи церкви [8, с. 488].

Інший американський футуролог, Дж. Нейсбит, також зазначає, що підприємництво приваблює людей, яким притаманне почуття гідності. У світі бізнесу, пише він, люди шукають незалежності, можливості розраховувати на себе і допомагати собі самим. Ця незалежність досягається підприємництвом, роботою не за наймом – або створенням малого бізнесу.

Останні тридцять років у Америці позначені феноменальним зростанням кількості підприємств. З 11 млн американських підприємств 10,8 млн належать малому бізнесу. 60 млн з приблизно 100-мільйонної американської робочої сили працюють на малих підприємствах. Із зростанням кількості знов виникаючих підприємств прийшло і нове розуміння внеску малого бізнесу в економіку США. Здається, колективне мислення Америки зсувається у бік максими: «Що добре для малого бізнесу, то добре для Америки». Недавні до-

слідження переконали політичних і економічних оглядачів, що саме завдяки малому бізнесу, а не великим корпораціям створюється більшість нових робочих місць, відбувається зростання економіки і малі підприємства до того ж продуктивніші і легше сприймають нове [15, с. 211–212].

На думку дослідника, все це разом свідчить про те, що самодопомога у вигляді підприємництва – це ідея, для якої знову прийшов час, і її дебют відбувся в 70-х роках ХХ ст. Але не завжди вона була така популярна: у п'ятдесятих дух вільного підприємництва був майже мертвий. Ще жива була пам'ять про Велику депресію і Другу світову війну, і ми шукали захисту в інститутах великого бізнесу і уряду. Стара американська надія на себе спала непробудним сном із-за того простого факту, що великий бізнес і уряд цілком з роботою справлялися. Це був розквіт індустріалізму та інституційної допомоги. Але в 60-ті роки посилювалося загальне розчарування інститутами, і все змінилося. Ми стали шукати виходу із залежності від одного з головних інститутів – корпорації. Наприкінці 70-х років все це вибухнуло бумом підприємництва [15, с. 215].

Дж. Нейсбит відзначає такий цікавий факт: кількість вищих керівників, що перейшли з великих фірм в малі, в другій половині 70-х років виросла удвічі; керівники, що зробили такий перехід, повідомляють про більше задоволення від роботи, а іноді і про фінансовий вигравш [15, с. 216]. «Головна мета американського капіталізму у вісімдесятих, – робить висновок футуролог, – повернути Америці дух підприємництва. У великих організаціях не заохочуються самовираження і честолюбство працівників. Америка потребує того, щоб був відроджений притаманний малому бізнесу дух підприємництва» [15, с. 217].

ЛІТЕРАТУРА

1. Коржанський М. Й. Кримінальне право України: Частина Особлива / М. Й. Коржанський. – К. : Генеза, 1998.
2. Бачинин В. А. Энциклопедия философии и социологии права / В. А. Бачинин. – СПб. : Юрид. центр Пресс, 2006. – 1094 с.
3. Філософія права: проблеми та підходи : навч. посіб. / П. М. Рабінович, С. П. Добрянський, Д. А. Гудима та ін. ; за заг. ред. П. М. Рабіновича. – Львів : Львів. нац. ун-т ім. Івана Франка, 2005. – 332 с.
4. Гришук О. В. Людська гідність у праві: філософські проблеми / О. В. Гришук. – К. : Атіка, 2007. – 432 с.
5. Платон. Держава / Платон. – К. : Основи, 2000. – 355 с.
6. Кант И. Метафизика нравов в двух частях / И. Кант // Соч. : в 6 т. – М. : Мысль, 1965. – Т. 4, ч. 2. – С. 107–453.
7. Гегель Г. В. Ф. Феноменология духа / Г. В. Ф. Гегель // Соч. – М. : Соцэкгиз, 1959. – Т. IV. – 440 с.
8. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Ф. Фукуяма. – М. : АСТ Ермак, 2005. – 588 с.

9. Кушаков Ю. В. Нариси з історії німецької філософії Нового часу / Ю. В. Кушаков. – К. : Центр навч. л-ри, 2006. – 572 с.
10. Циппеліус Р. Філософія права : підручник / Р. Циппеліус. – К. : Тандем, 2000. – 300 с.
11. Шамхалов Ф. И. Собственность и власть / Ф. И. Шамхалов. – М. : Экономика, 2007. – 412 с.
12. Нерсесянц В. С. Философия права / В. С. Нерсесянц. – М. : НОРМА, 2005. – 656 с.
13. Радбрух Г. Философия права / Г. Радбрух. – М. : Междунар. отношения, 2004. – 240 с.
14. Бандура О. О. Основні цінності права як система / О. О. Бандура // Право України. – 2008. – № 5. – С. 14–19.
15. Нейсбит Дж. Мегатренды / Дж. Нейсбит. – М. : АСТ : ЗАО НПП «Ермак», 2003. – 380 с.

ЧЕЛОВЕЧЕСКОЕ ДОСТОИНСТВО И ЧАСТНАЯ СОБСТВЕННОСТЬ

Ковальчук О. Г.

Рассмотрено достоинство как мера утверждения в человеке личностного начала, связанная прежде всего с ценностью человека, оценкой его значения и места в обществе и государстве. Описаны основные черты частной собственности. Главным в данной статье является вопрос об их взаимных связях. Для утверждения своего достоинства человек нуждается в независимых источниках существования; частная собственность выступает основанием достоинства. Без права на собственность невозможны автономность и свободное развитие личности, ограничение контроля со стороны государства.

Ключевые слова: человеческое достоинство, собственность, частная собственность, право частной собственности.

DIGNITY OF MAN AND PERSONAL PROPERTY

Kovalchuk O. G.

Dignity is considered as the measure of assertion in the man of the personality beginning, related foremost to the value of man and estimation of its value and place in society and state. In addition, the basic lines of personal property are described. In this article a question is main about their interconnections. In order to ratify the dignity a man needs independent sources of existence; a personal property is the base of dignity. Without a right to the property the interaction and free development of personality, limitation of control from the side of the state are impossible.

Key words: human dignity, property, personal property, right of personal property.

УДК 340.12

В. О. Захарова, здобувачка

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Запропоновано осмислення специфіки методологічного підходу до вивчення феномену екоправового виховання з огляду на наявні особливості предметної сфери екософії права.

Ключові слова: *екософія права, екологічна правосвідомість, екоправове виховання, екоправова культура.*

Актуальність та об'єктивна необхідність дослідження теми. Українське суспільство як суспільство перехідного типу характеризується загальним станом нестабільності в економічній, політичній, правовій, духовній сферах свого життя. Інституційному захисту заявлених у Конституції України основоположних норм доволі часто бракує дієвості. Очевидна їх декларативність безпосередньо негативно впливає на рівень та якість правосвідомості представників усіх прошарків населення країни. Передусім це виявляється у вигляді деформацій, адже саме правосвідомість як один з головних показників рівня правової культури є найбільш чутливою до змін правового клімату в державі, піддається найбільш значним викривленням у перехідний період розвитку суспільства. Той факт, що «перехідна» правосвідомість і правова культура настільки деформовані, багато в чому зумовлений відсутністю скоординованої, регульованої державою концепції правового виховання населення в цілому, яка враховувала б як особливості кожної верстви населення – вікові, професійні, побутово-матеріальні тощо, так і специфіку кожного виміру правового виховання, зокрема й екоправового.

Дійсно, особливо викривленою ланкою правосвідомості сучасних українців, на наш погляд, постає їх екоправова свідомість. Нещодавнє минуле України, а наразі й сучасність засвідчують детермінацію як в її радянському, так і сучасному політикумі екофобної моделі мислення та розвитку соціуму. Наслідком такої парадигмальної обмеженості є суцільна криза українського суспільства, що виявляється у вигляді як реальної проблеми збереження життя мільйонів наших співвітчизників, так і збереження природного довкілля як його «колиски». Звідси виникає нагальне питання розв'язання цієї проблеми як фундаментальної філософсько-правової проблеми буття сучасного українського соціуму.

Стан наукового розроблення проблеми. Якщо проблемі правового виховання приділялося багато уваги як за радянських часів, так й у добу неза-

лежності України, що відображено, зокрема, у працях О. В. Аграновської, П. П. Баранова, А. Б. Венгерова, Н. В. Витрука, В. І. Гоймана, О. Г. Данильяна, Н. Л. Гранат, В. П. Казимірчука, Д. А. Керимова, Н. М. Кейзерова, І. І. Коваленко, В. О. Котюка, В. Н. Кудрявцева, Є. В. Кузнецова, О. А. Лукашевої, Н. І. Матузова, А. В. Міцкевича, В. С. Нерсисянца, В. В. Оскамитного, М. Ф. Орзіха, Т. Н. Радько, А. Р. Рагінова, И. Ф. Рябко, В. П. Сальникова, Л. П. Семітко, Е. Н. Трубецького, С. В. Шефеля та ін., то до вивчення такого його важливого аспекту, як екоправове виховання, дослідники звернулися лише на початку ХХІ ст. Але, на жаль, вагомих здобутків тут ще небагато і всі вони пов'язані з розробленням сучасної концепції екофілії права (С. В. Шефель, Т. І. Бургарт).

Тому, зважаючи на те, що будь-яка «здорова» держава завжди піклується про високий рівень культури населення, особливо молодого покоління, який, безперечно, є запорукою подальшого прогресу, нагальною науковою проблемою і практичним завданням українського соціуму постає не тільки наукове обґрунтування загальної концепції правового виховання його репрезентантів, спрямованого на підготовку їх як свідомих суб'єктів розбудови правової державності, а й одночасне формування у них адекватної вимогам глобальних світових викликів екоправової свідомості.

Тому *метою* цієї наукової розвідки є спроба навести певні нотатки щодо обґрунтування основоположних методологічних засад дослідження такої важливої теоретичної і практичної проблеми для сучасного українського суспільства, яким є філософсько-правове обґрунтування концепції екоправового виховання, адекватної потребам розбудови в Україні демократичної, соціальної, правової державності. Це пов'язано з тим, що розбудова правової держави в Україні як практична мета для нашого суспільства зумовлює посилення уваги до обґрунтування механізмів удосконалення правотворчості, формування належного рівня правосвідомості громадян, їх правового виховання, регулювання правовідносин. Адекватне вимогам розвитку постіндустріального суспільства в нашій країні вирішення цих питань потребує використання інтерсуб'єктивістського філософсько-правового підходу до вивчення граничних підстав виникнення і функціонування цих феноменів правової реальності, визначення їх фундаментальних онтологічних, гносеологічних, антропологічних, аксіологічних та інституціональних засад з метою збагачення правознавчого уявлення про них і свідомого їх застосування як засобу гармонізації правової сфери українського соціуму. Ці завдання сучасної філософії права вважаємо одними з таких, які можливо найбільш адекватно розв'язати саме в інтерсуб'єктивістський спосіб.

У цьому сенсі об'єктом нашого дослідження виявляється такий аспект правової реальності сучасного українського соціуму, яким є правове вихован-

ня в Україні, а предметом – такий його складник, як екоправове виховання, зокрема його методологічні засади.

Методологічною умовою досягнення зазначеної мети є запропонована С. В. Шефелем та Т. І. Бургарт сучасна концепція екософії права, котра ґрунтується на комплексі чинників екософсько-правової рефлексії як одного з методологічних виявів інтерсуб'єктивізму. Йдеться про використання того методологічного знаряддя, яке розроблялося в межах екософського напрямку сучасної філософії, зокрема в працях Р. Атфілда, Ф. Х. Бормана, Г. Йонаса, Б. Каллікотта, С. М. Кравченко, М. В. Костицького, Х. Ролстона, присвячених принципам екологічної етики, а також репрезентованими розробками Н. А. Агаджаняна, В. П. Алексеєва, Є. В. Гірусова, Б. Гржимека, Ф. В. Кряжимського, Ю. М. Пахомова, Б. Б. Прохорова, Л. Хенса в царині екософської антропології, екогносеологічними концепціями Г. Кюлевінда, Т. В. Рязьської, Ф.-Е. Шварцкопфа, Г. І. Швєбса, екосоціологічними теоріями У. А. Винокурової, С. І. Григор'єва, З. Г. Лапіної, В. А. Сахрокова, А. І. Субетто, К. І. Шиліна та екополітологічним підходом А. І. Костіна і Р. Г. Яновського. Створений ними науковий потенціал може дати бажані щодо нашого дослідження наслідки, якщо його творчо екстраполювати в контекст концепції екософії права як філософського вчення про гармонізацію відносин між людьми як правовими особистостями та їх соціумом і Природою на основі розвитку екоправової культури як регулюючого чинника соціоприродного розвитку.

Наукова новизна закладених у цій статті ідей зумовлена можливістю розв'язання недостатньо розроблених теоретичних, організаційних та законодавчих проблем екоправового виховання, складовими елементами яких є: понятійна характеристика, суб'єкт та об'єкт екоправового виховання, його мета, завдання та функції, принципи, система законодавчого регулювання організації екоправового виховання, питання вдосконалення даного напрямку.

Реальна значущість вивчення проблем, пов'язаних з організацією екоправового виховання, виявляється у тому, що їх практичне розв'язання дозволить піднести престиж права, виховати повагу до закону в громадян; створити засади громадянської і правової активності в суспільстві; залучити всі державні інститути та громадські організації до вирішення питань правового виховання в цілому; сформувати основи екоправової культури українського суспільства, яке у своєму транзитивному стані як ніколи потребує радикальних змін у масовій та індивідуальній правосвідомості громадян.

Аналіз проблеми. Позитивний приклад створення соціально-правової та екологічної державності у країнах Скандинавії, на нашу думку, має спонукати законодавців і політикум України до його творчого переосмислення в контексті реалізації конституційних завдань щодо розбудови правової держави в країні [1]. Саме ці обставини вимагають передусім нового погляду і за-

стосування нового підходу до вивчення та розв'язання такої нагальної проблеми, якою є методологія екоправового виховання, що виступає одним із чинників формування свідомих творців такого типу державності.

Зазначена проблематика є ще недостатньо дослідженою, оскільки в межах філософсько-правового дискурсу вона почала окреслюватися лише в останнє півстоліття, коли фактично тільки розпочався процес накопичення емпіричного матеріалу відповідного характеру [2–5]. У межах спору прихильників різних парадигм соціально-філософського знання та головних напрямків філософії права (природно-правового [6–10] та позитивістського [11; 12]) зародилися цікаві знахідки та пропозиції щодо обґрунтування домінації тих чи інших засадничих підвалин процесу розбудови правової державності. Нарешті, наприкінці ХХ ст., коли світова філософська думка усталилася на рівні інтегральної парадигми інтерсуб'єктивізму, вдалося суттєво просунути-ся шляхом цілісного та методологічно поглибленого бачення і розуміння цієї проблеми. Необхідним підґрунтям для цього стала наявність на рівні сприйняття міжнародним співтовариством такої загальнолюдської цінності, як керівна домінанта конституційної норми принципу екологічної безпеки [1–3; 5; 7; 13–16]. Це нині відповідає міжнародно визнаному критерію забезпеченості екологічно витонченого типу законодавства, на якому, власне, і повинен ґрунтуватися процес сучасного українського державотворення [5].

Утім слід зазначити, що вивчення проблеми методологічного забезпечення екологізації правосвідомості, яке було розпочате К. М. Маєром-Абіхом [8] і Г. Йонасом [7] та продовжене С. В. Шефелем [16], ще очікує на свого ретельного дослідника. Великі сподівання викликає в цьому сенсі розвиток екософії права як особливої галузі філософії права. Значення її формування пов'язане передусім з напрацюванням категоріально-понятійного апарату, необхідного для розроблення її методологічного інструментарію. Важливу роль тут, безумовно, відіграє науковий доробок Ф.-Е. Шварцкопфа [17] та К. І. Шиліна [18], які виступають фундаторами сучасної екософської доктрини. На наш погляд, спираючись, зокрема, на їх праці, можна методологічно суттєво оновити цю просунуту галузь знань з метою світоглядного посилення всієї нормативної бази вітчизняного законодавства, виходячи з її «приреченості» до інтегративності у системі соціально-правового знання.

Визначаючи головні напрямки формування методологічної бази екоправового виховання, вважаємо за необхідне насамперед звернутися до зіставлення можливостей інтерпретаційного підходу, пропонованого екософською герменевтикою як особливим модусом сучасної філософської герменевтики, та екософської рефлексії, здійсненої в контексті дискурсивно-комунікативної парадигми правового інтерсуб'єктивізму. Йдеться про використання того методологічного знаряддя, яке передусім розроблялося останніми десятиліттями в працях видатного німецько-американського філософа Г. Йонаса [7],

котрий переосмислив філософську спадщину свого вчителя М. Гайдеггера. Власне, критичне сприйняття методології самого Г. Йонаса, на нашу думку, дозволить впоратися із завданням дослідження найважливіших елементів різних вимірів правової культури сучасного українського соціуму, що характеризують стан правосвідомості репрезентантів усіх його прошарків, специфіку законодавства і юридичної практики, а головне – творчо втілювати його ідеї у правовиховному процесі.

Виходячи з гайдеггерівського розуміння людського буття як *Dasein*'а, Г. Йонас ключовим його екзистенціалом виводить відповідальність людини як істоти, що має свідомо спрямовувати свої зусилля на забезпечення гармонізації алгоритму свого життя з алгоритмом розвитку Природи, тобто здійснити те, що отримало назву коеволюції [13]. У цьому сенсі право і обов'язок людини у ставленні до навколишнього середовища є соціоприродно зумовленими в жорстко аксіологічному аспекті. Це означає необхідність зміщення акценту в ставленні людини до Природи з позитивістсько-екофобного на екзистенційно-гуманістичний.

Вважаємо, що саме таке обмеження екофобної рефлексії носіїв сучасної технократично-техногенної парадигми розвитку людської цивілізації гуманістичним за своїм сенсом принципом герменевтичної інтерпретації дозволить переконатися у тому, що природний світ із самого початку свого існування дає всі підстави витлумачувати його як процес, спрямований на досягнення соціоприродної гармонії.

Разом і поряд з таким способом визначення сутності сприйняття людиною свого права і відповідальності в контексті загальнолюдського світосприйняття ми мусимо визнати за необхідне скористатися для усталення методології соціоприродної коеволюції екософським виміром інтерсуб'єктивістської парадигми сучасної дискурсивно-комунікативної доктрини. Власне, адекватне вимогам розвитку постіндустріального суспільства в нашій країні вирішення питань потребує використання саме інтерсуб'єктивістського філософсько-правового підходу до вивчення граничних підстав виникнення і функціонування всіх феноменів правової реальності, визначення їх фундаментальних онтологічних, гносеологічних, антропологічних, аксіологічних та інституціональних засад з метою збагачення правознавчого уявлення щодо них і свідомого їх застосування як засобу гармонізації правової сфери українського соціуму. Ці завдання сучасної філософії права вважаємо одними з тих, які можливо найбільш адекватно розв'язати саме в інтерсуб'єктивістський спосіб [19].

Інтерсуб'єктивістська рефлексія права розуміється як органічний складник сучасної філософії права, в межах якої осмислюються сутнісна природа всіх феноменів правової реальності, джерела та закономірності їх виникнення і механізм формування у прямих і зворотних зв'язках з іншими сферами

буття людини на підставі комплексного застосування таких методологічних складників, як правова онтологія, правова антропологія, правова аксіологія та інституціоналізм. Усвідомлення цього спонукає до поглибленого вивчення можливостей інтерсуб'єктивістської рефлексії всіх феноменів правової реальності, що втілені як в ідеальній її площині, так і у змісті норм чинного законодавства та в усій системі правовідносин.

Специфіка розглядуваної проблеми полягає у тому, щоб, здійснюючи інтерсуб'єктивістську рефлексію права, подолати методологічні обмеженості, притаманні іншим підходам до розуміння феноменів правової реальності для її гармонізації в сучасних умовах. На таких підставах власне й можливо за допомогою екоправового виховання сформуванню необхідну людству постіндустріальної епохи екоправову культуру.

Вирішуючи питання щодо визначення пріоритетності саме таких методологічних засад вивчення і застосування права, зокрема екологічного правознавства, слід окреслити сукупність найбільш фундаментальних категорій, що створюють його методологічний каркас, та з'ясувати їх співвідношення у сенсі застосування екоософської парадигми мислення як невід'ємної частини природно-правового типу праворозуміння. Тим більш що у філософії права таким чином це питання ще не ставилося, ще не акцентувалася увага до такого саме підходу, хоча, як видається, він надає можливість більш поглибленого вивчення сутності феноменів екологічного права, екоправового виховання та правознавства взагалі.

Екософія права якраз і має предметом дослідження екологічне право, а правова онтологія в цьому сенсі є необхідною складовою як у цілому філософсько-правовій методології, так і її екоософського виміру. Специфіка цього виміру зумовлюється визнанням можливості і необхідності досягнення онтологічних засад сучасного інтегрального правознавства в цілому та екологічного права зокрема в органічному поєднанні двох фундаментальних планів їх буття: віртуальної та предметної реальності.

Право в цілому й екологічне право зокрема, з одного боку, є явищами ідеальними, такими, що виникають внаслідок віртуального конструювання людиною як суб'єктом права певного уявлення – ідеї права, у тому числі такого її вияву, яким є ідеал екологічного права, що віддзеркалює одну із сторін процесу формування цілісної у своїй розмаїтості правосвідомості.

Але світом ідеального онтологічне підґрунтя правознавства та екологічного права не обмежується. У цьому сенсі слід підкреслити, що праву тому іманентно притаманна екологічність, бо саме воно життєво-природно укорінене в самій людині від її народження як живій істоті, а потім вже і як особистості, що набуває соціально-громадянського статусу. З цього приводу в Конституції України чітко вказано на природженість, невід'ємність прав людини: на життя, гідність, вільний розвиток своєї особистості тощо [1].

З другого боку, очевидним чи проявленим його планом є сфера опредмеченої через людську діяльність ідеї права. Це сфера правотворчості та правозастосування, де ідея права матеріалізується у вигляді правових норм [19]. Це особливий шар буття права в цілому, в тому числі екологічного права, в якому його фундаментальні інтенції свідомо виводяться суб'єктами права із свого потенційного занурення.

На жаль, далеко не всі з них зацікавлені в цьому, що детермінується противагами їх корпоративних інтересів, які ігнорують застосування принципів верховенства права і екологічної безпеки. Тому, очевидно, нагальною є необхідність у першу чергу вивести із складу законодавців тих осіб, які є носіями екофобної ідеології, і замінити їх на тих суб'єктів права, які здатні послідовно керуватися на ментальному рівні та у соціально-правовій практиці, передусім у правотворчості, законотворчому процесі зазначеними принципами. Доки у колі законодавців не утвориться «критична» маса суб'єктів, що керуються названими принципами, тобто правосвідомість яких буде екологізованою, ні про яку екологізацію правової системи в цілому не може йтися. Суттєвих зрушень у цьому сенсі можна чекати лише в разі відповідного методологічного піднесення якісного рівня правосвідомості переважної більшості суб'єктів права – громадян України [20]. Цим повинні опікуватися передусім фахівці, уповноважені державою в межах системи правової освіти подбати про формування належної правової культури населення для забезпечення примату гуманістичної природи права.

Кожному громадянину, суспільству в цілому треба зрозуміти, яку небезпеку несе відмова послідовно керуватися принципами верховенства права і екологічної безпеки. Без сумніву, йдеться взагалі про фундаментальний критерій національної безпеки держави, життєздатності країни та суспільства, що її репрезентує. Виходячи з розуміння цього, поняття стану загрози екологічної катастрофи підсилюється введенням до нього характеристики екологічної свідомості, інтенційним виявом якої є усвідомлення безперечності дотримання принципів верховенства права і екологічної безпеки як вищих соціальних, правових цінностей, котрі продукуються завдяки особливій природній здатності людини до творчості, яка виявляється у творенні нею своєї соціальної природи з усіма її складниками: правовою системою, правовою державністю тощо.

Таким чином, природний механізм розумової діяльності людини врешті-решт детермінує її приреченість щодо конструктивного відтворення своїх онтологічних засад у вигляді ідеального світу правосвідомості з такою її фундаментальною складовою, якою є ідея екологічного права, та світу матеріалізації правових ідей, уявлень, ідеалів, почуттів у сферах правотворчості та правозастосування, у тому числі практичного впровадження норм екологічного права. Вони виступають генералізаційними чинниками і саморозвит-

ку людини як творчої особистості в багатовимірну вгармоньовану особистість, і саморозвитку всього людства у спільноту свідомих екологічно діючих гуманістичних правосуб'єктів, їх самозбереження шляхом саморегулювання меж свого волевиявлення на підставі поваги до права волевиявлення іншого як умови міжособистісної комунікації в сенсі міжсуб'єктної правової гармонізації через здійснення «позитивної поляризації» (термін П. О. Сорокіна) суб'єктів права [21, с. 198–206].

Обумовленість такої рольової взаємодії правосуб'єктів ґрунтується на екоософському розумінні потенційних переваг соціальної комунікативності як вияву людської природи над еґоїстичним (навіть конфронтаційним) началом кожної творчої індивідуальності, який вона здатна свідомо приборкати завдяки гуманістичній опосередкованості екологічної сутності онтологічних засад свого буття.

З наведеного випливають такі *висновки*. *По-перше*, про те, що людина, одним з вимірів буття якої виступає право, вимагає до себе особливої уваги з боку сучасного правознавства, а також його спеціальної галузі, якою є екологічне право, починаючи передусім з кореляції свого наукового апарату на підставі філо(еко)софського обґрунтування власних онтологічних засад.

По-друге, про те, що без екологізації правосвідомості законодавців і взагалі всіх громадян та без усвідомлення необхідності парадигмального оновлення правової системи на засадах визнання і послідовного дотримання принципів верховенства права і екологічної безпеки неможлива розбудова нашої держави як правової, демократичної, соціальної, екологічної з потужною економікою, котра спирається на реалізацію творчого потенціалу кожної людини як правосуб'єкта. Сприяти цьому і повинно ефективне використання екологічного потенціалу права, вдало екстрапольованого в простір суспільства через синтезуючу парадигму сучасного правознавства у вимірі інтерсуб'єктивістської екоософсько-правової методології як світоглядного стрижня екоправового виховання.

По-третє, вирішуючи питання стосовно з'ясування методологічних засад правового виховання у такому контексті, маємо зв'язати між собою сукупність найбільш фундаментальних категорій, що створюють його концептуальний каркас, і з'ясувати їх співвідношення щодо застосування екоософської парадигми мислення як невід'ємної частини інтерсуб'єктивістського типу світорозуміння. Тим більш що у філософії права в такий спосіб це питання ще не ставилося, не акцентувалася увага до такого підходу, хоча, як видається, він надає можливості більш поглибленого вивчення сутності феномену правового виховання й обґрунтування його стратегії в сучасних умовах. У цьому сенсі екософія права, що тлумачиться як філософія (методологія) гармонізації алгоритму відносин між суб'єктами права в соціумі та їх разом з Природою через посередництво права шляхом екологізації правосвідомості, якраз і має

на меті використання можливостей не тільки власне екологічного права, а й усього екологічно оновленого законодавства для відповідного наповнення теоретичним змістом форм правовиховного процесу адекватно вимогам забезпечення соціоприродної гармонії через парадигмальну зміну творчої само-реалізації кожної людини.

Саме через інтерсуб'єктивістську редукцію правознавства в цілому і екологічного правознавства зокрема відбувається віртуальне моделювання і конструювання свідомою людиною як суб'єктом права певного уявлення – ідеї екологічного права як фундаментального вияву ідеального виміру правової реальності, що віддзеркалює один із найважливіших аспектів процесу формування цілісної у своєму розмаїтті правосвідомості репрезентанта постіндустріальної правової культури.

Щодо цього слід підкреслити, що праву в його універсальному розумінні іманентно притаманна екологічність, оскільки воно укорінено в природі людини від її народження як живій істоті (чому відповідає антропний аспект у природі права), а потім уже і як особистості, яка набуває соціально-громадянського статусу (чому відповідає аспект соціальний). З урахуванням інтерсуб'єктивістського розуміння сутності права як взаємодії носіїв його ідеї, що ґрунтується на вимозі їх взаємовизнання як рівноцінних суб'єктів, виводиться принципова формула співвіднесення образу права образу людини, яка керується гуманістичним правилом не заподіяти будь-якими своїми діями шкоди тому чи іншому суб'єкту права, від якого вона очікує його відповідного дотримання. Тому людина, уже як правова особистість, постає самодостатнім феноменом у цілісності власних прав, свобод та обов'язків. Серед них особливого значення набуває основний принцип екологічної правосвідомості людини, який передбачає усвідомлення і дотримання нею відповідальності за збереження і відтворення Природи як колиски та годувальниці людства.

Людина такого типу є єдиною у світі істотою, яка має природну здатність до самозбереження через самообмеження творчої діяльності, що дозволяє свідомо забезпечити її від трансформації у сваволю чи деструкцію шляхом формалізації ціннісних настанов права у сенсі норми закону (екологічного законодавства). Із цього приводу Конституція України вказує на природженість, невід'ємність прав людини: на життя, гідність, вільний розвиток своєї особистості (статті 23, 27, 28) тощо, які гарантуються, захищаються нормами чинного законодавства.

Цей методологічний підхід дає можливість уявити правовиховну сферу як генезу ідеї екологізованого права, упредмечену через людську діяльність, що втілена у правотворчості і правозастосуванні, де вона матеріалізується, зокрема, у вигляді норм екологічного права. Тут маємо справу з наслідками правового виховання, які дають змогу оцінити ефективність правовиховних

зусиль, а також внести у цей процес необхідні корективи. В останньому сенсі йдеться вже про зворотний вплив цих атракторів на можливість змін у системі правового виховання.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України : прийнята п'ятою сесією Верхов. Ради України 28 черв. 1996 р. – К. : Юрінком, 1996. – 80 с.
2. Андрейцев В. І. Право екологічної безпеки / В. І. Андрейцев. – К. : Знання-Прес, 2002. – 332 с.
3. Бредіхіна В. Л. Конституційні засади права громадян на безпечне навколишнє природне середовище : монографія / В. Л. Бредіхіна ; за ред. М. В. Шульги. – Х. : Вид. ФО-П Вапнярчук Н. М., 2008. – 168 с.
4. Вершило Н. Д. Эколого-правовые основы устойчивого развития / Н. Д. Вершило ; под ред. М. М. Бринчука. – М. : Формула права, 2008. – 320 с.
5. Лозо В. И. Правовые основы экологической стратегии Европейского Союза (Концепция, программное обеспечение, систематизация и комментарий действующего законодательства ЕС) / В. И. Лозо. – Харьков : Право, 2008. – 368 с.
6. Гьофе О. Розум і право. Складові інтелектуального правового дискурсу / Отфрід Гьофе ; пер. з нім. Л. А. Сотниченко, М. Д. Култаєвої. – К. : Альтерпрес, 2003. – 264 с.
7. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації / Ганс Йонас ; пер. з нім. А. Н. Єрмоленко, В. А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2001. – 400 с.
8. Маєр-Абіх К. М. Повстання на захист природи. Від доквілля до спільного світу / Клаус Міхаель Маєр-Абіх ; пер. з нім. А. Єрмоленко. – К. : Лібра, 2004. – 196 с.
9. Штраус Л. Естественное право и история / Лео Штраус ; пер. с англ. Е. Адлер, Б. Путько. – М. : Водолей Publishers, 2007. – 312 с.
10. Natural Law : reference collection / [ed. by John Finnis ; University of Oxford]. – NY. : New York University press, 1991. – Vol. I. – 414 p.
11. Кельзен Г. Чисте правознавство : 3 дод. : Проблема справедливості / Ганс Кельзен ; пер. з нім. О. Мокровольського. – К. : Юніверс, 2004. – 496 с.
12. Legal Positivism : reference collection / [ed. by Mario Jori ; University of Cagliari]. – NY. : New York University press, 1992. – 481 p.
13. Моисеев Н. Н. Экология человека глазами математика (Человек, природа и будущее цивилизации) / Н. Н. Моисеев. – М. : Мол. гвардия, 1988. – 251 с.
14. Олейников Ю. В. Экологическая компонента мировоззренческих трансформаций / Ю. В. Олейников // Формирование новой парадигмы обществоведения: IV Кондратьевские чтения 10.05.1996 г. «Краеугольные камни новой парадигмы обществоведения. Традиции и перспективы российской научной мысли» : материалы. – М. : ИФ РАН, 1996. – С. 217–219.
15. Субетто А. И. Экокультура как форма неклассического социоприродного гомеостаза на базе общественного интеллекта / А. И. Субетто // Экологическая культура в научных, философских и богословских интерпретациях : материалы IX междунар. конгресса, С.-Петербург, 17–19 окт. 1996 г. – СПб. : Изд. фирма «Наука», 1996. – С. 112–116.
16. Шефель С. В. Екоософія права / С. В. Шефель // Наук. зап. Харк. ун-ту Повітр. Сил. Соціальна філософія, психологія. – 2008. – Вип. 1 (30). – С. 18–24.

17. Шварцкопф Ф.-Э. Метаморфоза данного: На пути к созданию экологии сознания / Фридеман-Эккарт Шварцкопф ; пер. с англ. Н. Лянишин. – М. : Идея-Пресс, 2000. – 232 с.
18. Шилин К. И. Экософские начала социологии будущего / К. И. Шилин. – М. : Социум, 2000. – 320 с. – (Первая энциклопедия третьего тысячелетия ; т. 1).
19. Максимов С. И. Правовая реальность: опыт философского осмысления : монография / С. И. Максимов. – Харьков : Право, 2002. – 328 с.
20. Калиновський Ю. Ю. Правосвідомість українського суспільства : генеза та сучасність : монографія / Ю. Ю. Калиновський. – Х. : Право, 2008. – 288 с.
21. Сорокин П. А. Главные тенденции нашего времени / П. А. Сорокин ; пер. с англ. и послесл. Т. С. Васильева. – М. : Наука, 1997. – 351 с.
22. Бургарт Т. І. Екософський аспект правового виховання / Т. І. Бургарт // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. ; відп. ред. В. Я. Тацій. – Х., 2009. – Вип. 103. – С. 264–267.
23. Данильян О. Г. Деякі причини, що впливають на формування правової культури в перехідному суспільстві / О. Г. Данильян // Проблеми законності : республік. міжвід. наук. зб. ; відп. ред. В. Я. Тацій. – Х., 2004. – Вип. 68. – С. 145–153.
24. Данильян О. Г. Деякі проблеми формування правової культури в перехідному суспільстві / О. Г. Данильян // Державне будівництво та місцеве самоврядування. – Х., 2004. – Вип. 7. – С. 14–25.
25. Калиновський Ю. Ю. Правове виховання як домінанта розвитку правової культури та правосвідомості українського суспільства / Ю. Ю. Калиновський // Проблеми законності : зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х., 2009. – Вип. 103. – С. 253–255.
26. Лозовой В. О. Північноєвропейський досвід формування правової культури населення / В. О. Лозовой // Проблеми законності : зб. наук. пр. / відп. ред. В. Я. Тацій. – Х., 2009. – Вип. 103. – С. 233–237.
27. Правова культура і громадянське суспільство в Україні: стан і перспективи розвитку : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Харків, 12 жовт. 2007 р.) / АПрНУ, НДІ держ. буд. та місц. самовряд. ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2007. – 216 с.
28. Правова культура та правосвідомість українського суспільства: стан й напрямки вдосконалення : наук. доп. міжвуз. наук.-практ. конф. (м. Харків, 28 жовт. 2009 р.) / Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого ; редкол.: А. П. Гетьман, О. Г. Данильян та ін. – Х., 2009. – 82 с.

ОСОБЕННОСТИ МЕТОДОЛОГИЧЕСКОГО ПОДХОДА К ИЗУЧЕНИЮ ФЕНОМЕНА ЭКОПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНЕ

Захарова В. А.

Предложено осмысление специфики методологического подхода к изучению феномена экоправового воспитания исходя из имеющихся особенностей предметной сферы экософии права.

***Ключевые слова:** экософия права, экологическое правосознание, экоправовое воспитание, экоправовая культура.*

**PECULIARITIES OF THE METHODOLOGICAL APPROACH TO THE
EXAMINATION OF THE ECOLEGAL EDUCATION PHENOMENON IN
MODERN UKRAINE**

Zakharova V. A.

The perception of the specifics of the methodological approach to the examination of the ecolegal education in terms of the existing peculiarities of the subject sphere of the ecosophy of law has been considered.

Key words: *ecosophy of law, ecological legal awareness, ecolegal education, ecolegal culture.*

ПОЛІТОЛОГІЯ

УДК 355

В. Ф. Смолянюк, доктор політичних наук, професор

НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ ЯК «ВИЩА МАТЕМАТИКА» ДЕРЖАВОТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ

Наведено історико-політологічний аналіз тлумачення національних інтересів України за весь період її незалежності. Обґрунтовано, що суб'єкт-об'єктна композиція, ресурсне забезпечення, змістовне навантаження національних інтересів в умовах сучасної України є амбівалентними чинниками.

Ключові слова: національна безпека, національні інтереси, політична культура, державотворення.

Актуальність проблеми. Забезпечення національних інтересів є дуже важливим завданням держави в умовах світу, що глобалізується. Проблеми національної безпеки, забезпечення національних інтересів завжди були в центрі уваги українських дослідників (В. Ю. Богданович, О. П. Дзьобань, М. Ф. Єжеев, В. А. Ліпкан, М. І. Панов, М. П. Требін, В. В. Циганов та ін. [1–3, 5, 8, 10]) з часів здобуття незалежності України.

Поняття «національна безпека» та «національні інтереси» є невіддільними. Їх взаємозв'язок фіксується як на рівні здорового глузду нормальної людини (я забезпечений, оскільки задоволені мої головні інтереси), так і на рівні законодавства України. Попри очевидну простоту таких тверджень, слід наголосити на складності, суперечливості, історичній інертності теоретичного формулювання національних інтересів України та створення дієвих механізмів їх практичної реалізації. Переконливим свідченням цього є процес генерування таких інтересів вищими державними структурами (насамперед Президентом України і Верховною Радою України) та їх наступна правова фіксація.

Постанова Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. «Про Основні напрями зовнішньої політики України» ввела в нормативно-правову лексику

поняття «національні інтереси України у сфері міжнародних відносин». Без зайвих деталей цей документ визначив три основні групи таких інтересів: стратегічні та геополітичні інтереси, пов'язані із забезпеченням національної безпеки України та захистом її політичної незалежності; економічні інтереси, пов'язані з інтегруванням економіки України у світове господарство; регіональні, субрегіональні, локальні інтереси, пов'язані із забезпеченням різноманітних специфічних потреб внутрішнього розвитку України.

На другому році незалежності така лаконічність у визначенні національних інтересів могла бути якщо не виправданою, то принаймні поясненою доволі високими темпами формування основ політичної незалежності, коли ескізне проектування першочергових засад державності було основним способом інформування світу про себе.

Конституція України від 28 червня 1996 р. та зміни до неї, датовані 8 грудня 2004 р., окремого положення (розділу, статті) щодо національних інтересів України не містять.

Певним кроком уперед стала *Концепція (основи державної політики) національної безпеки України, затверджена постановою Верховної Ради України 16 січня 1997 р.* Документ містить національні інтереси України (загальною кількістю дев'ять), які «відображують фундаментальні цінності та прагнення Українського народу, його потреби в гідних умовах життєдіяльності, а також цивілізовані шляхи їх створення і способи задоволення».

Безумовна цінність Концепції полягає у вивищенні на державний рівень базових понять суспільства, що обрало демократичний шлях розвитку. Головними з них, як свідчить досвід успішних держав, є «громадянське суспільство», «права і свободи людини», «національна злагода», «нація», «ринкова економіка» та ін. Прийняття цього документа традиційних засад державності, освячених тисячолітнім досвідом навіть тоталітарних режимів, – «державного суверенітету», «територіальної цілісності» та «недоторканності кордонів» – для України, що обрала демократичний шлях розвитку, було явно замало.

Об'єктивно слід визнати: автори документа багато в чому недопрацювали. Національні інтереси у версії 1997 р. звучали надто загальною. Їм не вистачає конкретики, тим більше систематизації (за сферами, ресурсами, суб'єктами виконання). Виправданням може бути шостий рік незалежності, коли давалися взнаки як недосконалість державних органів, так і вади їх інформаційного та інтелектуального забезпечення.

Закон України від 19 червня 2003 р. «Про основи національної безпеки України» містить цільову статтю – «Пріоритети національних інтересів», яких налічується 10. Порівняно з Концепцією національної безпеки національні інтереси зазвучали більш детально. Новими стали пріоритет щодо «забезпечення розвитку і функціонування української мови як державної в усіх сферах суспільного життя на всій території України, гарантування

вільного розвитку, використання і захисту російської, інших мов національних меншин України». Крім того, до рівня національного інтересу було піднято «інтеграцію України в європейський політичний, економічний, правовий простір та в євроатлантичний безпековий простір». У першому випадку йдеться про ЄС, у другому – про НАТО.

Попри його безумовний позитив даний Закон слід віднести до неофіційного переліку документів ідеального права. Укотре визначено стратегічні цілі національного розвитку, що є основою забезпечення національної безпеки. Проте реальне досягнення таких цілей – справа наступних поколінь Українського народу (у тому числі нових поколінь політиків), кожне з яких додаватиме щось своє, конкретно-історичне, при цьому не маючи достатніх підстав заявити про повне задоволення національних інтересів чи досягнення стану абсолютної безпеки.

Останнім (поки що) офіційним доповненням до правових джерел визначення національних інтересів стала *Стратегія національної безпеки України, затверджена Указом Президента України від 12 лютого 2007 р.* Документ увів в обіг дещо нове словосполучення – «життєво важливі національні інтереси України», яких знову ж таки налічується 10. Попутний коментар: національні інтереси не можуть не бути життєво важливими. Або допущено тавтологію, що аж ніяк не прикрашує нормативно-правовий акт під назвою «Стратегія», або перед нами – обмовка за Фрейдом: можуть бути національні інтереси «для галочки», проте можуть бути національні інтереси «для життя», від яких лише крок – «для виживання».

Більша частина інтересів, виписаних на сторінках Стратегії, змістовно збігається з інтересами, законодавчо визначеними у 2003 р. Водночас присутні нові моменти, продиктовані особливостями поточної боротьби різних гілок влади та політичних сил, об'єднаних у політичну систему суспільства. Такими новими «життєво важливими» інтересами стали: «соборність держави на основі консолідації усіх територіальних громад, суспільних верств, етнічних груп навколо цінностей незалежного, вільного, суверенного і демократичного розвитку єдиної України»; «удосконалення механізмів реалізації конституційного принципу поділу влади на законодавчу, виконавчу, судову»; «неухильне додержання гарантій незалежності та об'єктивності суду»; «обмеження втручання держави у діяльність економічних суб'єктів, громадян, громадських організацій та політичних партій, релігійних об'єднань». Якщо узагальнити, то перед нами – перелік найбільш проблемних напрямків діяльності політичного істеблішменту України того часу. Або теми найбільш гострих (іноді – непримиренних) суперечок між різними політичними силами.

Стратегія національної безпеки України, яку доцільно розуміти як програму державотворчих дій конкретної політичної команди, об'єднаної на-

вколо тогочасного Президента України, започаткувала нову політичну традицію. Через такий документ глава держави, інавгурація якого відбулася у січні 2005 р., доніс співгромадянам та світові власне бачення загальнодержавного проекту під назвою «національна безпека», а також принципові моменти її забезпечення.

З одного боку, акцентування уваги новою політичною командою на пріоритетах забезпечення національної безпеки – це виведення політичної культури України на новий демократичний рівень, а з другого – у разі перемоги популістських сил виникає небезпека радикального перегляду існуючих підходів до забезпечення національної безпеки та відмови від попередніх напрацювань у галузі її забезпечення.

Неважко передбачити й інше: кожна нова політична сила, яка перемагатиме на виборах, здатна скоригувати і навіть радикально змінити національні інтереси України: парламентська більшість – через відповідний закон, глава держави – через Стратегію національної безпеки. Отже, Стратегія, покликана доповнювати й розвивати Закон, за певних умов здатна перетворитись на його нормативно-правового антипода.

Головна проблема теоретичного та прикладного використання терміна «національний інтерес» пов'язана з тим, що в жодній країні світу немає узгодженої методології визначення пріоритетних інтересів нації. Одні автори вважають, що такі інтереси об'єктивно зумовлені становищем держави у регіональній та світовій системах і їх необхідно обґрунтовувати, виходячи з геополітичної конкретики; другі – що національні інтереси повинні бути більш стійкими, захищаючи національні цінності попри швидкозмінну геополітичну кон'юнктуру; треті – визнають, що національні інтереси цілком можуть суб'єктивно визначатись (інтерпретуватись) поточним урядом, який у сучасному швидкозмінному світі дедалі частіше є «пожежною командою», змушено оперативно реагувати на прогресуючі виклики та загрози без особливого огляду на парламент і главу держави. В останньому випадку політика забезпечення національної безпеки не здатна стати багатоаспектною діяльністю, узгодженою між різними політичними силами та успадкованою від однієї політичної команди до іншої.

Українські реалії переконують у живучості третього підходу щодо визначення національних інтересів, що неминуче апроксимується на систему забезпечення національної безпеки. Деякі національні інтереси України, оприлюднені в згаданих офіційних документах, неоднаково (критично і навіть вороже) сприймаються у Львові, Донецьку або Сімферополі. Відповідно деякі політики, що представляють ці регіони на загальноукраїнському рівні, переконують співвітчизників у «недосконалоості», «неправильності», «шкідливості», а то й «смертельній небезпеці» національних інтересів (ширше –

загальнодержавної системи забезпечення національної безпеки), визначених у названих документах 1993, 1997, 2003 та 2007 рр.

Населення України, правова культура якого є низькою [9], фактично не знає національних інтересів власної країни, їх змісту, способу правової фіксації, механізмів практичного втілення. Навіть в умовах стабільної державної еволюції та цілеспрямованого формування політичної культури населення потрібна цілеспрямована діяльність владних структур та громадських організацій щодо роз'яснення різним соціальним прошаркам змісту найбільш ефективного суспільно-політичного інтегратора – національних інтересів.

В Україні все відбувається з точністю до навпаки: в умовах невинного протистояння різних політичних сил, причиною та наслідком чого є «гладіаторська» політична культура та деформовано-нестійка, багато в чому фрагментарна політична свідомість, «національні інтереси» (насправді – їх пропагандистські ерзаци, нашвидкуруч зліплені вербальні конструкції) стають розмінною монетою в баталіях за електоральну підтримку. Як засвідчили парламентські вибори 2001, 2006 та 2007 рр., а також президентські вибори 2004–2005 та 2010 рр., передвиборча риторика політичних гравців у багатьох випадках спиралася на лозунги, що не збігаються з національними інтересами і навіть суперечать їм. Особливо впадають в очі кардинально відмінні позиції різних електоральних груп щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України, вибору стратегічних партнерів, надання російській мові статусу другої державної тощо.

Висновки. Україна все ще перебуває на етапі системного визначення та змістовного наповнення національних інтересів. Політичні сили, що представляють різні регіони та різні покоління політично активного населення, не виступають проти національних інтересів як прийнятої у світі ознаки зрілої державності. Водночас суб'єкт-об'єктна композиція, ресурсне забезпечення, змістовне навантаження національних інтересів в умовах сучасної України – це ті чинники, які недостатньо об'єднують, а у деяких випадках надійно роз'єднують носіїв українського паспорта, що розмовляють схожими, але різними слов'янськими мовами та як зовнішню підтримку незалежності власної держави бачать Брюссель, Москву, дехто – навіть Пекін. За таких умов система забезпечення національної безпеки України об'єктивно окреслена лише в загальних рисах, що не дозволяє застосувати стосовно неї критерії досконалості, ефективності, здатності до стійкого функціонування за різних деструктивних впливів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Богданович В. Ю. Основи державного управління забезпеченням обороноздатності України: теорія і практика / В. Ю. Богданович, М. Ф. Єжєєв, І. Ю. Свіда. – Львів, 2008.

2. Дзьобань О. П. Національна безпека в суспільствах транзитивного типу / О. П. Дзьобань. – Х. : НДА України, 2004.
3. Ліпкан В. А. Національна безпека України: нормативно-правові аспекти забезпечення / В. А. Ліпкан. – К., 2003.
4. Лутовинов В. И. Военно-политические процессы в мире и России / В. И. Лутовинов, Ю. Н. Мотин. – М. : РАГС, 2009.
5. Слонімський В. Г. Міжнародні відносини, геополітика і національна безпека / В. Г. Слонімський. – К. : ВІ КНУ ім. Т. Шевченка, 2008.
6. Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України). – К., 2004.
7. Стратегія національної безпеки України в контексті досвіду світової спільноти. – К. : НІСД та ін., 2001.
8. Требин М. П. Национальная безопасность Украины и НАТО / М. П. Требин // Вестн. Междунар. Славян. ун-та (г. Харьков). – 1999. – Т. II, № 3. – С. 3–7.
9. Требин М. П. Правосвідомість громадян України: стан та види деформації / М. П. Требин // Вісн. Харк. нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». – 2009. – № 844. – С. 59–62.
10. Циганов В. В. Політична безпека і безпечна політика: складові, ознаки, стан, тенденції / В. В. Циганов. – К. : Ніка-Центр, 2006.

НАЦИОНАЛЬНЫЕ ИНТЕРЕСЫ УКРАИНЫ КАК «ВЫСШАЯ МАТЕМАТИКА» ГОСУДАРСТВЕННО-ТВОРЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ

Смолянук В. Ф.

Приведен историко-политологический анализ трактовки национальных интересов Украины за весь период ее независимости. Обосновано, что субъект-объектная композиция, ресурсное обеспечение, содержательная нагрузка национальных интересов в условиях современной Украины являются амбивалентными факторами.

Ключевые слова: национальная безопасность, национальные интересы, политическая культура, создание государства.

NATIONAL INTERESTS OF UKRAINE AS «HIGHER MATHEMATICS» OF STATE CREATIVE THOUGHT

Smolyanuk V. F.

In the article the political history and politology analysis of interpretation of national interests of Ukraine is given for all period of its independence. Grounded, that subject and object composition, resource providing, the rich in content loading of national interests in the conditions of modern Ukraine is ambivalent factors.

Key words: national safety, national interests, political culture, creation of the state.

УДК 32:001(477)

О. М. Сахань, кандидат соціологічних наук, доцент;

О. В. Новіков

ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ В УКРАЇНІ ЯК ПРОЯВ ДЕСТРУКЦІЇ ВЛАДИ

Розглянуто політичні конфлікти в Україні як деструктивне явище, їх специфіку, прояви та стадії. Здійснено пошук механізмів щодо запобігання вже існуючим політичним конфліктам та їх розв'язання.

Ключові слова: конфлікти, політичні конфлікти, деструкція влади, розв'язання політичних конфліктів.

Актуальність теми. Сучасний процес державотворення в Україні розвивається в умовах підвищеного соціального напруження, притаманного, як правило, всім перехідним політичним системам. Політичні відносини, правова сфера країни та безпосередньо конституційний процес характеризуються динамізмом, певними конфліктними тенденціями та ризиками, що є наслідком невеликого досвіду та невміння врегулювати політичні суперечності в суспільстві, відсутності альтернатив у розв'язанні проблем державотворення або елементарного ігнорування цих колізій. З проголошенням незалежності в Україні до теперішнього часу політичні конфлікти стали невід'ємною частиною функціонування державної влади.

Політичні конфлікти як різновид і результат конфліктної взаємодії політичних суб'єктів, що сперечаються між собою стосовно розподілу владних повноважень і ресурсів, мають дихотомічну природу. З одного боку, політичні конфлікти відіграють *позитивну роль* у суспільному житті, сигналізуючи суспільству і владі про існуючі суперечності, розбіжність позицій громадян і стимулюючи дії, здатні поставити ситуацію під контроль. Конфлікти можуть виступати засобом не тільки тиску на політичних опонентів, а й розрядки, зняття соціального напруження між антагоністами; вони стимулюють позитивні перетворення і сприяють створенню та підтримці певного балансу політичних сил у суспільстві, формуванню нових соціальних інститутів, запобігають окостенінню соціальної системи та відкривають шлях інноваціям.

З другого боку, конфлікти виступають *деструктивним явищем* для всієї політичної системи і влади. Конфлікти можуть уповільнити темпи соціального, економічного, політичного і духовного розвитку суспільства, викликати кризу суспільного розвитку та виникнення диктаторських і тоталітарних режимів, сприяти руйнуванню соціальних комунікацій, супроводжуватися наростанням у суспільстві песимістичних настроїв і падінням моралі, призвести до політичної кризи і навіть до суспільної катастрофи, спричинити загибель

людей і матеріальні втрати, нарешті, викликати за собою нові, більш деструктивні конфлікти. Усе це свідчить про вирішальну роль конфліктів в існуванні людства взагалі і кожної людини зокрема, що і визначає наперед актуальність їх вивчення, особливо в сучасних умовах загострення конфліктності в нашій країні.

Метою цієї статті є дослідження політичних конфліктів в Україні, їх ознак, деструктивних проявів, а також шляхів превенції та розв'язання.

Наукове розроблення проблеми. Теоретичним підґрунтям аналізу політичних конфліктів в Україні як прояву деструкції влади стали праці класиків теорії політичного конфлікту: А. Токвіля, К. Маркса, Г. Зіммеля, Л. Гумпловича та їх послідовників К. Боулдінга, Л. Козера, А. Бенлі, котрі визначали конфлікт як головне джерело політики, що полягає у докорінних змінах у політичному просторі. Е. Дюркгейм, М. Вебер, Д. Дьюї та інші дослідники розглядали конфлікти як аномалію політичного процесу. На важливість розуміння владного аспекту під час вивчення конфлікту вказували західні вчені К. Козер, Р. Дарендорф, К. Полецький. Сучасні науковці В. Кремень, О. Чуміков, В. Бекешкіна, В. Небоженко, Б. Краснов, Е. Степанов та інші досліджували конфлікт як динамічний тип соціальних відносин, пов'язаних із потенційно можливим чи реальним зіткненням суб'єктів на ґрунті тих або інших суперечливо усвідомлених переваг інтересів або цінностей, які постійно присутні та не піддаються повному усуненню. А. Здравомислов, аналізуючи традиції проблематики політичного конфлікту, виходить із того, що політичний конфлікт – це постійно діюча форма боротьби за владу в конкретному суспільстві. Ю. Оборотов, М. Орзіх, В. Речицький, О. Ющик досліджують природу соціальної напруженості, яка спричиняє політичну та правову активність суб'єктів політико-правових відносин, І. Прокопенко та В. Малишенко визначають рівні розвитку політичного конфлікту, пов'язані із генезою владних відносин. Отже, незважаючи на достатню кількість досліджень щодо різноманітних сторін політичних конфліктів проблема їх деструктивних проявів потребує поглибленого розгляду.

Політичний конфлікт як форма політичних відносин характеризується відкритим зіставленням політичних інтересів і зіткненням протиборчих соціально-політичних сил, дії яких спрямовані на досягнення несумісних цілей, насамперед у сфері влади, домінування, впливу, авторитету. До числа політичних можна віднести будь-які конфлікти за участю політичних акторів або з політичним звучанням. Політичні конфлікти виникають у ситуаціях, коли існують різні цінності, цілі, погляди, протистояння і боротьба соціальних, етнічних, конфесіональних та інших груп, прошарків та спільнот людей у процесі набуття, поділу влади або боротьби за цю владу й оволодіння владними ресурсами. Тому суто політичні конфлікти у «чистому» вигляді є досить рідким явищем [1, с. 24].

Одна з особливостей політичного конфлікту полягає в тому, що він безпосередньо або опосередковано зачіпає інтереси великих соціальних груп, прошарків, класів, суспільства в цілому. Тому суб'єкти політичного конфлікту (політичні організації, інститути та окремі лідери) завжди виступають від імені певної соціальної спільноти. Для захисту своїх інтересів і цінностей окремі громадяни об'єднуються у співтовариства, створюють організації та інститути і в такий спосіб стають *суб'єктами політичного конфлікту*.

Змістом політичних конфліктів є *політична боротьба*, кінцева мета якої – перемоги супротивника або зірвати можливі протидії з його боку та не дати йому можливості перемоги себе. Конфліктанти обирають різноманітні форми політичної боротьби, у тому числі партійні та парламентські дискусії, боротьбу за голоси виборців, акції протесту, страйки, заколоти, бунти, революції, війни тощо [2, с. 115–116].

Структура політичного конфлікту має двоякий характер.

З одного боку, вона статична, що дозволяє розглядати конфлікт у статистиці, і включає такі елементи, як суб'єкти і об'єкти конфлікту, а також конфліктна взаємодія. Ця структура відображує конфліктний процес у розрізі, з деяким припиненням його розвитку.

З другого боку, динамічна структура конфлікту, подана у вигляді послідовної зміни його елементів (конфліктна ситуація, інцидент, конфлікт-взаємодія, завершення), характеризує цей процес у динаміці. Така структура конфлікту покликана встановити відповідність явищ визначеного кола в часі, дозволити досліджувати феномен конфлікту в розвитку і надати можливість виявити не тільки походження даного явища, а і його зникнення, тобто розглядати його як складний процес [3, с. 52].

Останніми роками конституційний процес державотворення в Україні був досить непростим та конфліктним. На нього суттєво впливали притаманні перехідному стану суспільства суперечності – між високою динамікою політичних процесів і необхідністю збереження стабільності політичної системи, правопорядку і законності, між завданнями побудови демократичної, правової держави, цивілізованого громадянського суспільства і необхідністю подолання антидемократичної спадщини, між призначенням нових демократичних інститутів і формами їх реалізації у політичній практиці. Ці суперечності й тепер, після внесення змін до Конституції України, продовжують впливати на політико-правову систему, що значною мірою пов'язано зі зміною ідейно-політичних пріоритетів у країні, консерватизмом мислення частини державних управлінців, колізійністю співіснування сучасних політичних явищ, інститутів, правових приписів [4, с. 4].

Особливістю політичних конфліктів у теперішній Україні є те, що вони відбуваються в середовищі самої влади. Уже тривалий час продовжується

боротьба за володіння реальними її важелями. Роль влади в конфліктах, які виникають у неполітичних сферах, але які безпосередньо або опосередковано зачіпають основи існування цієї влади, винятково велика.

Так, серед конфліктів, що відбуваються в українському суспільстві, вітчизняні вчені виділяють низку суттєвих властивостей:

1) домінування неполітичних мотивів, тобто таких, що базуються не на інтересах суспільства, а на мотивах особистого характеру. У цьому плані є всі підстави говорити про суттєву трансформацію демократичної ідеї народного представництва, оскільки виявляється, що обрані політики не стільки «представляють» інтереси народу чи окремої соціальної групи, сегмента суспільства тощо, скільки більш чи менш активно «просувають» власні цілі та амбіції. Отже, всі конфлікти, які спостерігаються в Україні, нагадують айсберги, де публічною є лише верхівка, тоді як реальні причини і рушії таких колізій, справжні політичні вимоги всіляко приховуються і практично ніколи не виносяться у сферу публічно артикульованих;

2) особливістю політичних конфліктів у сучасній Україні є їх неінституційованість критеріїв, тобто здатність чи нездатність суб'єктів політичного конфлікту діяти за правилами політичної боротьби;

3) важливою рисою сучасних конфліктів в українській політиці є характер їх перебігу [5, с. 800].

У політичному і соціальному просторі країни сьогодні поширені вогнища всіх можливих типів політичних конфліктів:

– конфлікт ідентичностей (сепаратизм східних і південних регіонів, спроби впровадження російської мови як державної, акції проти НАТО, негативний образ Донбасу, Західної України);

– конфлікт між владою і опозицією («помаранчева революція», протистояння коаліції і опозиції в парламенті, президентські вибори);

– конфлікт між політичними конкурентами в межах однієї електоральної ніші (Блок Литвина і БЮТ);

– конфлікт між бізнесовими конкурентами, що мають політичний вплив (приватизація Одеського припортового заводу);

– конфлікт особистий (Ю. Тимошенко і В. Янукович, Ю. Луценко і Л. Черновецький).

Комплексна дія конфліктогенних чинників у вітчизняних умовах створює певні закономірності їх появи і протікання. Політичні конфлікти в Україні, як правило, зумовлені сукупністю об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Простежується чітка тенденція до генералізації конфлікту – внаслідок внутрішньої ескалації він проєктується з одного рівня на інший. Важливу роль при цьому відіграють політичні сили, запрограмовані на ескалацію конфлікту. Їх політичну стратегію побудовано на створенні конфлікту, його підтриманні й ескалації за будь-яких умов [6].

Нова система влади в країні стала джерелом принципово нових за змістом політичних конфліктів. Раніше це було протистояння влади й опозиції, а сьогодні головний політичний конфлікт розвивається між вищими посадовими особами держави.

Політична діяльність в Україні останніми роками дедалі більше зводиться до міжінституційних конфліктів компетенції. Це яскраво засвідчують стосунки між президентами і Верховною Радою України двох останніх скликань, між Президентом і Прем'єр-міністром від опозиційної партії. За нинішньої ситуації, коли глава держави втратив статус гаранта Конституції, що є останньою і ключовою ланкою в складній системі владних ієрархій, однією з постійних причин конфліктів у боротьбі за владу стала процедура призначень посадових осіб. Це можна простежити на прикладі призначень глав державних адміністрацій. Сьогодні практично кожне кадрове призначення і на центральному, і на регіональному рівнях стає політичною проблемою [7].

Досить часто до нестабільності існуючого в Україні конституційного ладу призводить конфліктність у взаєминах інших суб'єктів державно-правових відносин. Так, дуже сумнівне за своєю легітимністю рішення низки обласних рад східного регіону нашої держави щодо надання російській мові особливого статусу стало суттєвим чинником політичної дестабілізації, який підриває засади конституційного ладу України в цілому.

Прикладом негативного впливу конфліктності у стосунках суб'єктів державно-правових відносин є також деструктивна практика формування коаліції депутатських фракцій у Верховній Раді України. Відсутність чітко врегламентованих процедур, які б мали визначити, яка саме сила, що отримала мандати у Верховній Раді України, має право виступати ініціатором створення такої коаліції, який час для цього їй відводиться, яка роль у цьому процесі Президента України тощо, призвели до того, що політична боротьба, яка точилася між політичними партіями та виборчими блоками під час виборчої кампанії, переросла у конфліктність після її закінчення [8, с. 13].

Ще однією причиною конфлікту всередині державно-адміністративного апарату в Україні є управлінська криза. Заміна управлінців середньої ланки представниками нової політичної команди призвела до некерованості на місцях і в багатьох центральних органах влади. Конкуренція між Президентом і Кабінетом Міністрів у призначеннях на посади ще більше ускладнила ситуацію. Голови обласних держадміністрацій не мають чіткого розуміння того, до якої владної вертикалі вони входять. Вакуум влади заповнюється особами, чия діяльність нічого спільного не має зі службою на користь суспільству і державі. В органи влади приходять представники фінансово-промислових груп і особи, пов'язані з кримінальними угрупованнями, котрі діють у своїх

власних інтересах. Усе це спричиняє втрату авторитету державної служби і органів державної влади.

Ситуація в країні показує, що, використовуючи недоліки конституційної реформи, Основний Закон намагаються переробити під найвпливовішу на сьогодні елітиську групу. Постає питання і про ревізію політреформи. Проте слід розуміти, що скасувати її можна, але відновити монособ'єктність верховної влади в країні неможливо. Суб'єктами політики, котрі впливають на політичні процеси і державний устрій України, останніми роками стають вищі судові інстанції. 2004 р. це був Верховний Суд, згодом і по сьогодні – Конституційний. Саме до нього апелюють органи влади та вищі посадові особи держави, і цей орган як інструмент, що впливає на функцію наслідку конфлікту, може реально вирішувати історичну долю України.

Не маючи досвіду перебування в конфлікті і виходу із нього, наша країна опинилася в постійно діючому конфліктному полі. За умов конфліктної політики економіка цілковито залежить від політичних процесів, а регулювання економіки – від політичних інтересів. Це призводить до ігнорування об'єктивних економічних законів. Вплив на політику великих бізнес-груп створює дисбаланс в економічному розвитку окремих регіонів і рівні життя різних соціальних груп, що також сприяє розвитку конфлікту.

Значущу роль у загостренні конфліктів відіграють засоби масової інформації, а громадянське суспільство не здатне протистояти негативним діям влади через свою слабкість.

На нашу думку, специфікою перебігу політичних конфліктів в Україні є те, що вони спричинені та залежать від переважної деструктивності політичної влади країни. З одного боку, наявна в країні деструкція влади сприяє появі та лише загострює політичні конфлікти, з другого – самі політичні конфлікти призводять до ще більшої деструктивності.

Специфіка стану політичної влади в Україні сьогодні полягає, по-перше, в сильній дифузії джерел влади; по-друге, у розриві влади та відповідальності її носіїв за результати своєї діяльності; по-третє, у зростанні непорозуміння між владними структурами та громадськістю, населенням; по-четверте, у запеклій боротьбі як між горизонтальними, так і між вертикальними структурами влади [9, с. 25].

В умовах конституційної кризи вищі органи держави не можуть успішно виконувати покладені на них функції, постійно йде боротьба за розподіл повноважень серед владних інститутів, посилюється дезінтеграція суспільства, що породжує нові політичні конфлікти. У свою чергу, неможливість врегулювання політичних суперечностей, а то й просто елементарне ігнорування колізій приводять ефективність влади в занепад. Як яскравий приклад цього можна навести блокування трибун Верховної Ради України, необгрунтоване накладання Президентом вето на закони щодо підвищення соціальних

стандартів наприкінці 2009 р., порушення строковості виборів до місцевих рад, непроведення конституційної реформи тощо.

Дуже сильний взаємовплив політичних конфліктів та деструкції влади дозволяє зробити висновок про те, що неможливо привести владу до конструктивності, не врегулювавши конфлікти, що виникають у сфері політики. Саме тому безперервне виявлення і розв'язання політичних конфліктів є необхідною умовою стабільності влади та її ефективного функціонування.

Отже, сучасний політичний конфлікт в Україні можна визначити як горизонтальний з елементами вертикального режимного конфлікту інтересів, що має ознаки внутрішньодержавної загальнонаціональної кризи.

Результати дослідження вказують на те, що політичне конфліктне поле в Україні не знівелюється, доки ініціатива не почне виходити від влади. Політичні конфлікти в Україні повинні бути обмежені не лише за інтенсивністю, а й за своєю тривалістю. Інакше механізми державного управління деформуються до такої міри, що не в змозі підтримуватимуть баланс суспільних інтересів. Існує небезпека, що наслідком конфлікту може стати нова революція, яка призведе не тільки до зміни форми правління та системи цінностей, а й до втрати державності.

Конфлікти в політико-правовій сфері мають місце не тільки в країнах, що йдуть від авторитарних режимів до демократичного, а й у державах сталої демократії. Проблема не стільки в конфліктах, скільки у відсутності знань та навичок компетентно їх вирішувати на компромісній основі, тому необхідно накопичувати досвід їх розв'язання.

Як же врегулювати та вирішити політичний конфлікт?

З конкретних прийомів регулювання конфліктів найбільш поширений *метод інституціоналізації політичних конфліктів* (створення всіляких комітетів, рад, комісій, проведення «круглих столів» та ін.). Такий метод веде до впорядкування вимог претензій, прагнень раніше роз'єднаних учасників конфлікту.

Важливу роль у регуляції конфлікту може відіграти *посередництво третьої сторони*, яка ставить собі за мету розроблення і проведення заходів примиренського характеру. Найбільш ефективна діяльність посередницької сторони тоді, коли вона сформована з компетентних, нейтральних, демократично настроєних представників неполітичних інститутів. Проте в ролі регулятора можуть виступати і державні (урядові) організації.

Зняття напруження шляхом *усунення причин незадоволеності* (реформа, роз'яснювальна робота тощо) може сприяти розрядці обстановки, що склалася, і не допустити переходу конфліктної ситуації в кризову.

Цікавий метод регулювання розроблено фахівцями школи державного управління ім. Дж. Кеннеді при Гарвардському університеті, званий ними *методом «єдиного тексту»*. Посередницька сторона виробляє проект до-

говору і дає його одній із конфлікуючих сторін. Цей проект можна критикувати, вносити до нього поправки, а то й запропонувати свій варіант договору. Те ж саме пропонується виконати й іншій стороні. У результаті багатократного повернення обома сторонами чергових варіантів договору посереднику досягається відносна згода, виробляється договір, прийнятний для всіх.

Для правильного підходу до розуміння політичного консенсусу в нашій багатонаціональній країні може бути плідно використана *ідея соборності*, обґрунтована російським філософом В. Соловйовим. Люди, що знаходяться в соборі, не єдині, не однакові. Кожний із них грішний по-своєму, і кожен, залишаючись самодостатньою особою, звертається до Бога зі своїм власним благанням. Але собор об'єднує їх, і всі вони добровільно виконують загальний ритуал.

Саме таке розв'язання конфлікту шляхом переговорів і без поразки сторін є найцивілізованішим способом вирішення суперечності.

В умовах політичної кризи, коли досягти консенсусу не вдається, єдиним засобом розв'язання конфлікту є введення особливого (надзвичайного) стану, про який в Україні прийнято спеціальний закон. Такий стан може бути введений указом Президента. Мета введення надзвичайного стану — забезпечення громадського порядку і безпеки громадян шляхом посилення діяльності органів влади, Збройних Сил, МВС і громадськості стосовно дотримання законності. Але надзвичайний стан не забезпечує врегулювання політичної кризи, яка вимагає погоджувальних процедур [10, с. 293–296].

Нині особливу увагу слід також зосередити на створенні нових способів *превенції політичних конфліктів*. Наприклад, аби усунути можливість виникнення політичних конфліктів через деструкцію Верховної Ради України, деякі вчені пропонують введення законодавчої конфліктологічної експертизи, яка вже активно використовується при дослідженні різноманітних соціальних процесів. Завданнями такої експертизи мають стати: комплексне оцінювання відповідними фахівцями (конфліктологами, юристами, політологами, соціологами, психологами) ступеня конфліктогенності створених правових норм; виявлення можливих юридичних колізій, які можуть стати передумовою конфліктних ситуацій у праві і як наслідок подальшої політичної нестабільності; прогнозування впливу створюваних нормативних актів на стан суспільних відносин з точки зору узгодження інтересів різних суспільних груп і прошарків; аналіз взаємодії норм права і конфліктогенних чинників, що існують у суспільстві на момент створення правових норм, тощо [11, с. 174–175].

Висновки. Складна політична і соціально-психологічна ситуація в Україні не лише визначає певною мірою зміст конфліктів і форми їх прояву, дієвість засобів регулювання, а й впливає на сприйняття їх населенням та елітами.

Проте в нашій країні не розроблено конституційних основ і правових норм розв'язання політичних конфліктів, що призводить до деструкції влади, її неспроможності виходу з кризових ситуацій. З цієї причини державна влада не може розв'язувати політичні конфлікти і лише загострює їх та збільшує кількість таких конфліктів. Також через відсутність досвіду цивілізованого і легітимного управління конфліктами переговори, досягнуті компроміси мають короткотривалий характер і не приносять бажаних результатів. Тому головною метою політологів, що займаються політичними конфліктами, є розв'язання загальних і конкретних схем регулювання і розв'язання таких конфліктів в Україні.

Тому подальше дослідження проблематики політичних конфліктів, методів їх вирішення має велике значення як для політології, конфліктології, так і для конституційного права та інших правових наук.

ЛІТЕРАТУРА

1. Єзеров А. Конституційний конфлікт як феномен та процес в Україні : монографія / А. Єзеров. – Одеса : Юрид. л-ра, 2008. – 240 с.
2. Конфліктологія : підруч. для студ. вищ. навч. закл. юрид. спец. / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, О. М. Сахань та ін. ; за ред. Л. М. Герасіної та М. І. Панова. – Х. : Право, 2002. – 256 с.
3. Шумпанніков О. М. Сутність та форми політичних конфліктів / О. М. Шумпанніков // Конфлікти в суспільствах, що трансформуються : зб. наук. ст. (за матеріалами XI Харк. політол. читань) / упоряд. : А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – 212 с.
4. Герасіна Л. М. Конституційний чинник у подоланні соціально-політичних протиріч в українському суспільстві / Л. М. Герасіна, М. І. Панов // Конституція України: досвід реалізації та шляхи удосконалення : матеріали «круглого столу», організ. і провед. Наук.-дослід. ін.-том держ. буд-ва та місц. самоврядування АПрН України з нагоди 10-ї річниці прийняття Конституції України, м. Харків, 21 черв. 2006 р. / редкол. : Ю. П. Битяк, І. В. Яковюк, Г. В. Чапала. – Х. : Право, 2006. – 120 с.
5. Ростецька С. І. Толерантні відносини як необхідна умова вирішення політичних конфліктів / С. І. Ростецька // Держава і право : зб. наук. пр. Юрид. і політ. науки. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2005. – Вип. 30. – 816 с.
6. Передумови загострення політичних конфліктів та пропозиції щодо подолання кризового сценарію [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Margch/04.htm>.
7. Романенко Ю. Межинституціональна війна / Ю. Романенко, А. Кузниченко [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vovremya.info/?art=2577>.
8. Веніславський Ф. В. Державно-правові конфлікти як фактор політичної дестабілізації в Україні / Ф. В. Веніславський // Конституційно-політичний процес в Україні: ідеї, досвід, проблеми : зб. наук. ст. (за матеріалами XVIII Харк. політол. читань). – Х. : Право, 2006. – 175 с.
9. Гресенко В. А. Особливості політичних конфліктів в Україні в 1991–1994 роках / В. А. Гресенко // Конфлікти в суспільствах, що трансформуються : зб. наук. ст.

(за матеріалами XI Харк. політол. читань) / упоряд. : А. П. Гетьман, О. В. Ставицька. – Х. : Право, 2001. – 200 с.

10. Політологія : навч. посіб. / О. М. Кузь, Л. Ф. Дзіндра, О. М. Сахань та ін. – Х. : Вид-во ХНЕУ, 2004. – 340 с.

11. Ставицька О. В. Конфліктологічна експертиза законодавства як чинник політичного консенсусу / О. В. Ставицька // Проблеми розбудови державності та народо-владдя в Україні (до 20-річчя Народного Руху України за перебудову) : XXII Харк. і політол. читання : матеріали міжнар. наук.-теор. конф. – Х. : ХАП : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, НДІ держ. буд-ва і місц. самоврядування АПРн України, 2009. – 208 с.

ПОЛИТИЧЕСКИЕ КОНФЛИКТЫ В УКРАИНЕ КАК ПРОЯВЛЕНИЕ ДЕСТРУКЦИИ ВЛАСТИ

Сахань Е. Н., Новиков О. В.

Рассмотрены политические конфликты в Украине, их специфика, проявления, структура. Ведется поиск механизмов предупреждения и решения уже существующих политических конфликтов.

Ключевые слова: конфликты, политические конфликты, деструкция власти, решение политических конфликтов.

POLITICAL CONFLICTS IN UKRAINE AS DISPLAY OF DESTRUCTION THE AUTHORITIES

Sakhan O. M., Novikov O. B.

In article political conflicts in Ukraine, their specificity, display, structure are considered, search of mechanisms of the prevention and the settlement of already existing political conflicts are conducted.

Key words: conflicts, political conflicts, destruction the authorities, the settlement of political conflicts.

УДК 316.32

О. О. Маркозова, кандидат соціологічних наук, доцент

ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО КОНФЛІКТІВ

Розглянуто сутність та наслідки процесу глобалізації в усіх сферах життєдіяльності суспільства. Показано, що глобалізація, маючи певні позитивні моменти, у кінцевому результаті призводить до зростання соціально-політичного напруження у світі, є джерелом конфліктів. Доведено, що подолати негативні наслідки і числен-

ні ризики, які супроводжують процеси глобалізації, можна лише на основі розроблення та впровадження міждержавними організаціями політики, спрямованої на пере-структурування міжнародних відносин, що може пом'якшити ці відносини, та ви-хованням культури толерантності.

Ключові слова: суспільство, інтеграція, глобалізація, конфлікт, згода, толе-рантність.

Актуальність теми. Сподівання на безконфліктний розвиток світу, який в умовах глобалізації через стимулювання економічного розвитку всіх держав призведе до загального зростання добробуту і толерантності, на прак-тиці не виправдалися. Світ, навпаки, вступив у період системної кризи і хао-тичної поведінки.

Сьогодні вже очевидно, що глобалізація не зменшує, а збільшує і закріп-лює економічну диференціацію країн та народів, формує суперечності в політичному, культурному та соціальному розвитку і знайти їх загальний зна-менник стає все важче. У зв'язку із цим актуальною постає проблема аналізу сутності, форм та джерел виникнення конфліктів в умовах глобалізації шляхів їх попередження і перспектив досягнення згоди між різними суб'єктами соціально-політичної взаємодії.

Наукове розроблення проблеми. Зважаючи на те, що глобалізація стала важливим реальним аспектом сучасної світової системи, однією з найбільш впливових сил, яка визначає подальший розвиток усіх сфер жит-тедіяльності людини і суспільства, аналізу цього складного і багатоаспект-ного явища присвячено праці багатьох дослідників [1–8]. У той же час попри значну кількість наукових досліджень окремих аспектів процесу глобаліза-ції актуальною лишається проблема її всебічного аналізу як динамічної системи для комплексного розгляду наслідків і суперечностей глобалізації, що породжують світові, міждержавні, регіональні конфлікти з метою їх мінімізації.

Нині для світового співтовариства дуже актуальною стає проблема: як при глибоких відмінностях в економічному, політичному, соціальному розви-тку, різних інтересах та культурних цінностях люди можуть налагодити спільне життя і на яких саме засадах?

У зв'язку із цим **метою** даної статті є комплексний аналіз процесів глобалізації в усіх сферах суспільного життя, де вона спричиняє конфлікти, з метою надання адекватних рекомендацій щодо їх мінімізації.

Процес взаємодії і зближення держав відбувався протягом усієї історії людства, але на межі XIX–XX ст. світ вступив у фазу активної інтеграції. За рахунок виникнення телефону, пароплава і конвеєра інтенсивно розвивають-ся світова торгівля та інвестиції. Традиційну замкненість країн було зруйно-вано. Зросла взаємна залежність народів і держав, а інтернаціоналізація господарства, політичного та культурного життя ще більше активізувала про-

цеси інтеграції. Пройшовши значний історичний шлях, що вимірюється тисячоліттями, людство з ізольованих локальних груп трансформувалося в єдине історичне утворення, отримавши загальнопланетарну форму існування у межах єдиної території. Відбулася глобалізація.

Глобалізація сьогодні охоплює всі сфери суспільного життя, включаючи економіку, політику, соціальну сферу, культуру, екологію, безпеку тощо. Однак перш за все глобалізація – це злиття національних економік у загальносвітову систему, яка базується на лібералізації руху товарів і капіталів, швидкому передаванні інформації, технологічній та науково-технічній революції.

Спочатку глобальні зрушення в економіці розглядали тільки як позитивні явища. Такі теоретики першої хвилі глобалізації, як Р. Кобден і Дж. Брайт, стверджували, що вільна торгівля сприяє надзвичайному економічному зростанню і на основі соціального процвітання, яке базуватиметься на взаємній залежності, народи забудуть про попередні конфлікти. Ідея позитивного впливу глобалізації на світові процеси отримала найбільший розвиток у книзі Нормана Ейнджела «Велика ілюзія», опублікованій у 1909 р. У ній автор доводить неможливість виникнення на планеті глобальних конфліктів унаслідок надзвичайної економічної і політичної взаємозалежності держав. Однак уже через п'ять років всі надії на мир зруйнувалися – розпочалася Перша світова війна, яка загальмувала процеси глобалізації до 70-х років XX ст. З кінця 70-х років XX ст. розпочалася друга хвиля глобалізації, поштовхом до якої стала революція у сфері інформатики і телекомунікації.

Зараз глобалізація уже не викликає однозначної реакції у світі. Одні дослідники вважають, що у майбутньому вона стане джерелом загального процвітання і соціальної стабільності. Єдиний ринковий простір сприятиме зниженню конкуренції, скороченню розриву між багатими і бідними країнами, які згодом зможуть знайти свою нішу у світовій економіці. Інші наголошують на тому, що глобалізація призводить до збільшення суперечностей та конфліктів у світі, в результаті яких поляризація країн-лідерів і країн-аутсайдерів стане ще більш чіткою і різкою.

Зрозуміло, що однозначно оцінити глобалізаційні процеси досить складно. Глобалізація має як позитивні, так і негативні наслідки, що виражається у реальних та потенційних суперечностях і конфліктах. Можливо, критерієм такого оцінювання могла б стати відповідь на питання: хто виявляється у більшому вииграші від глобалізації?

У сучасних умовах міжнародна глобалізація виробництва характеризується тим, що об'єднання і кооперація країн відбуваються у світі пошарово за ознаками спорідненості матеріального виробництва, достатку, законодавства тощо. Така ситуація спричинила виокремлення у глобалізаційних процесах трьох груп країн, між якими виникає та розвивається конфлікт.

До першої групи належать найбільш розвинуті держави Європи та США, які в основному працюють над інтелектуальними та наукомісткими технологіями. Потрапити у цю групу іншим країнам надто важко, бо об'єднання відбувається на такому інформаційному і технологічному рівні, що так звані «периферійні країни» зможуть його подолати не скоро. Другий щабель інтеграції відведено країнам індустріального типу, для яких залишаються екологічно небезпечні технології, енергоємне виробництво, хімія, сільське господарство. На третьому рівні знаходяться країни – постачальники енергоносіїв, сировини, дешевої робочої сили. Основна проблема цих країн якраз і полягає у тому, що характерною рисою постіндустріального суспільства є те, що воно не потребує значних обсягів робочої сили. Звідси виникають суперечності між двома цілями: входженням у постіндустріальний світ та забезпеченням зайнятості населення, що значною мірою послаблює міжнародні позиції країн периферії та ускладнює їх просування шляхом наздоганяючого розвитку.

Унаслідок дисбалансу між різними групами країн відбуваються не конвергенція чи вирівнювання доходів, а найчастіше – їх поляризація і депривація бідності у країнах, що розвиваються. У процесі глобалізації держави-лідери отримують ще більші прибутки і привілеї, а бідні країни все більше відстають від них. Зростаючий розрив у прибутках викликає невдоволення у громадян країн-аутсайдерів, яке може спричинити міжнародні конфлікти, оскільки всі прагнуть приєднатися до клубу багатих країн і готові боротися за свою частку в світовому виробництві.

Деякі опоненти говорять про можливість глобальної конвергенції доходів, аргументуючи це тим, що економіка бідних країн розвивається більш швидкими темпами, ніж економіка багатих. У дійсності ж швидкий розвиток економік є характерним лише для незначної кількості держав, у той час як цілі регіони планети не мають жодних шансів змінити своє становище у найближчі десятиліття. Їх вигоди від глобалізації мінімальні або ж зовсім відсутні. Унаслідок цього відбувається не конвергенція або вирівнювання доходів, а скоріше різка поляризація рівня життя народів різних країн.

Потенційний конфлікт полягає також у тому, що капіталістичне накопичення капіталу практично втратило ефективність і досягло рівня, коли виникли причини, що обмежують подальші можливості розвитку капіталістичної системи господарювання. За цих умов вона може вижити тільки за рахунок експлуатації, а часом і поневолення не окремих робітників, а цілих держав, що неминуче призведе до міжнародних конфліктів.

Крім того, взаємозалежність національних економік на світовому рівні пов'язана із потенційною регіональною і глобальною нестабільністю. Локальні економічні коливання чи кризи в одній країні можуть мати глобальні на-

слідки, що підтверджується сучасною світовою економічною кризою. Результатом цього може стати економічний конфлікт із загрозою перетворення навіть на військове протистояння.

Сьогодні світ намагається уникнути глобальних економічних конфліктів шляхом розвитку співробітництва на основі політичних узгоджень чи створення нових міжнародних інститутів, однак події, свідками яких ми нині стали, демонструють неготовність світової спільноти до ефективної взаємодії.

Це відбувається перш за все тому, що особливістю сучасного етапу глобалізації є зростання ролі транснаціональних корпорацій (ТНК) не тільки в економічних, а й у політичних процесах. Фактично багатонаціональні підприємства, ТНК, демонструючи неабияку здатність адаптуватися до умов, що швидко змінюються, за рахунок концентрації наявних ресурсів та передових напрямків науково-технічного прогресу, а не окремі держави перетворилися на основних діючих суб'єктів глобалізації. Більша частина товарів їх підприємств виробляється у зарубіжних філіях, нерозвинутих країнах, де робоча сила, як уже зазначалося, є у надлишку і тому дуже дешева. Конфліктна ситуація полягає у тому, що власники корпорацій не зацікавлені у розвитку периферійних держав і включенні їх в активні глобалізаційні процеси. У разі економічного розвитку країн-аутсайдерів власники ТНК втратять надприбутки, що, зрозуміло, їх не влаштовує.

Упродовж останніх десятиліть у світі стався перерозподіл владних повноважень з національного на глобальний рівень, утвердився примат міжнародного права та водночас зменшився обсяг контрольних функцій урядів деяких держав. Глобалізація руйнує кордони, протистоїть національній державі як такій. Імовірно, суверенні держави на деякий час збережуть свою незалежність, однак паралельно національному суверенітету розширюватиметься зона впливу міжнародних організацій. Очевидно, що настільки глибокі системні зміни не могли не позначитися на сутності та механізмах реалізації політики всіх держав світу і виникненні нових міжнародних конфліктів.

Одним із наслідків глобалізації є загострення суперечностей між значно збільшеним рівнем впливу на світові процеси країн-лідерів та зменшенням суверенітету інших країн. Дестабілізація світового порядку наочно виявляється у зниженні ролі існуючих міжнародних інститутів, у першу чергу ООН. Сили, що визначають майбутній розвиток, усе менше враховують її рішення, відсувають на узбіччя світової політики.

Значна шкода завдається світовому праву. Провідні держави світу демонструють явні ознаки того, що воно стало перешкодою на шляху досягнення необхідних їм цілей. Більш того, держави-лідери готові використовувати силовий тиск, аби примусити інші країни виконувати свою волю. У відповідь

країни, що розвиваються, прагнуть знайти більш ефективні засоби протидії силовому тиску і виступають за справедливий і гуманний світопорядок, перерозподіл суспільних благ на свою користь. Певне переструктурування міжнародних відносин, яке змогло б пом'якшити цей конфлікт, не здійснюється. У результаті цього створюються умови для розповсюдження засобів масового знищення, що суттєво збільшує загрозу переростання міждержавних і навіть внутрішньодержавних конфліктів на силові зіткнення, які можуть призвести до світової катастрофи. Одним із сигналів, що свідчить про цю небезпеку, слід вважати зростання міжнародного тероризму і руху антиглобалістів, які стверджують, що сьогодні створюється світовий уряд, який у майбутньому позбавиться більшості населення планети, як від непотрібного їм баласту.

Зростанню напруження у світі сприяє і те, що глобалізація не розв'язує соціальних проблем. Практично вона перетворилася на засіб збагачення одних країн за рахунок інших. Реальні прибутки від глобалізації розподіляються в основному між Західною Європою і США, а для громадян периферійних країн актуальними лишаються проблеми голоду, чистої питної води, ліків, оволодіння елементарною грамотністю.

Проблема бідності і навіть злидарства стала сьогодні однією з головних причин напруження та конфліктів у світі. Незважаючи на певні зусилля, розрив між багатством і бідністю збільшується, і поки що не видно, як дану проблему можна розв'язати навіть у перспективі.

Нерозв'язані соціальні проблеми, на нашу думку, є основним джерелом етнонаціональних конфліктів. В їх основі лежить зростання масштабів міграції громадян з усього світу в економічно розвинуті країни. Така міграція спостерігалася і раніше, але у другій половині ХХ ст. вона значно зросла. Певний час держави, що приймали емігрантів, справлялися з даним явищем, однак останніми роками ситуація набуває нової якості. На відміну від попередніх часів нові емігранти вже не прагнуть оволодіти мовою країни перебування, прийняти існуючі у ній звичаї, спосіб життя і культуру. Особливо чітко це виявляється у тих випадках, коли йдеться про громадян інших конфесій, ніж місцеве населення. У країнах, що приймають емігрантів, стали складатися нові національні меншини, які чітко усвідомлюють свої інтереси і можливості їх відстоювати політичними та іншими методами. Підвищилася конкуренція між корінним населенням і емігрантами у сфері бізнесу, торгівлі, на ринку праці.

Нині на території західних країн перебувають мільйони незареєстрованих, практично безправних людей, витіснених у сферу «сірої» або «чорної» економіки, що дестабілізує ринки праці і створює підвалини для діяльності кримінальних елементів. Звідси виникає думка про те, що, виславши із країни емігрантів, можна подолати кризу. Унаслідок цього погіршуються відносини між корінним населенням та «чужаками». Іноді настороженість пере-

ростає у нетерпимість, що виявляється не тільки на побутовому, а й на соціальному та політичному рівнях. Нетерпимість до емігрантів зростає на очах, про що свідчить посилення позицій праворадикальних партій, які вже увійшли до парламентів деяких європейських держав.

Для того щоб мінімізувати ці наслідки, перед світовим співтовариством постає завдання гармонізувати соціальну політику, мінімізувати існуючі нині розбіжності у рівні та якості життя народів різних країн.

Наступним джерелом суперечностей виступають різні рівні цивілізаційно-культурного розвитку суб'єктів світової взаємодії. В основі цього лежить перш за все конфлікт двох протилежних начал західної і східної культури: прагматизму і духовності. Капіталістична система базується на прагненні до постійного накопичення капіталу. У протестантизмі і католицизмі наявність багатства у людини розглядається як обраність, тому гроші для західної людини виступають репресивним початком відносно інших сфер. Для східної людини гроші не виступають основною цінністю, бо багатство у християнській культурі тлумачиться як випробування.

Однак можна стверджувати, що в сучасному світі установка на фінансове процвітання виявилася більш конкурентоспроможною. Глобалізованому світу більше відповідає західна «економічна людина», орієнтована на комерційне споживання. Важко прогнозувати наше майбутнє, але сьогодні вже очевидно, що у соціокультурній сфері відбувся поворот у бік цінностей західного способу життя, який базується на ринкових, тобто максимально прагматичних, відносинах. Це, у свою чергу, формує нові проблеми. Очевидно, що перевага економічних, прагматичних пріоритетів призведе до втрати духовності, гуманістичних цінностей, дефіцит яких відчувається вже в нашу епоху. Отже, треба знайти оптимальне співвідношення між вихованням нових рис характеру і збереженням духовних якостей, коли гроші не стають сенсом буття, проте їх треба навчитися заробляти, аби створити умови життєдіяльності, які сприятимуть розквіту духовності. Для багатьох громадян сьогодні необхідна внутрішня трансформація для адаптації у сучасному глобалізованому світі, який ігнорувати неможливо. Інше питання, що із нових цінностей необхідно взяти і засвоїти, що переосмислити, а від чого відмовитися.

Соціалізації особи у глобалізований світ, на нашу думку, сприятиме утвердження ідеї, згідно з якою цивілізації можуть розвиватися у різних напрямках. На місце ідеї раціональності й унікальності істини приходять посткласичне переконання в тому, що тільки раціональне мислення не може бути основою розвитку світу. Замість орієнтації на відносини «владарювання – підкорення» поступово з'являється рух до конвергенції з принципом співробітництва, що базується на врахуванні мультикультурності і мозаїчності культур. З'являється впевненість у тому, що без конвергенції світ приречений до світових конфліктів.

Висновки. Світ намагається уникнути конфліктів, що породжені глобалізацією, однак події, свідками яких ми сьогодні стали, демонструють неготовність світової спільноти до ефективної взаємодії. На нашу думку, зниження соціально-політичного напруження у світі могли би сприяти: приведення міжнародного права у відповідність з реаліями сьогодення; зміцнення існуючих міжнародних інститутів і створення нових; недопущення послаблення національних державних інститутів, які, передавши частину своїх функцій наддержавним органам, стоять перед необхідністю вирішувати велику кількість нових завдань, пов'язаних з координацією національних інтересів з інтересами світу, що глобалізується. Важливим чинником подолання та попередження негативних наслідків глобалізації, що супроводжують процеси соціально-політичної взаємодії, повинна стати внутрішня трансформація особи, що базуватиметься на культурі толерантності.

Отже, глобалізація – це незворотний процес. Як би не ставилися до глобалізації її супротивники та прихильники, необхідно визнати, що вона вже змінила світову систему, як породжуючи нові проблеми, так і відкриваючи нові можливості. Очевидно, що тенденції технологічного, економічного, політичного та культурного розвитку активізують глобалізаційний процес, який у майбутньому тільки прискорюватиметься.

А може, правий І. Валлерстайн, який доводить, що орієнтир на перспективу глобалізації може виявитися хибним і попереду на нас очікують не глобалізація, а структурна криза світ-системи, біфуркація і перехід до нової структури, природу якої ще не визначено, бо вона відкрита випадковостям і творчості людей.

ЛІТЕРАТУРА

1. Алиев М. Г. Культура согласия как эффективный фактор глобализации / М. Г. Алиев // СОЦИС. – 2003. – № 6. – С. 21–28.
2. Андрійчук В. Поїзд уже пішов? / В. Андрійчук // Політика і час. – 2002 – № 8. – С. 16–25.
3. Романовский Н. В. Иммануил Валлерстайн предупреждает / Н. В. Романовский // СОЦИС. – 2001. – № 5. – С. 117–126.
4. Валлерстайн И. Альбатрос расизма: социальная наука, Йорг Хайдер и сопротивление / И. Валлерстайн // СОЦИС. – 2003. – № 10. – С. 36–47.
5. Галкин А. А. Культура толерантности перед вызовами глобализации / А. А. Галкин, Ю. А. Красин // СОЦИС. – 2003. – № 8. – С. 64–74.
6. Моисеева Н. А. Глобализация и «русский вопрос» / Н. А. Моисеева // СОЦИС. – 2003. – № 6. – С. 13–20.
7. Жвитиашвили А. Ш. Концептуальные истоки идеи глобализации / А. Ш. Жвитиашвили // СОЦИС. – 2003. – № 6. – С. 3–12.
8. Панарин А. С. Искушение глобализмом / А. С. Панарин. – М. : ЭКСМО-Пресс, 2002. – 387 с.

ГЛОБАЛИЗАЦІЯ ЯК ІСТОЧНИК КОНФЛІКТОВ

Маркозова Е. А.

Рассмотрены сущность и последствия процесса глобализации во всех сферах жизнедеятельности общества. Показано, что глобализация, обладая определенными позитивными моментами, в конечном счете приводит к возрастанию социально-политической напряженности в мире, является источником конфликтов. Доказано, что преодолеть негативные последствия и многочисленные риски, которые сопровождают процессы глобализации, можно только на основе разработки и внедрения межгосударственными организациями политики, направленной на переструктурирование международных отношений, что может смягчить эти отношения, а также воспитанием культуры толерантности.

Ключевые слова: общество, интеграция, глобализация, конфликт, согласие, толерантность.

GLOBALIZATION AS A SOURCE OF CONFLICT

Markozova E. A.

The article deals with the nature and consequences of globalization in all spheres of society. Globalization has some positive moments, ultimately leads to increase social and political tension in the world and it is a source of conflict. The author argues that to overcome the negative consequences and the numerous risks that accompany the process of globalization may be can only through the development and implementation of intergovernmental organizations, of policy aimed to overstructure the international relations, which can soft these conflicts, and education of tolerance.

Key words: Community integration, globalization, conflict, consensus and tolerance.

УДК 340.12:342.7

Д. О. Селютін, здобувач

УНІВЕРСАЛІЗМ І КУЛЬТУРНИЙ РЕЛЯТИВІЗМ У КОНТЕКСТІ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДСТАВ ПРАВ ЛЮДИНИ

Проаналізовано розвиток універсалістської та культурно-релятивістської доктрин прав людини в історії політичної думки. Особливу увагу приділено компаративному аналізу вчень Гоббса і Гроція щодо універсальності і релятивності прав людини, принципів взаємодії держави та індивідів, сформульованих Спінозою, універсалістської ліберальної доктрини прав людини Локка, ідеї індивідуальних прав і свобод, розвинутої у вченнях Монтеस्क'є та Канта, ідеї про автономну і вільну особу Гегеля.

Ключові слова: права людини, універсалізм, культурний релятивізм, держава, автономна особа, природне право, позитивні і негативні права (свободи).

Актуальність проблеми. Сучасна доктрина прав людини безумовно потребує докладного обґрунтування не тільки виходячи з протистояння сучасних універсалістських і культурно-релятивістських концепцій, а й кореляції цих концепцій з історичними віхами розвитку сучасних концепцій прав. Сучасна доктрина міжнародного права є у принципі універсальною і часто використовує риторичку універсалістських природно-правових теорій, що виникли задовго до створення міжнародних механізмів захисту прав людини. З другого боку, триває суперечка антропологів про історичне існування суспільств, де права людини не дотримувалися навіть у мінімальному розумінні цього слова. Спроби простого перенесення універсалістської природно-правової доктрини на сучасну мову права, на жаль, часто натрапляють на соціальні явища, які беруть початок у стародавніх традиціях, але продовжують існувати і в сучасному світі.

Очевидно, що природне право, яке почало тлумачитися стоїками (і навіть раніше), у старогрецькому розумінні розумного начала природи у Геракліта та інтерпретації демократичних законів у працях Перікла і Демосфена, значною мірою не відповідало сучасному розумінню універсальних прав людини і інтерпретації природно-правової концепції. Аж до виникнення природно-правових теорій Гроція, Спінози, Гоббса та Локка говорити про відповідність сучасного розуміння терміна «універсальні права людини» і природного права багато в чому не доводиться. До початку Нового Часу, незважаючи на концепції існування індивіда як морального суб'єкта, теза природно-правових теорій про відповідність загального в суспільстві загальному в природі у всіх своїх інтерпретаціях фактично усереднювала концепції природних прав до прав суспільства, або по крайній мірі до прав, нерозривно пов'язаних з якоюсь спільнотою. Лише з наближенням до розуміння прав людини як універсальних (у справжньому розумінні цього слова, адже в рабовласницьких суспільствах визначення загального насправді не включало рабів) і у той же час індивідуальних прав і з виникненням ідей, що чітко окреслюють можливості створення міжнародного права, можна говорити про початок шляху до сучасного розуміння універсалістської та культурно-релятивістської доктрин прав людини.

Почати аналіз універсалістської та культурно-релятивістської доктрин прав людини в історії політичної думки слід, на наш погляд, з компаративного аналізу вчень Томаса Гоббса і Гуго Гроція. У філософсько-правових теоріях цих двох впливових мислителів Нового Часу вперше в історії правових вчень можна відзначити риси дискусій про універсальність і релятивність прав людини.

Ці тенденції найяскравіше були представлені в хронологічно другій (відносно вчення Гоббса) концепції Гроція, який вже в XVII ст. створив теорію,

парадоксально відмінну від інших природно-правових теорій того часу. Цю концепцію в сучасних термінах можна назвати глобальною індивідуалізацією права. З точки зору Гроція, вираженої в його головній роботі «Про право війни і миру» [1], саме державне право країн, засноване на римському праві, може і повинно стати основою міжнародного права, де країна-агресор каратиметься світовою спільнотою держав, так само як і злочинець в окремо взятій державі. При цьому однією з найважливіших основ потенційного втручання у внутрішні справи іншої держави буде захист підданих чужої держави, що розглядається Гроцієм перш за все як захист їх основних прав (під основним правом Гроцій усвідомлює за Гоббсом розуміє перш за все право на життя).

Далі логіка концепції Гроція, на відміну від Гоббса, приводила до розуміння того, що існує якась автономна політика громадянського суспільства, яке розуміється в цьому контексті як частина загальної соціальної системи, заснованої на суспільному договорі. У цьому сенсі Гроцій передбачав появу універсалізму як доктрини, що наполягає на загальності прав людини і механізмів їх захисту. Ця політика, за Гроцієм, повинна бути заснована на принципі політичної справедливості, який, у свою чергу, супроводжується принципом користі або доцільності. У цьому сенсі в суспільстві незмінно виникає питання про співвідношення права і сили, яке в концепції Гроція зводиться до співвідношення природного права і права волевстановленого. Саме знайдене Гроцієм співвідношення монополії держави на використання сили і прямий захист державою прав підданих і дозволяє назвати ідеї Гроція першою систематизованою універсальною концепцією прав людини в політиці. Гроцій, на відміну від Гоббса, вважав, що сила є засобом практичної реалізації положень природного права (яке із сучасної точки зору може бути назване універсальним природним правом) як у рамках внутрішньодержавної політики, так і в зовнішній політиці країн.

З точки зору Гроція, люди примушуються силою до дотримання справедливості, але тільки в тому разі, якщо дотримання цього принципу сприяє здійсненню права на практиці. Поєднання природного і волевстановленого права віддзеркалюється в державі, яка є якимось «довершеним союзом вільних людей, укладеним заради дотримання права і загальної користі» [1, с. 74].

Теорія Гроція в цілому підкреслює нове розуміння прав, індивідуалізуючись і навіть декілька персоніфікуючи право та фактично пропонуючи рамки для створення міжнародного права як необхідного елементу універсалістської концепції прав і свобод людини, яка обґрунтовує затвердження правових начал і ефективні способи досягнення миру.

Іншою важливою віхою в розвитку помірною культурного релятивізму стала теорія Бенедикта Спінози. На його думку, природне право забороняє тільки те, чого ніхто не бажає або чого ніхто не може зробити. У цьому сенсі природний стан в уявленні Спінози схожий на «війну всіх проти всіх» Гоббса.

У цій війні сили і права кожен прагне до самозбереження, але в природному стані про самозбереження не йдеться. Досягти безпечної межі можна тільки при переході до стану громадянського суспільства (цей термін вживається Спінозою у відмінному від сучасних інтерпретацій стилі), яке було б узгоджене з правом кожного. У громадянському суспільстві людина одержує ту свободу, яка не дана їй у природному стані. Таким чином, «метою держави насправді є свобода» [2, с. 302], і головним чином свобода індивідуальна.

Як етап на шляху сучасного розуміння прав людини важливий також аналіз принципів взаємодії держави та індивідів, проведений Спінозою багато в чому з метою актуалізації позитивних і негативних прав (свобод). До помірних релятивістів Спінозу можна віднести і в контексті його принципу взаємодії індивіда і держави. Цей принцип полягає в тому, що межа влади в її відносинах з громадянами обумовлена власною природою держави (тим самим тут дається якийсь прообраз принципу громадянства як гарантії прав людини). До права держави, за Спінозою, не належить все те, до виконання чого ніхто не може бути примушений. Тут чітко простежується нове розуміння негативної свободи, тобто свободи від свавілля держави відносно індивіда, проте індивід і реалізація його прав і свобод все одно залишаються в рамках держави. Держава, хай і недосконала, все одно важлива для реалізації прав, і в цьому сенсі Спіноза передбачає появу культурного релятивізму як сучасної інтерпретації прав людини в праві і політиці.

Дещо пізніше, наприкінці XVII ст., з'явилася більш розгорнена, ніж у Гоббса, Гроція та Спінози, теорія прав людини. У «Трактаті про державне правління» Джон Локк формулює три основних невідчужуваних природжених права людини, які індивіди повинні визнавати один за одним в «природному стані» і які потім гарантуються самою державою: це право на життя, свободу і власність (lives, liberties and estates). Ці три права утворюють конституційний базис правового порядку і законодавства з духом свободи. Локк писав: «Метою закону є не обмеження, а збереження і розширення свободи. Вона являє собою свободу людини розташовувати і розпоряджатися як завгодно своєю особою, своїми діями і всією своєю власністю» [3, с. 269].

Локка часто називають одним із основоположників універсалістської ліберальної доктрини прав людини і засновником сучасної теорії природних прав людини. У цьому контексті, звичайно, слід згадати і про те, що Локк, кажучи про непорушність прав на приватну власність, нічого не говорив про право на володіння рабами. Адже, за Локком, порушенням права на життя є вже всяке закабалення індивіда, всяке насильницьке привласнення його продуктивних здібностей, тобто не тільки вбивство як таке, а й рабство.

Три основних права Локка стали підґрунтям для більш диференційованих універсалістських інтерпретацій прав людини. Для аналізу доктрини Локка важливо розуміти й те, що основні права людини вперше були представлені у вигляді взаємозалежної елементарної системи, де одна норма

з необхідністю відповідає іншій. На відміну від своїх попередників Локк імпліцитно наполягав на тому, що право на вільне розпорядження власністю має виступати при цьому як підсумкове, результуюче право, а право на свободу і життя – як передумова.

У своєму радикальнішому розумінні універсалізм і індивідуалізм у доктрині прав і свобод були представлені у вченнях французьких просвітителів, які припускали, що права індивідів пріоритетні над правами співтовариств як в уявному природному стані, так і в громадянському суспільстві, джерелом якого є також індивіди. Метою суспільного договору тут є й цінності, перш за все права людини, що існують у тих інтерпретаціях, на які згодні індивіди, що діють у цьому аспекті не тільки раціонально, а й, що більш важливо, автономно. Саме ці частини теорії прав людини й були представлені як основа заперечення (аж до фізичного знищення) «традиційних» влад. Розум нації виник не з хаосу, а був змінений, і новий порядок речей було передбачено новим порядком думок [4].

Безумовно, індивідуалізм прав людини був навіяний ідеями Вольтера і Шарля Монтеск'є. Саме Монтеск'є першим чітко визначив принципи універсальних прав і свобод. У природному стані, коли панує всюдозволеність, свободи, рівності і справедливості не існує, і цим твердженням Монтеск'є повторює традицію, закладену ще Гоббсом. Проте, за Монтеск'є, політичні права на відміну від природних і навіть договірних виявляються і тим більше реалізуються тільки через конкретне і реальне законодавство, яке повинне діяти на основі універсальних принципів. У цьому контексті Монтеск'є також є не тільки одним з основоположників природно-правової концепції, а й рівною мірою засновником легалістської, або юридично-позитивістської, доктрини прав людини.

Монтеск'є також чітко доводив, що найефективніше закони працюють при поділі влад. На його думку, тільки при дотриманні принципів поділу влад можуть існувати універсальні політичні права і свободи. Відносно громадянина подібні права і свободи виступають і як гарантія забезпечення громадянських прав. Одним із найважливіших прав громадянина Монтеск'є вважав право на безпеку, тим самим значно розширюючи поняття основного права на життя, що не зробили до нього Гоббс і Локк, які не вдавалися в подробиці того, що просто порушенням права на життя є не тільки смерть людини, а й загроза її безпеці та здоров'ю. Продовжуючи розвивати легалістську тенденцію, Монтеск'є наполягав на тому, що судова система і кримінальні закони повинні бути спрямовані на презумпцію невинуватості, оскільки «якщо не захищена невинність громадян, то не захищена й свобода» [5, с. 318].

У цьому ж контексті Монтеск'є характеризував свободу як те, що дозволяє закон, а «якби громадянин міг робити те, що цими законами забороняється, то у нього не було б свободи, оскільки те ж саме могли б робити й інші громадяни» [5, с. 289]. Хоч і тут Монтеск'є в принципі не йде далеко від ін-

дивідуалізму природно-правової концепції, він у цьому сенсі вважає, що якщо прийняті закони жодним чином не гарантують дотримання прав людини і громадянина, то свобода ця тільки правова, а не особиста. У цьому сенсі необхідно проводити таку політику і приймати такі закони, які гарантують і праву, і особисту свободу. Саме тому Монтеск'є надає такого великого значення поділу влад, покликаних стримувати одна одну, перш за все для більшого забезпечення прав і свобод людини.

Ідея індивідуальних прав і свобод знайшла своє віддзеркалення і була розвинена в роботах великого сучасника французьких просвітителів німецького філософа Іммануїла Канта. Крім того, слід відзначити і той факт, що саме з інтерпретації його концепції прав Гегелем і починається розвиток традиції історичного розуміння прав людини. Кант, залишаючись у рамках універсалістської природно-правової традиції, наполягає на тому, що є тільки одне природне право, властиве кожній людині через її належність до людського роду, – це свобода [6, с. 139].

За Кантом, у принципі без вільної волі неможливе існування індивіда. Вчинок вільної волі є незалежним від зовнішніх дій і природних інстинктів, які притаманні людині як емпіричній істоті. Вільна воля може встановлювати правила, яким можна буде слідувати без збитку для себе й інших. «Вчиняй тільки згідно з такою максимом, керуючись якою ти в той же час можеш побажати, щоб вона стала загальним законом». На думку Канта, все розуміння прав має спиратися на ідею автономності особи. Вільна ж воля цієї особи повинна бути настільки здійснена, що вона зможе встановити собі закони і жити за ними без жодного примушення [7, с. 260]. Мораль одержує автономний статус і стає передумовою для існування універсального права.

Ідея про автономну і вільну особу в її зв'язку з правами як втіленням свободи вже в іншому ключі була інтерпретована Гегелем. Останній, розвиваючи універсалістську історичну концепцію прав і свобод, у своєму прагненні обґрунтувати існування прав людини наполягає на можливості подолати розрив між індивідом і державою через аналіз ступенів розвитку свободи, які володіють своїм особливим правом. У цьому сенсі державний лад є не що-небудь сфабриковане, а роботою історії і свідомістю розумного. Гегель підкреслює, що існує небезпека того, що проголошена природно-правовою доктриною і практично нічим не обмежена індивідуальна свобода громадського порядку. Цей порядок, за Гегелем, повинен бути заснований на диференційованій ієрархії законів і права як такого. Погляди Гегеля на три ступені розвитку права також можуть розглядатися в контексті подолання індивідуалістичної природно-правової доктрини прав людини. Моральність як вищий ступінь розвитку права протиставляється свавіллю індивіда. Гегель не заперечує прав людини на життя, свободу і приватну власність. Із його точки зору саме ці права формують принципи участі людини в громадянському суспільстві.

Історія людства у Гегеля постає як історія розвитку Духу. Свобода – це результат розвитку, кінцева мета його еволюції. Свобода «вивільняється» від егоїзму і небезпечних пристрастей індивідів на рівні об'єктивування абсолютної ідеї. Це відбувається в державі, і на цьому рівні, за Гегелем, свобода може існувати лише за умови існування законів. Існування законів і визначає розумність держави. «Право є взагалі свобода як ідея» [8, с. 89], а «система права є царством здійсненої свободи» [8, с. 67].

Держава як втілення системи права стає і втіленням свободи, де приватні інтереси переходять у ведення держави, тобто об'єктивуються і в сенсі прав людини багато в чому універсалізуються. У цьому й полягає подальший розвиток прав людини. Проте Гегель у своїй філософії права не тільки розвинув універсалістську концепцію прав людини, а й створив концептуальну основу для доктрини основних прав людини як частини інституту громадянства і помірного культурного релятивізму.

Ще до появи марксизму значний внесок у критику універсалістської природно-правової доктрини зробив засновник утилітаризму, англійський мислитель Джеремі Бентам. За Бентамом, прихильники природно-правової доктрини просто зробили помилку у своєму філософському методі, поставивши придумані принципи попереду наслідків, тоді як у сфері прав оптимальним буде аналіз від часткового до загального. Припущення про універсалізм та природжений і природний характер прав і свобод є, за Бентамом, нонсенсом, і ідея природних прав є лише фікцією. Люди не народжені вільними і рівними, а стають такими згодом. Позитивною ж свободою є максимізація загальної користі і корисність як критерій оцінки будь-яких явищ [9].

Отже, аналізуючи концепції прав людини в історичній ретроспективі, можна дійти *висновку* про те, що природно-правова доктрина ближче до універсалістської концепції і, навпаки, історична (за винятком, очевидно, марксизму) і класична легалістська ближче до культурно-релятивістських інтерпретацій. У принципі, кажучи про виникнення доктрини прав людини, можна вести мову про деякий збіг універсалізму і природно-правової концепції. Проте при ретельнішому аналізі історичної концепції виникнення і підстав прав людини видно, що тут немає прямої кореляції і можна говорити про те, що «дихотомія універсалізм-релятивізм» не завжди діє для теорій прав людини в історії філософсько-правової думки.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гроций Г. О праве войны и мира: Три книги, в которых объясняются естественное право и право народов, а также принципы публичного права / Г. Гроций. – М. : Госюриздат, 1956. – 867 с.
2. Спиноза Б. Политический трактат / Б. Спиноза // Избр. произведения : в 2 т. – М. : Госполитиздат, 1957. – Т. 2. – 472 с.

3. Локк Д. Избранные философские произведения : в 2 т. / Д. Локк. – М. : Изд-во соц.-экон. лит., 1960. – Т. 2. – 653 с.
4. Paine T. The Right of Man / Tomas Paine. – L. : Everyman Edition, 1969. – 345 p.
5. Монтескье Ш. О духе законов / Ш. Монтескье // Избр. произведения. – М. : Мысль, 1999. – 672 с.
6. Кант И. Метафизика нравов в двух частях / И. Кант ; пер. с нем., прим. С. Я. Шейнман-Топштейн и Ц. Г. Арзаканьяна. – М. : Мир кн. : Литература, 2007. – 399 с.
7. Кант И. Основы метафизики нравственности / И. Кант. – СПб. : Наука, 2007. – 528 с.
8. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; пер. с нем. Б. Г. Столпнера. – М. : Мир кн. : Литература, 2007. – 462 с.
9. Бентам Д. Введение в основания нравственности и законодательства / Д. Бентам. – М. : РОССПЭН, 1998. – 415 с.

УНИВЕРСАЛИЗМ И КУЛЬТУРНЫЙ РЕЛЯТИВИЗМ В КОНТЕКСТЕ КОНЦЕПТУАЛЬНЫХ ОСНОВАНИЙ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА

Селютин Д. А.

Проанализировано развитие универсалистской и культурно-релятивистской доктрин прав человека в истории политической мысли. Особое внимание уделено компаративному анализу учений Гоббса и Гроция об универсальности и релятивности прав человека, принципов взаимодействия государства и индивидов, сформулированных Спинозой, универсалистской либеральной доктрины прав человека Локка, идеи индивидуальных прав и свобод, развитой в учениях Монтескье и И. Канта, идеи автономной и свободной личности Гегеля.

Ключевые слова: права человека, универсализм, культурный релятивизм, государство, автономная личность, естественное право, позитивные и негативные права (свободы).

UNIVERSALISM AND CULTURAL RELATIVISM IN CONTEXT OF CONCEPTUAL BACKGROUNDS OF HUMAN RIGHTS

Selutin D. O.

The development of Universalistic and Cultural Relativist doctrines of human rights is analyzed in the context of history of political thought. Special focus is given to comparative analysis of teachings of Thomas Hobbes and Hugo Grotius on universalism and relativity of human rights; to principles of interaction between state and individuals formulated by Spinoza; to universalistic liberal doctrine of human rights by J. Locke; to the idea of individual rights and liberties developed by Montesquieu and Kant ; and to the idea of autonomous and free person proposed by Hegel.

Key words: human rights, universalism, cultural relativism, state, autonomous person, natural law, positive and negative rights (liberties).

СОЦІОЛОГІЯ

УДК 316.334.4

Л. М. Герасіна, доктор соціологічних наук, професор

ПРОБЛЕМА ВПЛИВУ ПРАВОСВІДОМОСТІ НА КУЛЬТУРУ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ ЛЮДИНИ

Правосвідомість інтерпретовано в контексті політико-правової парадигми. Доведено, що, крім правових ідеалів і цінностей, правосвідомість відображує політичні погляди і настанови людини, її правові очікування і політичні орієнтації, сприйняття політичних та правових процесів. Обґрунтовано залежність позицій електорату від типу політичної субкультури та якісних рис правосвідомості. Показано, як суттєво на політичний вибір впливають сучасні передвиборчі технології: інформаційні, медійні, політичні маніпуляції та інша «виборча інженерія».

Ключові слова: правосвідомість, політичний вибір, стереотипи політичної культури, правові очікування, політичні маніпуляції і міфологізація, електоральні моніторинги.

Актуальність дослідження. Суспільству, яке прагне побудувати демократичну, відповідальну державу, важливо усвідомлювати, що формування сучасних інститутів політичного представництва органічно пов'язане з механізмом виборів і електоральними процедурами, які мають дуалістичну політико-правову природу. Органи політичного представництва державної структури та прямі політичні рішення, що здійснюються шляхом безпосереднього вибору (референдум, плебісцит), сприймаються масовою чи індивідуальною свідомістю як справедливі правові інституції, сформовані у демократичний спосіб. Ще видатний англійський мислитель XVIII ст. Дж. Локк зазначав, що виключна легітимність законодавчих органів полягає в їх близькості до народу, тобто у безпосередній підзвітності законодавчого органу громадянам.

Сучасній науці соціології права властиво комплексно розглядати такі феномени соціального життя, як політика і право, виходячи з того, що право

є однією із важливих форм втілення суспільної свідомості, а зміст політики містить не тільки численні політичні зв'язки, публічні правовідносини, а й правосвідомість людей. Представники наукової юриспруденції (О. С. Гречін, Ю. П. Битяк, О. В. Петришин, І. В. Яковюк та ін.) зазвичай стверджують, що правова культура особистості, зокрема юриста, є відбиттям його фахових правових практик і політичних поглядів, але рідше підкреслюють відмінність між філософським світоглядом людини і правосвідомістю [1]. Правосвідомість нерідко тлумачать як ціннісно-правовий сенс індивідуальної чи громадської психології [2, с. 338]. Політичній же науці притаманно розглядати її як сегмент політичної ідеології, що містить оцінне ставлення людей не тільки до чинного законодавства, а й до різних політико-правових систем, сприйняття індивідами контексту політичних відносин і процесів, змісту правових інститутів, їх очікування і самовизначення у межах перспектив політичного та правового розвитку суспільства і держави. Відповідно, на нашу думку, дефініцію «правосвідомість» можна визначити як сукупність поглядів, уявлень і сталих переконань, принципів та ідей, що відбивають той бік соціальної дійсності, що охоплюється державно-правовими відносинами і політико-правовими зв'язками [3, с. 18].

Тож, *мета* статті – інтерпретувати правосвідомість у контексті політико-правової парадигми; показати її органічний зв'язок із політичною етикою і правовою мораллю, місце у ціннісній складовій політичної культури; довести, що правосвідомість виступає природним підґрунтям культури індивідуально-політичного вибору.

Змістовна характеристика правосвідомості, крім належних правових ідеалів і цінностей, невід'ємна від політико-правових поглядів людини, від спрямованості її політичних орієнтацій, рівня сприйняття політичних та правових об'єктів (наприклад, інститутів влади). Тому мотивація усвідомлених політичних учинків дозволяє кваліфікувати як політичні, так і правові сенси у політичному виборі, що здійснюється громадянами за умов електорального процесу [4, с. 39–38]. Це, на наш погляд, можна продемонструвати, виділивши структурні складові у змісті правосвідомості людини.

Передусім інформаційний (когнітивний) елемент правосвідомості свідчить про рівень пізнання права і політики в суб'єктивному аспекті (орієнтація у чинному законодавстві, знання процесуальних механізмів і дій, поінформованість щодо змісту політичних процесів і подій тощо). Наступна, оцінна (аксіологічна) складова правосвідомості показує, наскільки цінними і важливими для суб'єкта політичної дії є вимоги норм закону чи політичних норм, вона характеризує ступінь його зацікавленості в підтриманні певних політичних програм на виборах, прагнення політичної стабільності та правопорядку. Регулятивний сегмент правової культури і свідомості – найбільш відповідальний, адже він формує прямі

настанови людини щодо конкретних стереотипів і форм правової чи політичної дії (готовність виконувати чи, навпаки, порушувати приписи політико-правових норм). Зрештою, емоційна сфера правосвідомості відіграє специфічно важливу роль, вона значною мірою зумовлює моделі політичної поведінки індивіда.

Крім того, за показником міри поширення певних стереотипів правосвідомості в ній можливо виокремити масовий (або груповий), спеціалізований, локальний та індивідуальний рівні. Власне зазначимо: на рівні двох останніх культура політичного вибору особистості виявляє себе найбільш предметно. Так, *локальна* правосвідомість має територіально чи демографічно обмежений характер і певні субкультурні якості; отже, це зумовлює політичний вибір людей, визначений регіональною, місцевою специфікою чи особливостями їх соціальної страти (етнокультурними, релігійними, професійними, статусними). Між тим *індивідуальна* правова і політична свідомість є результатом політико-правової соціалізації окремої людини, опанування нею політичних і правових цінностей суспільства; через це політичний вибір частіше опосередкований їх ідеальним змістом та водночас власним політико-правовим досвідом особистості.

Утім сучасний український соціум перенасичений системними проблемами – колізійність державних повноважень (після змін Конституції із січня 2006 р.), дуалізм виконавчої влади (між Урядом і Президентом), слабка дієздатність парламенту, послаблення ресурсів місцевого самоврядування, корумпованість судів, що веде до втрати соціальної довіри та делегітимації інститутів влади. Виникає закономірне запитання: чому більшість членів громадянського суспільства все ж індіферентно ставляться чи ігнорують реальне погіршення в політичному просторі України? Адже є розуміння однозначно негативної ситуації, є відчуття її деструктивних наслідків, але занадто мало дієвих спроб населення щось змінити в політиці на краще. Як вважає президент Української академії політичних наук М. Михальченко, «в Україні фактично існують два типи суспільної свідомості – елітарна й масова. Елітарна свідомість має значний теоретико-ідеологічний компонент, а в масовій – домінує буденно-психологічний... Але психологією “здорового глузду”, “буденною” психологією не можна замінити раціонально-систематизовану теоретичну частку суспільної свідомості» [5, с. 203–204].

Пояснення саме й полягає в тому, що правосвідомість людей, які позиціонують себе у тому чи іншому соціально-статусному шарі, разом із політичними преференціями визначально впливає на їх політичний вибір і форми політичної активності, відображуючи рівень політичної культури. Тож результати будь-яких виборчих перегонів онтологічно пов'язані не тільки зі структурою ідейно-політичних уподобань громадян, а й із чинником соціального розшарування суспільства (див. таблицю).

Таблиця

Самоідентифікація населення щодо власного соціального статусу

(дані 2002 р., у % від кількості опитаних)

Статусні позиції	Зведені дані соціологічних моніторингів		
	Україна	Росія	17 країн Європи та США
Вищий клас	3,1	4,0	7,5
Середній клас	27,2	33,0	58,9
Нижчий середній (робітничий) клас	43,6	31,0	23,5
Нижчий клас	26,1	32,0	10,1

Згідно з цим позиціонуванням можна виокремити різноманітні моделі політичної культури і правосвідомості, що характеризують населення України. Передусім значна частка електорату належить до *активістської* демократичної політико-правової культури. Але, крім того, українцям притаманні також досить специфічні стереотипи, зокрема *«патриціанська»* (псевдоелітарна) та *«екс-плебейська»* (неосвічених, залежних осіб) політичні культури; носіям першої притаманні політичний «нарцизм» і політико-правовий нігілізм, зневажливе, зверхнє ставлення до права, а другим – юридичне неучтво і хибний правовий інфантилізм. Досить поширені в українському соціумі політичні субкультури, наприклад *регіональні, етнократичні, клерикальні* (релігійно налаштовані), в яких власне політичні цінності розмиті етнокультурними, релігійними, ортодоксально-ідейними сенсами. Зрештою, слід урахувувати «мозаїчність» українського електорату внаслідок розмаїття полікультурних ознак за соціально-демографічними критеріями – це породжує *столичні, мегаполісні, провінційні, містечкові та хутірські* (сільські) стереотипи; їх слід пов'язувати з відповідним рівнем правосвідомості, яка орієнтує виборця до ідей соціальної справедливості, конституційності, правової гідності, суспільної перспективи, що виписані у програмних документах певних політичних сил.

Особливу роль у визначенні напрямку політичного вибору людини відіграють такі конструкти правосвідомості, як *правові очікування* – сподівання особи щодо «соціально справедливого наповнення політичних програм» та усвідомлення своєї здатності стосовно участі у «громадсько-правовому контролі» за діями майбутньої влади. Це не тільки позначається на відтворенні інститутів політичної системи, а й сприяє реалізації механізмів народовладдя, тож відповідно формує правову дієздатність громадянина. Так, запропоновані экс-президентом України В. Ющенком пропозиції з реформи місцевого самоврядування (на Всеукраїнських муніципальних слуханнях «Реформуван-

ня публічної влади» 30 березня 2009 р.) та внесений ним до Верховної Ради проект нової Конституції України, що містив ідеї створення двопалатного парламенту, зміни виборчого законодавства тощо, вимагали від суспільства правосвідомого сприйняття цих системних ініціатив і визначення (можливо через референдум) необхідності цих політико-правових модернізацій системи державної влади [6].

Водночас на культуру політичного вибору електорату та якісні прояви правосвідомості громадян суттєво впливають сучасні *передвиборчі технології*, яким належить особливе місце у структурі демократичних механізмів політики. Вони мають сприяти відтворенню політико-правових інститутів держави, але разом з тим можуть непередбачено вплинути на остаточний політичний вибір особистості. Предметну організацію ведення сучасних виборчих кампаній та зміст і форми електоральних технологій фахівці-політехнологи (В. Бебик, Т. Гринберг, О. Ковлер, Є. Малкін, Г. Почепцов, О. Соловійов та ін.) не випадково називають «виборчою інженерією» [7], адже її побудовано з особливих засобів і методів, які здатні не тільки визначити успішний результат виборів, синтезуючи різні важелі, а й стимулювати свідомий політичний вибір громадян, що відповідатиме рівню їх політико-правової культури. Серед цих об'єктивних і суб'єктивних чинників такі:

- вагомість економічної кон'юнктури, на ґрунті якої розгортається політична виборча кампанія, що не може бути проігнорована;
- динаміка соціальних настроїв, яким притаманно коливатися в ході електоральної кампанії;
- механізми розгортання кампанії передусім орієнтовані на використання раціональних мотивів, але слід враховувати й емоційні імпульси;
- психологічні елементи виборчої інженерії мають спиратися на образні креативні форми, мистецькі акції, зрозумілі гасла, яскраві символи;
- формування позитивної «харизми» кандидатів – через уміння поводитися публічно, манеру спілкування, риторичку, яскравість політичних промов і політичне рекламування «людських якостей» тощо;
- тактика «зваженого» використання інформаційних технологій (зокрема, мас-медіа) для ведення політичної агітації, просування інформації, впливу на масову та індивідуальну свідомість виборців.

Сьогодні, як ніколи, засоби масової інформації стали віддзеркалювати політико-правову свідомість суспільства і його окремих груп, стимулюючи політичні зміни. Особливі функції щодо підвищення політико-правової культури учасників виборчого процесу і референдумів виконують *мас-медіа*, котрі постають просвітницькими інструментами, завдяки яким до населення доводиться інформація про цілі і формат проведення виборчих кампаній, у тому числі відповідні рішення державних інституцій, органів місцевого самоврядування, Центральної та окружних виборчих комісій. Крім того, засоби ма-

сової інформації у виборчому процесі слід розглядати не тільки як інструменти PR-акцій, а й як канали трансляції і пояснення норм законодавства про вибори та референдуми; зберігається також необхідність роз'яснювати кожному громадянину його особисту причетність до обрання глави держави, формування вищого законодавчого органу (парламенту), органів місцевого самоврядування.

В інформаційному просторі України створено можливість вільного конкурування політичних поглядів, ідей і позицій. У такий спосіб забезпечується шанс неупередженого, зваженого і всебічного висвітлення електоральних подій. Українські мас-медіа беруть активну участь в ініціюванні та здійсненні просвітницьких і експертних заходів з підвищення політичної культури учасників виборчого процесу в Україні, що є їх важливішим завданням («Свобода слова»; «Велика політика», «Савік Шустер–Live», ток-шоу «Майдан», «Епіцентр», «Я так думаю», «Постскриптум» тощо).

Однією з функцій медійних інституцій мало б стати сприяння реалізації в Україні необхідних і очікуваних суспільством реформ (конституційно-політичної, адміністративної, податкової, судочинства та ін.) шляхом прийняття парламентських рішень і легітимації їх на всеукраїнському референдумі. Успіх цих перетворень значною мірою залежить від результатів правосвідомого волевиявлення, активності та відповідальності громадян за реалізацію своїх конституційних політичних прав. У зв'язку з цим вагоме значення й досі зберігає «Концепція підвищення правової культури учасників виборчого процесу і референдумів в Україні», розроблена ЦВК і погоджена Кабінетом Міністрів України, яку схвалено Указом Президента від 8 грудня 2000 р. [8, с. 15]. Головні цілі пропонованих нею заходів з підвищення політико-правової культури учасників виборчого процесу такі:

- 1) створення належних умов для набуття широкими верствами населення (учасниками виборів і референдумів) знань чинного законодавства про вибори та референдуми, а також вміння застосовувати їх на практиці;
- 2) сприяння підвищенню правосвідомості та активності виборців, учасників референдумів з реалізації їх конституційних політичних прав;
- 3) запобігання порушенням законодавства про вибори і референдуми в процесі його застосування;
- 4) підвищення кваліфікації фахівців виборчого процесу і референдумів (зокрема, членів виборчих комісій, комісій з референдумів);
- 5) надання консультацій кандидатам, їх довіреним особам, політичним партіям, виборчим блокам партій, їх уповноваженим особам у вдосконаленні ділових, організаторських навичок у роботі з виборцями, партнерами, засобами масової інформації;

б) надання методичної допомоги органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування щодо практичного застосування законодавства про вибори та референдуми.

Найбільш відповідальна роль у формуванні політичної культури і свідомого вибору учасників електорального процесу належить політичним партіям, які самі є дієвими суб'єктами виборчого процесу. Як зауважує англійський парламентар Е. Берті, представник політичних сил повинен керуватися інтересами своїх виборців, але він також ставить на службу їх очікуванням свої знання і розважливості; а американська дослідниця історії політичного представництва Х. Піткін зазначає: «Представник повинен функціонувати таким чином, аби, незважаючи на свою незалежність та здатність виборців робити висновки і діяти, між ними не виникало жодних конфліктів... отже, він має діяти в їх інтересах» [9, с. 166].

Між тим у транзитивних суспільствах, насичених конфліктами, де гостро виявляють себе соціальні і політико-правові колізії, можуть домінувати правовий ідеалізм, політичні ілюзії та міфологічна політична свідомість, яку специфічно підкріплює особливий менталітет нації на ґрунті духовних вірувань. Це утворює природні специфічні передумови для застосування *політичної міфологізації* як технології маніпулятивного впливу на громадську (зокрема, політичну й правову) свідомість: різноманітні політичні містифікації, штучна «героїзація» харизматичних лідерів (їх міфологізація) та інші маніпуляції, особливо в електоральних кампаніях, коли окремі політичні сили прагнуть за будь-яку ціну «колонізувати» свободу політичного вибору і привласнити довіру громадян.

Технології маніпулювання політичною свідомістю з боку публічних політиків найчастіше ґрунтуються на систематичному втіленні в масові чи групові уявлення «політичних міфів» – ілюзорних ідей, що містять певні цінності і норми, які люди зазвичай сприймають на віру, без раціонально критичного осмислення. Наприклад, ідеологічні міфи комуністичної доби тлумачили про неминучість краху капіталізму і приватну власність як головне джерело суспільного зла. Але на початку ХХІ ст. міфи політизуються в умовах політичного плюралізму і зростаючої конкуренції у боротьбі за владу, особливо у періоди напружених політичних ситуацій – вибори, референдуми, політичні кризи і конфлікти.

Фахівці доводять, що «політичні міфи» породжуються не наукою, логічними судженнями чи раціональними діями, вони формуються всередині складної психологічної структури особистості як наслідок невизначених психологічних настанов і під впливом спрямованих ззовні ідеологічних чинників. Технологічний ресурс політичної міфологізації впроваджується елітою влади і сприймається людьми через особливу потребу ілюзорно перетворюю-

вати об'єктивну дійсність, яка їм невідчужлива. Деградація сталих духовних цінностей, звичних норм і стандартів політичної поведінки, за якими люди раніше діяли, робить їх хворобливо сприйнятливими до життєвих проблем. Як відзначав К. Ясперс, «до ілюзій передусім схильна слабка людина, а за наших часів вона, можливо, слабкіша, ніж будь-коли» [10, с. 229]. Отже, міфологічне мислення, якому притаманна незахищеність психіки особистості, виникає чи активізується в соціумі у зламні періоди історії.

Складний у цілому формат політичних відносин, особливо у виборчих кампаніях, – це найбільш сприятливий ґрунт для формування викривленої політичної і правосвідомості та сприйняття людьми політичних утопій, популістських прожектів, ілюзій про майбутнє життя соціуму і перспективи держави. Для укорінення «політичних міфів» застосовуються будь-які технології маніпулювання свідомістю людей (як нав'язливі, брутальні, так і достатньо тонкі, рафіновані): *гіперболізація значущості* політичних персон чи певних подій; *упровадження метафор* у «мову політики» («непохитний, як Сфінкс», «диявольські проникливий і верткий», «мудрий, як Соломон»); *підтасування фактів*, поширення *неправди* і *наклеїв*; *напівправа – замовчування неугодної інформації*; *наклеювання образливих ярликів* та ін.

Можна навести також показову думку американського професора Герберта Шиллера про те, що у США головними ілюзіями, які підкріплюють панування правлячої еліти, є *н'ять* соціально-політичних міфів: про індивідуальну свободу й особистий вибір громадян; про нейтралітет найважливіших політичних інститутів країни – Конгресу, Суду, Президента і засобів масової інформації; про незмінність егоїстичної природи людини – її агресивності, схильності до накопичення і споживництва; про відсутність в американському суспільстві соціальних конфліктів, експлуатації та гноблення; про плюралізм і «свободу» засобів масової інформації (які, незважаючи на їх статки, у дійсності контролюються великими рекламодавцями та урядом, представляючи собою індустрію «ілюзорної свідомості»).

Історією доведено, що навіть цільове руйнування колишніх, віджитих «політичних міфів» не веде до неминучої перемоги раціонального у мисленні людини, скоріше, там творяться нові міфи і герої. Так, якщо у роки сталінізму суб'єктами радянських міфів були так звані «вороги народу», «шкідники», «космополіти», «лікарі-убивці» та ін., то в сучасній Україні активно поширюються міфи про відродження національної соборності, про тотальну релігійну спокуку, про успіхи в боротьбі з «корупціонерами» та особливо множаться PR-командами майже всіх політичних сил міфологічні сюжети щодо «беззавітно щирих, самовідданих борців за демократію, національні інтереси, права людини і громади» в ході передвиборчих баталій.

Маніпуляції політико-правовою свідомістю за умов української незалежності були очевидні – частини суспільства нав'язали міф «безпеки політичної апатії» і думку, що здійснити супротив засильству соціального безправ'я і політичного свавілля в країні неможливо. Тож, за відповідями людей, відображеними у всеукраїнському моніторингу 1996–2005 рр., на запитання: «Якби уряд України ухвалив рішення, що утискає Ваші законні права та інтереси, чи могли б Ви щось зробити проти?» більшість респондентів (середній показник 65,3 %) упевнено відповідали «Ні»; а на запитання: «Якби аналогічне рішення ухвалила місцева влада, могли б Ви щось зробити проти?» 56,1 % опитаних відповіли: «Ні, нічого не міг би вдіяти» [11, с. 447–448]. Це дещо пояснює, чому частка українських громадян сьогодні настільки сприйнятлива до всіляких «політичних міфів» про «харизматичних героїв-спасителів нації» та більш налаштована на пасивну власну позицію і бездіяльність щодо подолання кризових політико-правових процесів в Україні.

Особливо слід відзначити практичну роль *електоральних соціологічних моніторингів* (КСД) в періоди виборчих кампаній, що розглядаються міжнародною громадськістю як індикатор і значущий чинник демократизації суспільства. Слушно вважається, що результати соціологічних моніторингів, зокрема електоральних *екзит-полів*, є механізмом запобігання викривленням процедури волевиявлення народу. Якщо отримані дані опитувань екзит-полу очевидно сильно різняться від результатів виборів (референдуму), то це може свідчити про наявність вжитих фальсифікацій щодо підсумків голосування виборців (як склалося на президентській виборчій кампанії 2004 р.) або ж, навпаки, – запобігти спробам егоїстичних політиків порушити народний вибір, спекулювати на «міфі зловживань» і в такий спосіб додатково соціологічно аргументувати репрезентативність та легітимність виборів, як під час президентських виборів 2010 р.

Фахові соціологічні дослідження, що застосовують належну вибірку та індикатори, здійснюють об'єктивний професійний аналіз отриманих результатів із необхідною кореляцією всіх чинників, безумовно визнаються ефективним інструментом оцінювання достовірності виборів [12]. Отже, крім традиційних форм і засобів громадсько-правового контролю, таких як легальна присутність міжнародних (і від партій) спостерігачів на виборчих дільницях, паралельний підрахунок голосів, нагляд комітету виборців тощо, соціологічні моніторинги (на замовлення) мали б застосовуватися як контрольна електоральна технологія. Можливо також цей неангажований, фаховий механізм захисту свободи політичного вибору громадян доцільно легалізувати, тобто закріпити у законодавчому порядку.

Висновки. Свідомому українському громадянину, аби не поставати об'єктом постійних маніпуляцій (які, на жаль, не тільки характеризують політичний істеблшмент, а також є складовою діяльності мас-медіа) і натомість

бути творцем власного життя та активним учасником політико-правових перетворень, доцільно більш суттєво розвивати свої політичні уявлення і правові очікування до рівня наукових оцінювань, ставитися до правової самоосвіти як до чинника високої правосвідомості, рішуче прагнути самостійної політичної позиції, що притаманна автономній особистості, та послідовно відстоювати право на власний політичний вибір.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гречин А. С. Социология правового сознания / А. С. Гречин. – М. : ЮНИТИ, 2001. – 256 с.; *Правова культура в умовах становлення громадянського суспільства / за ред. Ю. П. Битяка, І. В. Яковюка.* – Х. : Право, 2007. – 248 с.
2. *Морфологія культури : тезаурус / за ред. В. О. Лозового.* – Х. : Право, 2007. – 384 с.
3. Герасіна Л. М. Культура політичного вибору як елемент правосвідомості громадян / Л. М. Герасіна // *Держ. буд-во та місц. самоврядування : зб. наук. пр.* – Х. : Право, 2007. – Вип. 13. – С. 17–25.
4. Бекешкіна І. Пост-революційні зміни суспільної свідомості й нові проблеми розбудови демократії та громадянського суспільства в Україні / І. Бекешкіна // *Українське суспільство 1994–2005. Динаміка соціальних змін / за ред. В. Ворони, М. Шульги.* – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2005. – С. 39–48.
5. Михальченко Н. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? / Н. Михальченко. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2001. – 440 с.
6. <http://www.president.gov.ua/ru/documents/>
7. Бебик В. М. Політичний маркетинг і менеджмент / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 1996. – 144 с.; Ковлер, А. И. Избирательные технологии: российский и зарубежный опыт / А. И. Ковлер. – М. : Аспект Пресс, 1995; Почепцов, Г. Коммуникативные технологии двадцатого века / Г. Почепцов. – К. : Ваклер, 2001. – 352 с.; Малкин, Е. Основы избирательных технологий / Е. Малкин, Е. Сучков. – М. : Рус. панорама, 2002. – 464 с.; Соловьев, А. И. Политология: Политическая теория, политические технологии / А. И. Соловьев. – М. : Аспект Пресс, 2003. – 559 с.; Гринберг, Т. Э. Политические технологии: PR и реклама / Т. Э. Гринберг. – М. : Аспект Пресс, 2005. – 317 с.
8. Офіц. вісн. України. – 2000. – № 50. – С. 14–20.
9. Hanna F. Pitkin. The Concept of Representation / Hanna F. Pitkin. – Berkly : University of California Press, 1976. – 200 p.
10. Ясперс К. Смысл и назначение истории / К. Ясперс. – М. : Наука, 1992. – 527 с.
11. *Українське суспільство 1992–2005 : соціол. моніторинг / за ред. В. Ворони, М. Шульги.* – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2005. – 224 с.
12. Вишняк О. І. Електоральна соціологія: історія, теорія, методи / О. І. Вишняк. – К. : Ін-т соціології НАНУ, 2000. – 310 с.; Паніна Н. В. Українське суспільство 1994–2005 : соціол. моніторинг / Н. В. Паніна. – К. : Софія, 2005; Бебик, В. М. Політологія для політика і громадянина / В. М. Бебик. – К. : МАУП, 2004. – 424 с.; Акимов Д. И. Социальный маркетинг / Д. И. Акимов. – К. : Наук. думка, 2008. – 144 с.

**ПРОБЛЕМА ВЛИЯНИЯ ПРАВОСОЗНАНИЯ НА КУЛЬТУРУ
ПОЛИТИЧЕСКОГО ВЫБОРА ЧЕЛОВЕКА**

Герасина Л. Н.

Правосознание интерпретировано в контексте политико-правовой парадигмы. Доказано, что, кроме правовых идеалов и ценностей, правосознание отражает политические взгляды и установки человека, его правовые ожидания и политические ориентации, восприятие политических и правовых процессов. Обоснована взаимозависимость позиций электората и стереотипов политической культуры и субкультур, а также качественных черт правосознания. Показано, насколько существенно на политический выбор граждан влияют современные предвыборные технологии: информационные, медийные, политические манипуляции и другие способы «избирательной инженерии».

Ключевые слова: правосознание, политический выбор, стереотипы политической культуры, правовые ожидания, политические манипуляции и мифологизация, электоральные мониторинги.

**A PROBLEM OF INFLUENCE OF SENSE OF JUSTICE IS ON CULTURE OF
POLITICAL CHOICE OF MAN**

Gerasina L. N.

Sense of justice is interpreted in this article in the context of political-legal paradigm; proved, that except for legal ideals and values sense of justice reflects political looks and options of man, his legal expectations and political orientations, perception of political and legal processes. Grounded dependence positions of electorate and stereotypes of political culture and subcultures, and also high-quality lines of sense of justice. It is rotined, as far as substantially modern pre-election technologies influence on the political choice of citizens: informative, medias, political manipulations and another ways of the «electoral engineering».

Key words: sense of justice, political choice, stereotypes of political culture, legal expectations, political manipulations and mifologisation, monitoring of electorate.

УДК 340.11

Г. П. Клімова, доктор філософських наук, професор

**РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ІНТЕРНЕТУ
У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ
УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН**

Присвячено аналізу правової поінформованості українських громадян як найважливішого чинника формування їх правової культури. Особливу увагу приділено

розгляду ролі засобів масової інформації та Інтернету в процесі формування правової культури українських громадян в умовах розбудови демократичної, правової держави.

Ключові слова: *правова культура, правове інформування громадян, доступність права.*

Актуальність проблеми. Процес становлення правової держави безпосередньо пов'язаний з формуванням правової культури українських громадян, що є соціальною гарантією дії верховенства правового закону в суспільстві. Тому правова культура населення України потребує постійного ефективного формування і вдосконалення.

У сучасній науковій літературі аналізуються різноманітні шляхи формування правової культури українських громадян. Серед них, зокрема: демократизація всіх сфер соціального життя; вдосконалення правотворчого і правозастосовного процесів; зміцнення законності і правопорядку; розвиток правовідносин; зростання ефективності діяльності всієї системи правосуддя; адаптація законодавства України до міжнародних норм і стандартів прав людини; гармонізація законодавства України із нормативними актами Європейського Союзу; здійснення правового виховання і правового навчання українських громадян. Разом з тим важливе значення для формування правової культури населення України має здійснення їх правового інформування.

У теперішній час науковці приділяють значну увагу аналізу проблем правового інформування громадян (О. В. Волошенюк, В. П. Гойман, В. В. Головченко, І. П. Голосніченко, Н. І. Козюбра, О. М. Костенко, М. В. Костецький, В. С. Медведєв, Є. В. Назаренко, В. В. Оксамитний, М. І. Панов, В. Ф. Погорілко, П. М. Рабінович, О. В. Скрипник, С. С. Сливка, В. Я. Тацій, Ю. М. Тодика, В. А. Туманов, О. І. Ющик та ін.). Віддаючи належне проведеним науковим дослідженням, слід зазначити, що подальші розроблення потребують вирішення питання змістовного наповнення системи правової інформованості населення, визначення пріоритетних методів і засобів здійснення правового поінформування громадян в умовах розбудови правової держави.

Через те що незнання закону не звільняє від відповідальності, держава зобов'язана інформувати своїх громадян про всі нормативні рішення відповідними засобами, надавати їм правову інформацію, яка являє собою сукупність документованих або публічно оголошених відомостей про право, його систему, джерела, реалізацію, юридичні факти, правовідносини, правопорядок, правопорушення і боротьбу з ними та їх профілактику тощо. Джерелами правової інформації є Конституція України, інші законодавчі і підзаконні нормативні правові акти, міжнародні договори та угоди, норми і принципи міжнародного права, а також ненормативні правові акти та інші джерела інформації з правових питань [1, с. 54].

Проведене по всій Україні опитування 2000 тис. респондентів, які не мають юридичної освіти, засвідчує, що населення вкрай низько оцінює свої знання про відповідні законодавчі акти. Лише 1,5 % жінок і 38,8 % чоловіків вважають, що вони добре поінформовані про українські закони, а 38,7 % чоловіків і 37,3 % жінок знають їх тільки частково. Але найбільшу групу на сьогодні (41,4 % чоловіків і 44,9 % жінок) становлять ті, хто законів не знають, але прагнуть щось про них довідатися. І тільки 4,9 % чоловіків і 4,4 % жінок стоять на позиції «законів не знаю і знати не хочу» [2, с. 42–45]. У цьому зв'язку держава зобов'язана активно інформувати своїх громадян про правові приписи. Чим більше буде форм доведення до відома українських громадян правових розпоряджень і чим ефективніше вони реалізуватимуться, тим краще населення знатиме законодавство своєї держави. Через забезпечення доступності законодавства формується правова культура українських громадян.

Процес забезпечення доступності законодавства умовно можна уявити як «рух назустріч один одному» законодавства і громадян. Рушійною силою цього зближення виступає держава, яка не тільки наближує закони до громадянина, а й у своїй діяльності отримує від особи рух у бік законодавства. Тому умови, що визначають доступність законодавства, пов'язані з удосконаленням державної діяльності, юридичною політикою держави, функціонуванням системи компетентних державних органів, що створюють законодавство, підтримують його в дійовому стані та забезпечують низку інших заходів у «зближенні законодавства і громадян». Ця діяльність визначається системою суспільних відносин і виражається на практиці не тільки державних, а й громадських організацій, трудових колективів і самих громадян.

За своєю сутністю поняття «доступність законодавства» можна розділити на «зовнішню» і «внутрішню» доступність. Такий поділ є умовним і визначається самим процесом пізнання громадянином вимог закону. Усвідомити та зрозуміти необхідну юридичну інформацію громадянин може тільки за умови створення можливостей для пошуку правової норми, яка регулює ту чи іншу ситуацію. Відповідно під «зовнішньою» доступністю слід розуміти можливість легко і швидко знайти потрібну юридичну норму, а під «внутрішньою» — можливість свідомо зрозуміти інформацію про правові вимоги, що знаходяться в правовій нормі [3, с. 19–21].

Крім того, поняття «доступність законодавства» характеризується такими двома аспектами: технологічним, під яким розуміють забезпечення максимальної легкості і надійності надходження повної інформації, і юридико-семантичним, який передбачає доступність матеріалів для сприйняття і правильного його розуміння громадянами.

Згідно з таким розумінням умови доступності законодавства можна класифікувати на ті, що слугують забезпеченню зовнішньої та внутрішньої доступності. Зовнішні умови забезпечують доступність форми закону, тобто сприяють тому, аби громадянин зміг би безпосередньо отримати нормативний акт «у руки», а внутрішні умови слугують доступності змісту та сутності правового акта. Але в житті ці умови переплітаються, зливаються, їх важко відмежувати одне від одного, оскільки як форма, так і зміст є двома взаємопов'язаними сторонами одного явища [4, с. 13–14].

У процесі забезпечення доступності законодавства держава ставить перед собою три завдання: забезпечити необхідний якісний рівень законодавства, надійне функціонування каналів інформування про чинне законодавство і на цій основі формування високого рівня правової культури українських громадян.

Каналами інформування про чинне законодавство виступають різноманітні форми правового інформування українських громадян, в процесі функціонування яких відбувається їх ознайомлення зі змістом законодавчих норм, зі всім комплексом правових знань, необхідних для формування правової культури членів суспільства.

Серед різноманітних форм правового інформування громадян як пріоритетні можна виділити такі: правове інформування засобами масової комунікації, через Інтернет; правове інформування шляхом впливу юридичної практики; правове інформування через консультації юристів; правове інформування шляхом безпосереднього читання громадянами законів і юридичної літератури; правове інформування шляхом неофіційного міжособистісного спілкування на правові теми та ін. Зупинимось на характеристичні деяких з них.

Одним із головних інформаційних каналів формування правової культури українських громадян є правове інформування засобами масової комунікації. Перевагами засобів масової інформації (ЗМІ) перед іншими каналами правового інформування є оперативність подання інформації, широке охоплення населення, щоденність впливу і доступність правової інформації, яка подається ними для громадян.

Доступність правової інформації, що подається ЗМІ, пояснюється, по-перше, тим, що на протигагу від офіційного видання закону, що містить лише сам його текст, ЗМІ у більшості випадків супроводжують переказ правової норми роз'ясненнями того, як її тлумачити і застосовувати на практиці. По-друге, ця інформація сама знаходить свого адресата без звернення будь-куди.

У цьому зв'язку роль преси, радіо і телебачення у формуванні правової культури українських громадян важко переоцінити. Саме ЗМІ повинні систематично інформувати громадян про події суспільно-правового життя України

та за її межами; правові аспекти діяльності органів державної влади і місцевого самоврядування; здійснення прав і свобод громадян, профілактику правопорушень, особливо серед молоді і підлітків, боротьбу зі злочинами, корупцією, організованою злочинністю [5, с. 108–109].

Але ЗМІ часто-густо справляють деструктивний вплив на формування правової культури українських громадян. Так, в ЗМІ іноді активно обговорюються невдалі законопроекти, які ще не пройшли дороблення і не отримали згоди у законодавця. Тим самим формується уява про низьку якість законодавчої бази і невисокої кваліфікації законодавців. На радіо і телебаченні спостерігається негативний аспект звернення до випусків новин і аналітичних передач, що полягає у вибірковості подання правової інформації: «скандальні», непопулярні закони, як правило, отримують в ЗМІ найбільшу огласку.

Крім того, часто художні фільми і кримінальні хроніки пропагують стандарти правової поведінки, несумісні із правовими ціннісними орієнтаціями нашого суспільства, що не сприяє формуванню правосвідомості і правової культури громадян.

Як вважає К. Тарасов, деструктивний вплив на молодь фільмів з елементами насильства полягає у значних масштабах їх трансляції та масовому сприйнятті молодіжною аудиторією, а також схильності до засвоєння досвіду насильства представниками так званої групи ризику, для якої насильство є прийнятним засобом розв'язання життєвих проблем [6, с. 68–69]. На думку О. Дроздова, існує кореляція між схильністю підлітків до перегляду «агресивної» телепродукції та агресивною поведінкою в реальному житті [7, с. 51]. Це стосується також телевізійної реклами, в якій сцени агресії та насильства іноді подаються в ігровій формі [8, с. 100–101].

Отже, існує нагальна потреба у посиленні захисту українських громадян, передусім дітей і молоді, від негативного впливу ЗМІ на процес формування їх правової культури. Для її реалізації було б доцільно забезпечити створення циклу постійних правових радіо- та телепередач і подальше запровадження сторінки, рубрики на правову тему в друкованих виданнях. Конструктивним було б рішення Державного комітету телебачення і радіомовлення України щодо започаткування систематичних правоосвітніх телепрограм, показу документальних, кіно-, відеофільмів, у тому числі щодо деструктивних наслідків учинення злочинів та інших правопорушень.

Суттєвим напрямом формування правосвідомості і правової культури громадян є використання інформаційних ресурсів глобальних комп'ютерних мереж, у першу чергу мережі Інтернет. Мережа активно розвивається, напрями її використання поширюються. Дотепер кількість користувачів Інтернет складає майже 544 млн осіб. З них більше 50 % припадає на США і Канаду, 40 % – на Європу, 5 % – на Японію і Корею, 5 % – на інші країни світу. Серед

країн СНД, на які припадає 1 % світових користувачів мережі Інтернет, найрозвиненішою з погляду роботи в мережі та використання її можливостей є Росія, на яку припадає близько 80 % усіх користувачів мережі; на Україну – 13 %, Казахстан – 2 %, Вірменію – 1 %, на всі інші – 4 %. За оцінками експертів, кількість постійних користувачів Інтернет в Україні наближається до 1 млн, що становить більше 2 % дорослого населення [9, с. 126–127]. Постійно зростають обсяги інформаційних ресурсів, що подані в Інтернет. Щодня з'являються більше 3 млн нових web-сторінок.

Переваги «світового павутиння» безперечні. Так, середня кількість бібліографічних зносок на друковану статтю – 2,74, а на безкоштовну електронну версію – 7,3, тобто в 2,6 разу більше. Електронні статті цитуються в 4,5 разу частіше друкованих, причому це співвідношення швидко зростає [10, с. 7]. Сьогодні Інтернет – це глобальна, багатофункціональна інформаційна мережа. Доступ до електронних баз даних, у тому числі до правових, є відкритим для всіх категорій громадян незалежно від державних кордонів, національності, професії. Інформаційні технології справляють значний вплив на формування правової культури українських громадян. Можна визначити такі перспективні напрями формування правової культури громадян України під впливом розвитку сучасних інформаційних технологій:

- створення оплачуваних та безкоштовних правових баз даних;
- видання електронних правових журналів;
- створення електронних правових бібліотек;
- проведення інтернет-конференцій з актуальних проблем правознавства;
- створення та популяризація віртуальних книжкових магазинів, які спеціалізуються на правовій літературі [11, с. 110–111].

Тим самим інформаційні технології значною мірою сприяють розвитку правової свідомості українських громадян, новому сприйняттю ними правової культури як комплексу світоглядних правових уявлень та знань.

Разом з тим треба зауважити, що суто інформаційна спрямованість мережі Інтернет з часом замінюється яскраво вираженим агітаційним, популістським і навіть агресивним підходом. Проникнення матеріалів з Інтернету в традиційні ЗМІ стало звичним явищем, незважаючи на те, що в глобальній мережі може бути видано все, що завгодно. Інтернет-ЗМІ відрізняються від звичайних ЗМІ тим, що там можна оприлюднювати новини не тільки дешево й оперативно, але й, що саме по собі примітно, анонімно.

Відсутність злагоджених правових механізмів впливу на інформацію, що подана в комп'ютерних мережах, дає змогу розміщувати тут матеріали з елементами насильства, рецепти виробництва наркотичних і вибухових речовин тощо. У деяких країнах спостерігається поява сайтів, що належать орга-

нізованим кримінальним угрупованням і терористичним організаціям, через які здійснюється не тільки обмін інформацією, а й пропаганда форм негативної, девіантної поведінки.

У сільовій мережі можна віднайти вияв відомих механізмів соціальної детермінації злочинності: шляхом певного соціального формування особистості; шляхом надання їй вказівок протиправного або суперечливого характеру; шляхом примушування особистості увійти в таку ситуацію, що вимагає і полегшує обрання саме злочинного варіанта поведінки [12, с. 250–253].

У цьому зв'язку визріла необхідність у нейтралізації негативного інформаційного впливу комп'ютерних мереж на формування правової культури українських громадян. Необхідно з'ясувати жорсткі критерії, за якими можливо розміщувати в мережах певні види інформації. Треба опрацювати механізми обмеження доступу до окремих сайтів (сторінок) для різних вікових категорій аудиторії Інтернет. Потрібно також законодавчо закріпити відповідальність власників сайтів за зміст інформаційних матеріалів, які вони розміщують. Слід прагнути того, аби протиправні процеси, що відбуваються в глобальних комп'ютерних мережах, набули адекватної протидії з боку правоохоронних органів.

Висновки. Здійснення правової поінформованості українських громадян через ЗМІ та Інтернет є важливим напрямом формування їх правової культури. Для посилення їх впливу на даний процес необхідно активізувати популяризацію правових знань через різноманітні канали ЗМІ та Інтернет, підвищувати за їх допомогою доступність права для населення України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Беляков К. Інформація в праві: теорія і практика / К. Беляков. – К. : КВІЦ, 2006. – 116 с.
2. Вимір людського розвитку: права і свободи людини в Україні / М. І. Гаврилов та ін. – К. : Наук. думка, 2006. – 324 с.
3. Сидельников И. П. Доступность закона. Правовое информирование граждан / И. П. Сидельников. – Минск : Наука и техника, 2002. – 125 с.
4. Жаровська І. М. Доступність права: теоретико-правові проблеми / І. М. Жаровська. – Львів : ЛКА, 2007. – 207 с.
5. Егорова М. С. Доступ граждан к правовой информации как условие развития правосознания и формирования правовой культуры / М. С. Егорова // Государство и право. – 2006. – № 9. – С. 195–110.
6. Тарасов К. «Агрессивная кинодиета» ТВ и студенчество / К. Тарасов // Высш. образование в России. – 2002. – № 3.
7. Дроздов О. Ю. Засоби масової комунікації як фактор агресивної поведінки молоді / О. Ю. Дроздов // Вісн. Харк. нац. ун-ту. Сер. «Психологія». – 2005. – № 483. – С. 49–54.

8. Гордякова О. Л. Влияние личностной агрессивности и тревожности подростков на эмоциональное отношение к агрессии в телевизионной рекламе / О. Л. Гордякова // Психол. журн. – 2008. – № 4. – С. 98–103.

9. Науково-освітній потенціал нації: погляд у XXI століття / під ред. В. М. Литвина, В. В. Андрущенко. – К. : Навч. кн., 2004. – Т. 1. – 639 с.

10. Королев А. С. Современная молодежь под прицелом СМИ / А. С. Королев // Alma mater. – 2008. – № 2. – С. 5–9.

11. Кушакова Н. В. Вплив інформаційних технологій на правову культуру: українські реалії / Н. В. Кушакова // Правова культура – основа державотворення в Україні : зб. наук. пр. / за ред. М. В. Костицького, М. М. Ібрагімова. – Ірпінь : Нац. акад. ДПС, 2005. – Вип. 1. – 298 с.

12. Винарик Л. С. Информатизация в аспекте социальной трансформации общества / Л. С. Винарик. – Донецк : ИЭП, 2004. – 271 с.

РОЛЬ СРЕДСТВ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ И ИНТЕРНЕТА В ФОРМИРОВАНИИ ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ УКРАИНСКИХ ГРАЖДАН

Климова Г. П.

Посвящено анализу правовой информированности украинских граждан как важнейшего фактора формирования их правовой культуры. Особое внимание уделено рассмотрению роли средств массовой информации и Интернета в процессе формирования правовой культуры украинских граждан в условиях построения демократического, правового государства.

Ключевые слова: правовая культура, правовое информирование граждан, доступность права.

THE ROLE OF MASS MEDIA AND INTERNET IN INFORMATION OF LEGAL CULTURE OF UKRAINIAN CITIZENS

Klimova G. P.

The scientific article «The Role of Mass Media and Internet in information of legal culture of Ukrainian citizens» is devoted to the analysis of legal culture of Ukrainian citizens as the most important factor in formation of their legal culture. The special attention has been paid to studying the role of mass media and Internet in the process in providing the formation of legal culture of Ukrainian citizens in condition of building democratic legal state.

Key words: legal culture, legal informability of citizens, availability of law.

УДК 316.334.22

Л. І. Швидка, кандидат соціологічних наук, доцент;

В. А. Мягких, кандидат соціологічних наук, доцент

ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ

Вивчено особливості формування трудового потенціалу студентської молоді Дніпропетровщини на основі соціологічного дослідження. Як основні компоненти трудового потенціалу студентства розглянуто психофізіологічний, освітньо-професійний, творчий, комунікативно-інформаційний та моральний потенціали. Надано їх аналіз.

Ключові слова: *потенціал людини, трудовий потенціал, студентство, вища школа.*

Актуальність проблеми. Однією з головних складових інтеграції молоді в суспільні структури є її включеність в економічну діяльність. Сучасна ситуація у сфері праці і зайнятості є дуже складною для українського студентства. За часів колишнього Радянського Союзу функціонувала система розподілу випускників ВНЗ, яка хоча й була жорсткою і не могла врахувати багатьох особистісних очікувань студентів, але все ж гарантувала їм зайнятість за спеціальністю і статус молодого спеціаліста, що певною мірою полегшувало перші самостійні кроки молодих людей і давало додаткові професійні та життєві шанси. Зараз розподіл студентів проводиться дуже обмежено, що створює для випускників ВНЗ ситуацію жорсткої конкуренції з працівниками, які мають професійний досвід праці, вже певний час перебувають на ринку праці і пристосувалися до нього. Випускник повинен бути готовим до такої конкуренції, вміти довести, що він володіє відповідними знаннями, вміннями та може працювати в ринкових умовах. Тому дослідження трудового потенціалу сучасного студентства є досить актуальною соціальною проблемою і саме їй присвячена дана стаття.

Щодо актуальності проблеми в науковому плані, то слід зауважити, що феномен «трудова потенціал» завжди привертав до себе увагу вчених: демографів, економістів, філософів, соціологів, які з точки зору предмета своєї науки розвивали специфічні підходи та методи вивчення цього явища, розробляли певні концепції щодо пояснення його функціонування. Аналіз літератури з цієї проблеми дозволив виділити значну кількість підходів до пояснення цього феномену та констатувати, що дослідження трудового потенціалу мають давню історію. Але слід зазначити, що найчастіше ці під-

ходи розвиваються у рамках економічного знання. Щодо соціології, то можна сказати, що вона не так давно розпочала розробляти цю проблему.

У зарубіжній соціології та філософії проблема трудового потенціалу піднімалась у роботах Д. Белла, Г. Канна, Дж. Нейсбіт, О. Тоффлера, Ж. Фурастьє. У російській соціології проблеми трудового потенціалу розглядають Н. І. Шаталова, А. С. Панкратов, Б. М. Генкін, М. І. Гольдін та ін. Що стосується українських соціологів, то дослідженням трудового потенціалу займаються К. І. Якуба, Я. А. Павлов, О. М. Шевченко. Аналіз праць цих авторів дозволяє констатувати, що в науковій літературі розглядається перш за все трудовий потенціал зайнятого населення. Водночас слід констатувати, що трудовий потенціал студентської молоді досліджений слабо. Тому залишаються дискусійними питання формування та реалізації трудового потенціалу сучасного студентства. Отже, підсумовуючи викладене, можна констатувати наявність певної проблемної ситуації. З огляду на наведене в 2008–2009 рр. було проведене соціологічне дослідження, *метою* якого було вивчення особливостей формування трудового потенціалу в умовах сучасної вищої школи. За спеціально розробленою вибіркою опитано 200 студентів Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара. Проаналізуємо отримані дані.

Аналіз наукової літератури показав, що трудовий потенціал студента слід розглядати як частину його потенціалу як особистості, тобто відносно індивідуума трудовий потенціал – це частина потенціалу людини, яка формується на основі природних (фізичних, психічних) даних і здібностей, освіти, виховання і життєвого досвіду. Поняття «трудова потенціал» має неоднозначне тлумачення. Це пояснюється частково тим, що дана проблема розробляється об'єднаними зусиллями різних учених (економістів, демографів, соціологів, філософів та ін.). Особливе місце посідає позиція авторів, згідно з якою трудовий потенціал виступає як сукупність соціально-економічних, професійно-технічних та організаційно-управлінських можливостей, реалізація яких визначає масштаби й ефективність трудової діяльності. Так, трудовий потенціал, на думку М. І. Гольдіна, пов'язаний з кінцевими результатами трудової діяльності, її практичною віддачею. При характеристиці трудового потенціалу виділяють, як правило, мотиви, ціннісні орієнтації, особистісні характеристики працівників, пов'язані з участю у трудовій діяльності, соціально-економічні умови та виробничі відносини [2, с. 14].

Залежно від поставленого завдання трудовий потенціал може розглядатися в демографічному, територіально-адміністративному (регіональному), галузевому та інших аспектах. Трудовий потенціал студентства характеризується двома групами показників: кількісними і якісними. Кількісні – це чисельність фізичних осіб у межах даної економічної території, яка на момент

обліку належить до робочої сили. Другі – це соціально-економічні характеристики робочої сили: спеціальність, кваліфікація, спеціалізація, якість професійної підготовки, сімейний стан, рівень освіти та ін. Як основні компоненти трудового потенціалу студентської молоді можна виділити: 1) психофізіологічний потенціал, який зумовлює стан здоров'я майбутнього працівника, створює підґрунтя для формування і розвитку професійних, творчих, моральних, комунікативних навичок; 2) освітньо-професійний потенціал, тобто набуті знання та навички, необхідні для виконання відповідних обов'язків та видів робіт; 3) творчий потенціал – поєднання ерудиції, професіоналізму, розвиненої уяви, нестереотипного мислення, глибини та швидкості розуму, спостережливості, здібність до генерації нових ідей, методів, образів; 4) комунікативно-інформаційний потенціал – характеризує можливість нормальних соціальних контактів, вміння отримувати і використовувати потрібну інформацію; 5) моральний потенціал – ґрунтується на загальнолюдських цінностях, трудових цінностях, обумовлюється комплексом принципів і правил поведінки людини в процесі праці, визначає спрямованість трудової поведінки [6, с. 424].

З'ясуємо їх змістовну наповненість. Почнемо з кількісних показників трудового потенціалу.

Психофізіологічний потенціал. За даними офіційної статистики, з кожним роком стан здоров'я населення України погіршується. Так, якщо у 2006 р. в Дніпропетровській області зафіксовано 2729 тис. захворювань, у 2007 р. – 2781 тис., то в 2008 р. їх кількість досягла 2795 тис. випадків [4]. Не є винятком і молодіжна спільнота, у тому числі студентська молодь [3]. Щодо стану здоров'я студентів ДНУ, то, як свідчать медико-статистичні дані, воно з кожним роком також погіршується. Так, у 2006 р. було зареєстровано 7760 випадків захворювань серед студентів, а вже у 2008 р. – 8326 випадків. З кожним роком зростають показники таких форм захворювань: хвороби органів дихання; захворювання ока; хвороби нервової системи; хвороби органів травлення; хвороби органів кровообігу [5]. Як бачимо, такий компонент, як здоров'я, не створює надійного підґрунтя для розвитку потенційних можливостей студентства і тим самим погіршує якість трудового потенціалу студентів ДНУ. Вчені, які досліджували медико-біологічні аспекти діяльності студентів, дійшли таких висновків. По-перше, встановлено підвищену чутливість молодіжного організму до порушень гігієни розумової праці. По-друге, на їх думку, система організації навчально-виховного процесу й обсяг навчального навантаження не відповідають фізіологічним можливостям організму, який ще знаходиться у фазі формування, особливо у студентів молодших курсів. Велике навчальне навантаження, нерівномірність навантаження упродовж семестру, відсутність навичок систематичної самостійної роботи і регулярного контролю породжують такі

явища, як аритмія в роботі студентів, «штурмування» певних предметів і дисциплін у період залікової та екзаменаційної сесії тощо [7].

Освітньо-професійний потенціал. Чинник освіти і професійної підготовки є визначальним у забезпеченні зайнятості молоді. Освіта і професійна підготовка надають молодій людині кваліфікацію, розвивають у неї ділові навички та підприємливість, сприйнятливість до наукових ідей і технічних розробок, підвищуючи в такий спосіб продуктивність її майбутньої праці (таблиця).

Таблиця

Основні показники діяльності ВНЗ I–IV рівнів акредитації в Дніпропетровській області у 1995–2009 рр. [1]

Показник	Акредитація							
	I, II рівні				III, IV рівні			
	Рік							
	1995–1996	2000–2001	2005–2006	2008–2009	1995–1996	2000–2001	2005–2006	2008–2009
Кількість закладів	75	43	35	34	16	20	22	25
Кількість студентів, тис.	64,7	37,0	32,6	27,0	70,4	107,0	156,3	161,8
Прийнято студентів за рік, тис.	18,7	13,5	11,0	7,6	25,8	27,5	38,4	30,3
Випущено фахівців за рік, тис.	20,1	10,5	9,6	8,4	11,2	23,9	27,7	31,8

Як видно з таблиці, кількісні обсяги професійної підготовки у ВНЗ I, II рівнів акредитації у Дніпропетровській області істотно зменшуються. Щодо закладів повної вищої освіти, то кількість їх зростає (на початок 1995/96 навчального року налічувалося 16 закладів повної вищої освіти, а на 2008/09 – 25 закладів). Збільшуються також прийом до ВНЗ III, IV рівнів акредитації та випуск фахівців. Що стосується ДНУ, то у 2007 р. тут навчалось 13 370 осіб, а у 2008 р. – 12 916 осіб, тобто маємо певне зменшення. У цілому ж слід відзначити, що за кількісними показниками трудовий потенціал студентської молоді, яка отримує освіту у ВНЗ III, IV рівнів акредитації в Дніпропетровській області, має стати тенденцію до розширеного відтворення.

Важливим кількісним показником освітньо-професійного компонента трудового потенціалу є працевлаштування випускників ВНЗ усіх рівнів акредитації. Найбільшою мірою проблема працевлаштування полягає не стільки у відсутності вакансій як таких, скільки в недостатній пропозиції робочих

місць, що за розміром оплати, змістом та умовами праці були б привабливими для сучасної освіченої молоді. Проблеми зайнятості молоді пов'язані не тільки з труднощами працевлаштування, вони значною мірою залежать від рівня її освіти, якості професійної підготовки, соціально-економічної мобільності, активності в процесі пошуку роботи тощо. Тому важливо розглянути трудовий потенціал студентської молоді в якісному вимірі.

Загалом, як уже наголошувалося, професійний потенціал визначається рівнем освіти людини, обсягом та якістю її загальних і спеціальних знань, трудових навичок і вмінь, що обумовлюють здатність до праці певної якості. Від цього залежить не тільки успішність роботи за професією, а й здатність до ротації, інноваційної діяльності тощо. Саме тому перш за все ми виявили якості майбутнього фахівця, формуванню яких сприяє навчання у ВНЗ. На думку опитаних студентів, навчання у ВНЗ сприяє розвитку професійних інтересів (так вважають 57 % опитаних); освітніх планів (52 %); бажанню самореалізації (40 %); комунікативних якостей (39 %); загальнокультурних цінностей (29,5 %); творчих якостей (23,5 %). Отже, отримані дані свідчать про те, що навчання у ВНЗ найбільше сприяє формуванню професійних якостей. Менше уваги приділяється формуванню комунікативних і творчих якостей, загальнолюдських цінностей. Маємо зробити припущення про певну односторонність трудового потенціалу, сформованого в умовах освітнього середовища. Це підтверджується іншими даними дослідження.

Так, на запитання щодо цілей, які є значущими після закінчення ВНЗ, були отримані такі відповіді. Значущими в післявузівській діяльності для студентської молоді є можливість займатися улюбленою справою – 65 %; досягнення матеріального благополуччя – 62 %; самореалізація – 53 %; стабільність – 53 %. Це говорить про те, що сьогоднішня молодь націлена на таке місце роботи, яке є стабільним, дозволяє їй самореалізуватися, займатися улюбленою справою й отримувати за це пристойну матеріальну винагороду. Такі якості майбутньої роботи, як хороший колектив, сприятливі умови праці, результативність праці, також мають значення для певної кількості респондентів. Для нашого дослідження важливим є те, що тільки 30 % опитаних студентів вважають, що майбутня робота повинна мати творчий характер. Це означає, що певна кількість опитаних студентів не вважають за необхідне подальший творчий розвиток, оскільки не мають сформованого творчого потенціалу. Тому не є дивним, що тільки для 17 % респондентів важливою є можливість виявляти ініціативу, бути самостійним. Респонденти не дуже цінують роботу, яка дає змогу приносити користь людям, що певною мірою характеризує їх моральний потенціал.

Стосовно професійної кар'єри були отримані такі дані. Успіх професійної діяльності, на думку студентів, значною мірою залежить від власних ін-

дивідуальних якостей людини, цілеспрямованості, а також від умінь і навичок, отриманих студентом під час навчання у ВНЗ. Важливим було з'ясувати думку студентів щодо того, чи вистачатиме їм отриманих знань у ВНЗ для майбутньої роботи. Як свідчать відповіді респондентів, тільки 11 % з них вважають професійну підготовку цілком достатньою; 58 % вважають, що поряд з добрими теоретичними знаннями повинні бути сформовані і практичні навички, вміння; 21 % респондентів вважають професійну підготовку не досить достатньою, а 4 % – недостатньою. Це свідчить про певні вади професійного потенціалу, сформованого у майбутнього фахівця.

Що стосується *комунікативно-інформаційної складової трудового потенціалу*, то це – характеристика можливостей людини, які визначають якість її спілкування. Комунікація є атрибутивною властивістю, соціально-психологічною функцією, в процесі якої комунікативний акт реалізує потреби індивідів і спільноти у взаємодії з іншими, підтриманні зв'язків, обміні інформацією. Спілкуючись, студенти задовольняють свої потреби в інформації, отримують схвалення (несхвалення) своєї поведінки тощо. Комунікативна діяльність здійснюється в певному соціально-психологічному середовищі, у просторі якого відбуваються внутрішньогрупові взаємини, реалізуються її зовнішні зв'язки. Комунікативний потенціал студента є певною сукупністю його психологічних характеристик у сфері спілкування, а також комунікативних можливостей, зумовлених його внутрішніми і зовнішніми зв'язками. Наявність учасників взаємодії і зв'язків – важлива умова розвитку особистості, а отже, й умова розвитку її комунікативного потенціалу. Тому у відповідях студентів на запитання: «Чим Ви займаєтесь у післянавчальний час?» нас цікавили напрями комунікаційної поведінки студентів. У першу чергу студенти віддають перевагу спілкуванню з друзями (78 %), перегляду телепрограм (46 %), роботі в мережі Інтернет з ненауковою інформацією (39,5 %). Але значно менша кількість опитаних студентів звертається до Інтернету з приводу отримання наукової інформації (24,5 %). Займаються читанням літератури за фахом тільки 23 %. Ці дані свідчать про те, що після навчання основна кількість студентів бажають спілкуватися з друзями, переглядати телепрограми, працювати в мережі Інтернет і не дуже прагнуть витратити час на заняття, пов'язані з навчанням. На наш погляд, це є певною проблемою, оскільки сьогодні подальше наросування трудового потенціалу фахівців з вищою освітою неможливе без постійного оновлення професійної інформації.

Щодо *моральної складової трудового потенціалу*, то вона визначається багатьма психологічними складовими: рисами характеру, спрямованістю особистості, трудовою мотивацією тощо. Вона знаходиться в тісному зв'язку з трудовою мораллю – комплексом принципів і правил поведінки людини в процесі праці, яка спирається на загальне розуміння місця і значення праці

в суспільстві і включає позиції, мотиви та соціальну задоволеність учасників трудового процесу. На трудову мораль величезний вплив справляють соціальні та економічні чинники: виховання, освіта, рівень культури, моральні принципи суспільства, рівень економічного розвитку, ставлення до власності, організаційна культура та ін. Моральний потенціал відображає ступінь засвоєння норм трудової моралі і ступінь готовності слідувати цим нормам у процесі праці. Стосовно студентів, які ще не працювали і не стикалися з трудовою мораллю, важливо проаналізувати сформованість загальнолюдських цінностей – підґрунтя, на якому формується моральна складова трудового потенціалу.

Так, на запитання: «Як Ви ставитеся до наступних явищ?» були отримані такі відповіді. Студенти ДНУ вважають неприпустимими відмову від новонародженого (75,5 %), відмову від турботи про батьків (74,5 %), вживання наркотиків (73,0 %), крадіжку майна (72,5 %). Водночас маємо констатувати, що деякі негативні явища, притаманні нашому суспільству, вважають неприпустимими значно менше опитаних студентів. Так, вважають неприпустимими проституцію – 54,5 %, аборти – 49,5 %, упереджене ставлення до представників інших національностей – 45,5 %, нерадиве виконання професійних обов'язків – 38,5 %, зловживання спиртними напоями – 36,5 % студентів. Досить поблажливо студенти ставляться до хабарництва, гомосексуалізму, паління, обману, проїзду в транспорті «зайцем», дошлюбних статевих зв'язків, несплати податків, розлучень. Як свідчать відповіді респондентів, сучасне студентство має, за власними самооцінками, незадовільний рівень сформованості моральної свідомості та поведінки – 64,5 %, рівень правосвідомості і поведінки – 60,5 %, рівень політичної свідомості і поведінки – 59,5 %.

Висновки. Проаналізувавши наведені дані, можна констатувати, що за кількісними показниками трудовий потенціал студентської молоді Дніпропетровщини має тенденцію до розширеного відтворення, тобто створюється природна основа заміщення старших контингентів трудового потенціалу працівників з вищою освітою. Що стосується ДНУ, то зафіксоване певне зменшення кількості студентів, що навчаються. Стосовно якісних характеристик трудового потенціалу маємо таке. Як свідчать відповіді опитаних студентів, ВНЗ перш за все сприяє розвитку професійних інтересів. Менше уваги приділяється формуванню комунікативних якостей, прагненню до творчості, формуванню загальнолюдських цінностей. Маємо зробити припущення про певну односторонність трудового потенціалу, сформованого в умовах освітнього середовища. Сучасне студентство, за власними самооцінками, має незадовільний рівень вияву моральної свідомості та моральної поведінки. Недостатньо сформовані правосвідомість, рівень політичної культури і поведінки. Тобто мусимо констатувати про наявність значних резервів ВНЗ у поліпшенні якісних показників трудового потенціалу студентства.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вищі навчальні заклади [Електронний ресурс] // Офіц. сайт Голов. упр. статистики у Дніпропетр. обл. – Режим доступу: <http://www.dneprostat.gov.ua/statinfo/o/o4/htm>.
2. Гольдин Л. И. Актуальные проблемы развития трудового потенциала общества / Л. И. Гольдин // Вопр. философии. – 2000. – № 5. – С. 10–26.
3. Здоров'я і освіта: проблеми і перспективи : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. / за ред. А. Г. Рибаківського. – Донецьк : ДонНУ, 2006. – 225 с.
4. Захворюваність населення [Електронний ресурс] // Офіц. сайт Голов. упр. статистики у Дніпропетр. обл. – Режим доступу: <http://www.dneprostat.gov.ua/statinfo/oz/oz1/htm>.
5. Поточний архів студентської поліклініки м. Дніпропетровська. – Дніпропетровськ, 2008. – 56 с.
6. Соціально-економічна адаптація студента та молодого спеціаліста в період формування ринкових відносин // Соціальна робота. – К., 2004. – Кн. 6. – С. 415–430.
7. Церковна О. В. Дослідження динаміки зміни стану здоров'я студентів вищих технічних закладів освіти за період навчання / О. В. Церковна // Молода спортивна наука України : зб. наук. пр. з галузі фіз. культури і спорту : в 4 т. – Львів : ЛДФК, 2006. – Т. 3, вип. 4. – С. 172–173.

ТРУДОВОЙ ПОТЕНЦИАЛ СТУДЕНЧЕСКОЙ МОЛОДЕЖИ: ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ В УСЛОВИЯХ СОВРЕМЕННОЙ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Швыдка Л. И., Мягких В. А.

Изучены особенности формирования трудового потенциала студенческой молодежи Днепропетровщины на основе социологического исследования. Как основные компоненты трудового потенциала студенчества выделены психофизиологический, образовательно-профессиональный, творческий, коммуникативно-информационный и моральный потенциалы. Дан их анализ.

Ключевые слова: потенциал человека, трудовой потенциал, студенчество, высшая школа.

LABOUR POTENTIAL OF STUDENT YOUNG PEOPLE: FORMING FEATURES IN THE CONDITIONS OF MODERN HIGHER SCHOOL

Shvydka L. I., Myagkykh V. A.

The article is devoted the features of forming of labour potential of student young people of Dnipropetrovsk region on the basis of the conducted sociological research. As basic components of labour potential of student selected: psychology and physiology, education and professional, creative, communicative and informative, moral potentials, their analysis is given.

Key words: potential of man, labour potential, student, higher school.

УДК 316.6:32.14

А. М. Ячний, кандидат соціологічних наук, доцент**ЕПІСТЕМОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ**

Проаналізовано епістемологію соціальної інженерії. Здійснено історичний екскурс еволюції соціальної інженерії. Показано різноманітні підходи до її розуміння. Визначено перспективи соціальної інженерії в умовах демократизації українського суспільства.

Ключові слова: соціальна інженерія, соціальне управління, соціальне планування, наукова організація праці.

Актуальність проблеми. Пошуки шляхів вдосконалення виробничої діяльності та управління нею призвели до формування соціоінженерного підходу. Визначення його змісту відбувалося з формулювання головних принципів. Саме на цій підставі наукові публікації Г. О. Антонюка, А. К. Зайцева, А. И. Кравченко, В. І. Подшивалкіної, І. М. Попової, А. І. Пригожина, Ю. М. Резника, Л. Д. Сисоевої, Ж. Т. Тощенко, В. В. Щербини та інших авторів висвітлюють різні проблеми соціальної інженерії як сфери науково-практичної діяльності [1–8]. Науковці пропонують досить широке тлумачення соціальної інженерії, розглядаючи її як галузь наукової і практичної діяльності соціологів та інших фахівців, що пов'язана із застосуванням інженерного підходу до створення і зміни нових видів управлінської практики, технологій і прийомів управління, вдосконалення соціальних систем, у тому числі соціальних інститутів, організацій, регіонів, малих груп. З одного боку, подібна розмаїтість дає змогу врахувати різноманіття поглядів на окремі проблеми соціальної інженерії і уникнути їх однозначної інтерпретації, сприяти різнобічному розкриттю її змісту. З другого боку, ми вважаємо, що накопичений досвід дозволяє підійти до формування цілісної соціоінженерної парадигми.

Зміни, що відбуваються в суспільстві, обумовлюють інтерес до соціоінженерної проблематики, яка пропонує певне наукове забезпечення осмислення цих змін. Однак акценти розставляються таким чином, що цей інтерес викликаний насамперед потребами широкого кола керівників, підприємців, фахівців-практиків щодо прийняття науково обґрунтованих управлінських рішень. Подібна позиція, на нашу думку, виключає з поля зору інших суб'єктів взаємодії. Керівники, відповідно до покладеного на них системою управління функціями, першими відчують і усвідомлюють потребу такого забезпечення. На цій підставі багато говорить про використання соціального фактора в управлінні і, зрештою, про соціальне управління, закликаючи «до залучення широких мас до творчої діяльності». Однак висунуте гасло дуже часто так

і залишається лише гаслом. Причину такого стану речей в умовах сучасного українського суспільства ми бачимо в інерційності і технократичному розумінні завдань соціальної інженерії в умовах демократизації суспільних процесів, розгляду наявної системи соціального управління. Внести істотні коригувальні зміни, на нашу думку, дозволить використання прикладного аспекту соціальних наук і, зокрема, застосування інженерного підходу в дослідженні і конструюванні соціальних систем, тобто використання інноваційного потенціалу соціальної інженерії.

Використання соціальної інженерії як наукової дисципліни для розв'язання соціальних проблем у сучасних умовах вимагає конкретизації змісту поняття «соціальна інженерія», уточнення її галузі і сфери застосування, визначення принципів і методологічних підходів. Слід зазначити, що в рамках історичної ретроспективи в змісті соціальної інженерії при збереженні основного напрямку істотно варіювалися її предметна галузь і методологія. Так, О. К. Гастев та інші автори в 20-х роках ХХ ст. стосовно раціоналізації праці широко пропагували ідею про необхідність створення нової соціальної науки – теорії соціальної інженерії. Передбачалося, що нова наука повинна структурно містити два розділи: наукову організацію виробничого процесу (теоретичною основою в цьому разі виступали фізіологія і психологія) та наукову організацію управління (теоретико-методологічною базою якої була соціальна психологія). При цьому предметною галуззю першого розділу розглядалося раціональне з'єднання людини зі знаряддями праці, другого – раціональне з'єднання і взаємодія людини з людиною в трудовому процесі, тобто організація спільної трудової діяльності людей [9, с. 30].

Слід зазначити, що в процесі реалізації поставлених цілей діяльність щодо наукової організації праці (НОТ) поступово переводилася з галузі техніко-організаційних заходів у сферу соціологічного знання із чітко вираженою прикладною, практичною орієнтацією. При цьому встановилася стійка тенденція до розуміння соціальної інженерії як організаційно-технічної діяльності стосовно вдосконалення організації виробництва, що враховує роль соціальних чинників і спрямована на поліпшення умов праці. У цьому зв'язку визначалися основні етапи соціоінженерної діяльності: 1) розроблення соціально-технічного проекту (картка організації робочого місця, хронокарта робітника і позаробочого часу, оперограми та ін.); 2) впровадження практичних рекомендацій, соціотехнічних нововведень; 3) експлуатація впровадженої системи в умовах нормальної роботи підприємства. Визначаючи особливості нової науки про соціалістичне будівництво – соціальної інженерії, М. А. Вітке підкреслював, що нова наука покликана «зважати на людину як активного чинника, а не пасивного елемента виробничого процесу». Однак при цьому вважаємо обов'язковим відмітити той факт, що М. А. Вітке, відзначаючи необхідність

раціонального конструювання системи управління, зосереджує увагу на центральній ролі керівника, який повинен чітко розподіляти обов'язки, визначати мету і функції, координувати і контролювати роботу підлеглих, що становлять «добре сконструйований» колектив. Апелюючи до категорії «колективу» як цілеспрямованої групи людей, він вважає, що колектив з'являється при відповідній координації і контролі з боку керівника за діяльністю підлеглих. Таким чином, підкреслюючи соціальну спрямованість управлінської діяльності, М. А. Вітке називає керівників «соціальними інженерами» або «соціальними техніками». «Сучасний адміністратор, – пише він, – це насамперед соціальний технік або інженер – залежно від його становища в організаційній системі, будівельник людських відносин» [10, с. 72].

У визначенні змісту соціальної інженерії показовим для 20-х років ХХ ст. є підхід, сформульований у роботах Всеукраїнського інституту праці та його голови Ф. Р. Дунаєвського. Вчені акцентують увагу на способах перебудови управління, представляючи її як діяльність, що має низку етапів. Так, у контексті вивчення змісту праці і вимог, що висуваються до працівника на першому етапі, «ставиться діагноз ситуації», що склалася на підприємстві, визначаються вузлові проблеми, які треба буде розв'язати. Потім на основі попередніх розрахунків переглядається існуюча професійно-кваліфікаційна структура і створюється «кодекс кваліфікаційних норм». Наступний крок – формування системи «норм продуктивності», тобто вивчення чинників продуктивності праці (стан устаткування, забезпечення матеріалами, урахування індивідуальних особливостей працівника). Такого роду діяльність вчені вважали типовою для соціальної інженерії [11].

Показово, що зусилля науковців та практиків щодо вдосконалення соціального управління спрямовувалися на вдосконалення організації трудової діяльності на промислових підприємствах. При цьому соціальні інженери не обмежувалися лише соціологічними розробками, а використовували також психологічні методи. Захопленість прикладними методами психотехніки не могла не позначитися на змісті соціоінженерної діяльності. Так, на сформовані соціально-психологічні служби підприємств було покладено завдання вирішувати питання професійного відбору та надання консультацій; навчання працівників раціональним прийомам праці; розв'язання проблем щодо зниження показників стомлення та професійного травматизму. Фахівці застосовували методи психогігієни та психотерапії, розробляли фізіологічні паспорти робочих місць, раціоналізували працю жінок і підлітків, а також працювали над доцільним режимом праці і відпочинку.

Але розуміння соціоінженерної діяльності з часом зазнає змін. Так, у 60-ті роки ХХ ст. в розвитку вітчизняної соціальної інженерії наступив новий етап, що характеризується виникненням на великих і середніх під-

приємствах заводських служб, які займаються прикладними дослідженнями, соціальним плануванням і раціоналізацією управління. Створювалися соціоінженерні системи і проекти. Так, широке поширення одержали львівська система «Пульсар», дніпропетровська система «Увага», методика вибору майстрів «Сержант», пермська система стабілізації трудового колективу, московська система програмно-цільового управління соціальним розвитком колективу. Науковці-практики спрямовують зусилля на розроблення всіляких технологій профорієнтації школярів, створення гнучкого графіка роботи, розробку методів атестації керівників, розвитку самоврядування у виробничих бригадах, зміцнення трудової дисципліни. Запропоновані інновації мали підтвердження їх ефективності. Так, впровадження «гнучкого графіка» призвело до майже повного усунення втрат робочого часу у зв'язку із запізненнями, відлучення з роботи з дозволу адміністрації для виконання особистих справ, скорочення понаднормових, поліпшення соціально-психологічного клімату в колективі [6, с. 45]. Але в організації соціоінженерної діяльності виникли певні проблеми. Так, отримані результати і досягнення соціоінженерної діяльності «заводських соціологів», тобто її прикладна складова, стали випереджати теоретичні розроблення академічної соціології. Якщо в 60–70-ті роки ХХ ст. заводську соціологію вважали прямим продовженням академічної, то в 80–90-ті роки для її визначення використовувалися спеціальні терміни: прикладне дослідження, соціальні технології, соціальна інженерія. Розробка інноваційних проектів і проведення соціоінженерних досліджень, що почалася ще в 60-ті роки, стали в 80-ті роки повсякденною практикою служб соціального розвитку підприємств. У цей час адміністрація чекає від учених не тільки фіксації реальних процесів, а й активного цілеспрямованого втручання в їх протікання, впровадження профілактичних і компенсаторних заходів.

Розвиток в 60–70-ті роки ХХ ст. соціального планування і управління, соціального проектування і нормування зажадав розроблення теоретичних і методологічних підстав прикладного дослідження як особливого типу пізнання й організації практичної діяльності. У науковому середовищі сформувалася інноваційна концепція прикладного дослідження, яку пов'язують із плануванням нововведень і соціологічним забезпеченням організаційної перебудови або з технологією інноваційного соціологічного дослідження, що за метою і структурами істотно відрізняється від досліджень описового плану [4; 12]. При цьому в 80-ті роки відбувається якісне переоцінювання логіки, структури та цілей прикладного дослідження. Із побічного методу пізнання, розчиненого в інших видах досліджень, у соціальній інженерії воно стає самостійним типом діяльності. Тепер прикладні дослідження, орієнтовані на розроблення проектування і впровадження нововведень, вважаються соціоінженерними і здобувають нові якісні характеристики. Серед них: а) власні мова

і термінологія; б) специфічний вид гіпотез, які формуються на основі не теорії, а більше з практичних міркувань і становлять різноманіття альтернативних варіантів; в) наявність докладно проробленої системи практичних рекомендацій і плану виконання, етапів впровадження нововведень; г) свої методи і організація дослідження; д) особлива система етичних норм, професійна підготовка фахівців; е) пакет замовлень і принципи оплати праці; ж) чітка система оцінювання практичної ефективності результатів впровадження [13, с. 374–391].

Таким чином, проведений нами короткий історичний екскурс висвітлює певну еволюцію від застосування соціоінженерної діяльності до розвитку соціальної інженерії. Змістовний аналіз показує, як змінювалися акценти в соціоінженерній діяльності, зміст якої сьогодні потребує подальшого уточнення. Так, положення про те, що основна ідея соціальної інженерії – оптимізувати управлінську діяльність, на нашу думку, штучно звужує інноваційний потенціал соціальної інженерії. Визначення її перспектив безпосередньо пов'язане з відповідною методологією. Дослідники, що вивчають соціоінженерну проблематику і розглядають соціальну інженерію як «заводську» соціологію, констатують, що із середини 80 – початку 90-х років ХХ ст. у зв'язку з кардинальними соціально-економічними змінами в суспільстві розроблення в галузі соціальної інженерії, що ґрунтуються на прикладних соціологічних дослідженнях, стали великою рідкістю. Відзначається, що прикладна соціальна наука переживає кризу. Серед ознак такого стану виділяють певні показники: а) відсутність кваліфікованих і соціологічно підготовлених кадрів, що працюють на підприємствах; б) слабку інформаційну і технологічну базу організаційного та управлінського консультування; в) незатребуваність із боку промислових підприємств випускників соціологічних і психологічних факультетів, що свідчить не тільки про зниження попиту на таких фахівців, а й про їх недостатню підготовку до практичної перетворювальної діяльності [14]. На цій підставі виноситься сумний вердикт: соціальна інженерія під ударами «жорстокої» дійсності припинила своє існування. Дійсно, з кінця 90-х років ХХ ст. публікації, що висвітлюють проблеми соціальної інженерії, практично відсутні, а численні роботи з технологізації соціальних процесів, розроблення і впровадження соціальних технологій репрезентуються як самостійний напрям. Слід відзначити, що існують й інші оцінки. Так, відповідно до поширених уявлень про основи соціоінженерної діяльності, сформульовані ще в 60–70-ті роки ХХ ст., існує два варіанти соціальної інженерії. Перший – методологічний, який визначає соціальну інженерію як методологію діяльності, тобто соціальна інженерія виступає як діяльність з організації іншої, базової діяльності. І другий – соціологічний варіант, де соціальна інженерія розглядається як технологія планування і проектування соціальних систем та процесів [6, с. 17–48]. Стосовно методологічного варіанта соціальної інжене-

рії науковці прагнуть запропонувати наукову організацію управління виробничим процесом, що, на нашу думку, не може відображувати повного об'єму методологічних пошуків у рамках соціальної інженерії. Соціологічний (а вірніше, соціолого-технологічний) варіант передбачає наявність сучасних соціоінженерних пошуків соціологів, які працюють у рамках соціології управління, соціології праці, соціології організації та ін. Представники цього напрямку прагнуть технологізувати процес планування і проектування соціальних систем.

Висновок. Можна констатувати, що в сучасних умовах визначення змісту соціальної інженерії потребує змін. Так, і в першому, і в другому варіантах соціальної інженерії щодо оптимізації соціальних систем домінує технократичний підхід, де абсолютизується роль суб'єктів управління. На цій підставі запропоновані технології переслідують єдину мету – «озброїти» суб'єктів управління «інструментом» для ефективного виконання покладених на них функцій, тобто оптимізувати управлінську діяльність. На наш погляд, тим самим виключається з поля зору основна ідея соціальної інженерії – «включення» всіх суб'єктів соціальної взаємодії в процес щодо оптимізації соціальних систем [15]. В умовах демократизації українського суспільства особливої актуальності набуває процес вивільнення потенціалу кожного члена суспільства. Очевидно, назріла необхідність у новому перегляді змісту та можливостей соціальної інженерії як наукової і практичної діяльності щодо цілеспрямованих змін соціальної реальності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонюк Г. А. Социальное проектирование и управление общественным развитием: теоретико-методологический аспект / Г. А. Антонюк ; науч. ред. Р. В. Гребенников. – Минск : Наука и техника, 1986. – 203 с.
2. Подшивалкіна В. І. Технологія життєдіяльності та соціальна політика суспільства, що трансформується / В. І. Подшивалкіна // Соціальна політика в Україні та сучасні стратегії адаптації населення : зб. наук. ст. – К. : НВФ «Студцентр» Ніка-Центр, 1998. – С. 82–87.
3. Попова И. М. От социального знания к социальной инженерии / И. М. Попова // Социол. исслед. – 1988. – № 1. – С. 26–32.
4. Пригожин А. И. Социология организаций / А. И. Пригожин. – М. : Наука, 1990. – 257 с.
5. Сысоева Л. Д. Социальная инженерия и специфика промышленной социологии / Л. Д. Сысоева // Социол. исслед. – 1984. – № 1. – С. 140–141.
6. Социальная инженерия : в 2 ч. Ч. I. Теоретико-методологические проблемы / под ред. Ю. М. Резника и В. В. Щербины. – М. : Союз, 1994. – 147 с.
7. Резник Ю. М. Социальная инженерия: предметная область и границы применения / Ю. М. Резник // Социол. исслед. – 1994. – № 2. – С. 87–96.
8. Щербина В. В. Средства социологической диагностики в системе управления / В. В. Щербина. – М. : Наука, 1993. – 134 с.

9. Гастев А. К. Как надо работать. Практическое введение в науку организации труда / А. К. Гастев. – Изд. 2-е. – М. : Экономика, 1972. – 478 с.
10. Витке Н. А. Организация управления и индустриальное развитие (Очерки по социологии научной организации труда и управления) / Н. А. Витке. – М. : НКРКИ СССР, 1924. – 206 с.
11. Дунаевский Ф. Р. Комплексность в организации / Ф. Р. Дунаевский // О предпосылках рациональной организации : тр. Всеукр. ин-та труда. – Харьков, 1928. – Вып. 2. – 67 с.
12. Лапин Н. И. Теория и практика социального планирования / Н. И. Лапин, З. М. Коржева, Н. Ф. Наумова. – М. : Политиздат, 1975. – 197 с.
13. Андреева Г. М. Социальная психология / Г. М. Андреева. – М. : Изд-во МГУ, 1980. – 425 с.
14. Резник Ю. М. Социальная инженерия и проблемы консультирования / Ю. М. Резник // Личность. Культура. Общество. – 1999. – Т. 1, вып. 1. – № 1–2. – С. 84–92.
15. Ячний А. М. Сучасний підхід до визначення змісту соціальної інженерії / А. М. Ячний // Вісн. Дніпропетр. ун-ту. Філософія, соціологія, політологія. – Дніпропетровськ : ДНУ, 2007. – Вип. 15. – С. 499–504.

ЭПИСТЕМОЛОГИЯ СОЦИАЛЬНОЙ ИНЖЕНЕРИИ

Ячний А. М.

Анализируется эпистемология социальной инженерии. Осуществлен исторический экскурс эволюции социальной инженерии. Показаны разнообразные подходы к ее пониманию. Определены перспективы социальной инженерии в условиях демократизации украинского общества.

Ключевые слова: социальная инженерия, социальное управление, социальное планирование, научная организация труда.

EPISTEMOLOGY OF THE SOCIAL ENGINEERING

Yachny A. M.

Epistemology of the social engineering is analysed in the article, short historical digression of evolution of the social engineering is conducted, the various going is rotined near its understanding, the prospects of the social engineering are certain in the conditions of democratization of Ukrainian society.

Key words: social engineering, social management, social planning, scientific organization of labour.

НАШІ АВТОРИ

- БУРГАРТ** *Тетяна Ігорівна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, здобувачка
- БУРЛУКА** *Олена Вікторівна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
- ГЕРАСІНА** *Людмила Миколаївна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор соціологічних наук, професор
- ГЕТЬМАН** *Анатолій Павлович* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, академік Академії правових наук України
- ГРОМИКО** *Олег Васильович* Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук
- ДАНИЛЬЯН** *Олег Геннадійович* Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
- ДЗЬОБАНЬ** *Олександр Петрович* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
- ЖДАНЕНКО** *Світлана Борисівна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
- ЗАХАРОВА** *Віра Олександрівна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, здобувачка
- ЗУБЕНКО** *Алла Сергіївна* Національний автомобільний університет, кандидат філософських наук
- КАЛИНОВСЬКИЙ** *Юрій Юрійович* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат політичних наук, доцент
- КАЛЬНИЦЬКИЙ** *Едуард Анатолійович* Національний технічний університет «ХПИ», кандидат філософських наук, доцент
- КВІТКІН** *Петро Васильович* Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук, професор
- КЛІМОВА** *Галина Павлівна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
- КОВАЛЕНКО** *Інна Ігорівна* Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат філософських наук, доцент
- КОВАЛЬЧУК** *Ольга Григорівна* ТОВ «КонсалтЮрАудит», здобувач
- КРОТЮК** *Василь Андрійович* Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук

- КУШАКОВА-КОСТИЦЬКА** Київський національний університет внутрішніх справ, кандидат юридичних наук
Наталія Вадимівна
- МАНУЙЛОВ** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософії, професор
Євген Миколайович
- МАРКОЗОВА** Харківський національний автомобільно-дорожній університет, кандидат соціологічних наук, доцент
Олена Олексіївна
- МЯГКИХ** ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет», кандидат соціологічних наук, доцент
Вероніка Анатоліївна
- НОВИКОВ** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, здобувач
Олег Володимирович
- ПАНФІЛОВ** Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба, доктор філософських наук, доцент
Олександр Юрійович
- ПИЛИПЧУК** Інститут дослідження проблем державної безпеки СБУ, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Академії правових наук України
Володимир Григорович
- РЕБРІЙ** Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба, викладач
Інна Миколаївна
- РУБАЩЕНКО** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, здобувач
Микола Анатолійович
- САВЧЕНКО** Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук
Ольга Олександрівна
- САХАНЬ** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат соціологічних наук, доцент
Олена Миколаївна
- СЕЛЮТІН** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, здобувач
Дмитро Олександрович
- СЕМЕНОВ** Харківський університет Повітряних Сил ім. Івана Кожедуба, кандидат філософських наук
Сергій Станіславович
- СМОЛЯНЮК** Київський національний економічний університет ім. Вадима Гетьмана, доктор політичних наук, професор
Володимир Федорович
- ТРИНЯК** Харківський національний педагогічний університет ім. Г. Сковороди, кандидат педагогічних наук, доцент
Мая Вікторівна
- ТРОФИМЕНКО** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, кандидат юридичних наук
Володимир Анатолійович
- ШЕФЕЛЬ** Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор
Сергій Вікторович
- ШВИДКА** Дніпропетровський національний університет ім. Олеса Гончара, кандидат соціологічних наук, доцент
Лідія Іванівна

- ЮРКЕВИЧ** *Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого, доктор філософських наук, професор*
Олена Миколаївна
- ЯЧНИЙ** *Дніпропетровський національний університет ім. Олеся Гончара, кандидат соціологічних наук, доцент*
Андрій Михайлович

Алфавітний покажчик

<i>БУРГАРТ Тетяна Ігорівна</i>	104	<i>МЯГКИХ Вероніка Анатоліївна</i>	225
<i>БУРЛУКА Олена Вікторівна</i>	21	<i>НОВІКОВ Олег Володимирович</i>	182
<i>ГЕРАСІНА Людмила Миколаївна</i>	207	<i>ПАНФІЛОВ Олександр Юрійович</i>	12
<i>ГЕТЬМАН Анатолій Павлович</i>	86	<i>ПИЛИПЧУК Володимир Григорович</i>	96
<i>ГРОМИКО Олег Васильович</i>	64	<i>РЕБРІЙ Інна Миколаївна</i>	45
<i>ДАНИЛЬЯН Олег Геннадійович</i>	86	<i>РУБАЩЕНКО Микола Анатолійович</i>	140
<i>ДЗЬОБАНЬ Олександр Петрович</i>	96	<i>САВЧЕНКО Ольга Олександрівна</i>	12
<i>ЖДАНЕНКО Світлана Борисівна</i>	31	<i>САХАНЬ Олена Миколаївна</i>	182
<i>ЗАХАРОВА Віра Олександрівна</i>	164	<i>СЕЛЮТІН Дмитро Олександрович</i>	199
<i>ЗУБЕНКО Алла Сергіївна</i>	55	<i>СЕМЕНОВ Сергій Станіславович</i>	64
<i>КАЛИНОВСЬКИЙ Юрій Юрійович</i>	125	<i>СМОЛЯНИУК Володимир Федорович</i>	176
<i>КАЛЬНИЦЬКИЙ Едуард Анатолійович</i>	38	<i>ТРИНЯК Мая Вікторівна</i>	72
<i>КВІТКІН Петро Васильович</i>	45	<i>ТРОФИМЕНКО Володимир Анатолійович</i>	149
<i>КЛІМОВА Галина Павлівна</i>	217	<i>ШЕФЕЛЬ Сергій Вікторович</i>	104
<i>КОВАЛЕНКО Інна Ігорівна</i>	140	<i>ШВИДКА Лідія Іванівна</i>	225
<i>КОВАЛЬЧУК Ольга Григорівна</i>	156	<i>ЮРКЕВИЧ Олена Миколаївна</i>	118
<i>КРОТЮК Василь Андрійович</i>	81	<i>ЯЧНИЙ Андрій Михайлович</i>	233
<i>КУШАКОВА-КОСТИЦЬКА Наталія Вадимівна</i>	130		
<i>МАНУЙЛОВ Євген Миколайович</i>	3		
<i>МАРКОЗОВА Олена Олексіївна</i>	191		

ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ

Вісник Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. Серія: Філософія, філософія права, політологія, соціологія передбачає публікацію робіт із відповідної тематики, у тому числі матеріалів кандидатських і докторських дисертацій.

ВИМОГИ ДО ОФОРМЛЕННЯ СТАТЕЙ

Мова статті – *українська*; обсяг – 7–14 аркушів, включаючи рисунки, таблиці, графіки та бібліографію.

Для публікації статті необхідно подати до редакційної колегії:

- *рукопис статті*, роздрукований на принтері, вичитаний і підписаний усіма авторами (2 примірники у форматі А4);
- *електронний варіант статті* на магнітному носіїві (дискета, CD);
- *анотацію* (до 10 рядків) російською та англійською мовами з ключовими словами. Анотація повинна містити конкретну інформацію про отримані результати і подаватися окремим файлом та роздрукованою на окремому аркуші;
- *рецензію* доктора наук та витяг з протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку (для авторів поза НЮАУ імені Ярослава Мудрого);
- *відомості про авторів*, роздруковані та в електронному варіанті (прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, місце роботи, посада, домашня адреса, контактні телефони, e-mail).

Параметри сторінки:

- розмір паперу – книжковий;
- поля: верхнє, нижнє, праве – 2 см, лівє – 2,5 см.

Файли поданих матеріалів повинні бути підготовлені в MS WORD 7.0/97/2003. Для набору тексту використовується шрифт Time New Roman (кегль – 14; міжрядковий інтервал – 1,5; абзацний відступ – 1,25 см).

На початку статті (до назви) ліворуч без абзацного відступу ставиться індекс УДК.

На наступному рядку по центру курсивом вказуються ініціали та прізвище автора(-ів), прямим шрифтом – науковий ступінь, вчене звання (наприклад: *І. І. Іванов*, кандидат філософських наук, доцент).

Нижче по центру великими літерами (напівжирним шрифтом) набирається назва статті.

Далі перед текстом подається анотація до статті *українською мовою*¹ з ключовими словами (12 кегль, вирівнювання по ширині) обсягом 5–10 рядків.

Нижче друкується текст статті.

¹ Усі анотації до статті (українською, російською та англійською мовами) в електронному вигляді будуть розміщені в українському реферативному журналі «Джерело».

Структура наукової статті

Згідно з Постановою ВАК України від 15 січня 2003 року № 7-05/1 текст статті повинен мати такі основні елементи:

- **актуальність проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями;
- **аналіз останніх джерел і публікацій**, в яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор статті, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття;
- **формулювання цілей** статті (постановка завдання);
- **виклад основного матеріалу** дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- **висновки** з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в даному напрямку.

Список літератури друкується згідно з вимогами ВАК України (біюлетень № 3, 2008 р.). Список наводиться наприкінці статті (шрифт Time New Roman, кегль 12, вирівнювання по ширині). Заголовок **ЛІТЕРАТУРА** (шрифт Time New Roman, кегль 12, розріджений на 2 пункти, вирівнювання по центру). Використана література подається мовою оригіналу загальним списком за порядком її згадування у тексті у квадратних дужках (наприклад, [1, с. 22], або [1], або [1; 5]).

При підготовці рукопису не слід користуватися для форматування тексту пробілами, табуляцією тощо; не слід використовувати у тексті колонтитули, ставити переноси вручну, не користуватися автоматичним переносом.

Таблиці повинні мати вертикальну орієнтацію і будуватися за допомогою майстра таблиць редактора Word, формули необхідно готувати в редакторі формул Microsoft Equation Editor 2.0.

Робота редакції з авторами

1. До статті можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди з автором (авторами).
2. Остаточне рішення про публікацію приймає редакційна колегія.
3. Точка зору редакційної колегії може не збігатися з точкою зору авторів статей. За зміст і достовірність наведеної в статтях інформації відповідальність несуть автори статей.
4. Матеріали, які надійшли до редакційної колегії з порушенням зазначених вимог, не реєструються й не розглядаються, а повертаються авторам на доопрацювання.

ЗМІСТ

Філософія

<i>Мануйлов Є. М.</i> СОЦІАЛЬНА АКТИВНІСТЬ МОЛОДІ: ДО ПРОБЛЕМИ РОЗУМІННЯ СУТНОСТІ.....	3
<i>Панфілов О. Ю., Савченко О. О.</i> ДУХОВНА КУЛЬТУРА ЯК СКЛАДОВА ПРОФЕСІЙНОЇ МАЙСТЕРНОСТІ ПЕДАГОГА	12
<i>Бурлука О. В.</i> ТЕХНОЛОГІЇ, СТРАТЕГІЇ І МОДЕЛІ САМООСВІТНЬОЇ АКТИВНОСТІ ОСОБИСТОСТІ В ДОІНДУСТРІАЛЬНИХ ЦИВІЛІЗАЦІЯХ	21
<i>Жданенко С. Б.</i> ДО ПИТАННЯ ПРО ПРИРОДУ СОЛІДАРНОСТІ	31
<i>Кальницький Е. А.</i> ВПЛИВ СУЧАСНИХ СВІТОВИХ ІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ТРАНСФОРМАЦІЮ ПОЛІТИЧНОГО ТЕРОРИЗМУ	38
<i>Квіткін П. В., Ребрій І. М.</i> СОЦІАЛЬНИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ	45
<i>Зубенко А. С.</i> ДЕКОНСТРУКЦІЯ ЯК ШЛЯХ ДО ЖИВОЇ СПРАВЕДЛИВОСТІ.....	55
<i>Громико О. В., Семенов С. С.</i> НЕНАСИЛЬНИЦЬКА ПОЛІТИКА: УТОПІЯ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ ДЛЯ УКРАЇНИ?.....	64
<i>Триняк М. В.</i> ІНТЕРКУЛЬТУРНА І ТРАНСКУЛЬТУРНА СКЛАДОВІ ІДЕЇ УНІВЕРСИТЕТУ	72
<i>Кротюк В. А.</i> НАЦІОНАЛІЗМ І ПАТРІОТИЗМ: ПРОБЛЕМА РОЗМЕЖУВАННЯ ПОНЯТЬ.....	81

Філософія права

<i>Гетьман А. П., Данильян О. Г.</i> ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ ТА НАПРЯМКИ ОПТИМІЗАЦІЇ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	86
<i>Пилипчук В. Г., Дзьобань О. П.</i> ВПЛИВ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ НА ДЕРЖАВНИЙ СУВЕРЕНІТЕТ УКРАЇНИ	96
<i>Шефель С. В., Бургарт Т. І.</i> ПРЕДМЕТНА СФЕРА ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ СУЧАСНОГО УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА	104
<i>Юркевич О. М.</i> ЛОГІЧНІ ПІДСТАВИ ЮРИДИЧНОЇ НЕВИЗНАЧЕНОСТІ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ	118
<i>Калиновський Ю. Ю.</i> СТАНОВЛЕННЯ ДЕМОКРАТИЧНОЇ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ: КОНСТИТУЦІЙНИЙ КОНТЕКСТ	125
<i>Кушакова-Костицька Н. В.</i> НАУКОВИЙ ДИСКУРС ЯК ІНСТРУМЕНТ НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ	130
<i>Коваленко І. І., Рубащенко М. А.</i> ПРО ДЕЯКІ ФІЛОСОФСЬКІ ПРОБЛЕМИ ПРАВА В ГЕРМЕНЕВТИЧНІЙ КОНЦЕПЦІЇ ПОЛЯ РІКБОРА.....	140

<i>Трофименко В. А.</i> КОНСТИТУЦІЙНИЙ СУД: ТЛУМАЧЕННЯ ЯК СПОСІБ ТВОРЕННЯ ДЖЕРЕЛА ПРАВА	149
<i>Ковальчук О. Г.</i> ЛЮДСЬКА ГІДНІСТЬ І ПРИВАТНА ВЛАСНІСТЬ	156
<i>Захарова В. О.</i> ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ ДО ВИВЧЕННЯ ФЕНОМЕНУ ЕКОПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ	164

Політологія

<i>Смолянюк В. Ф.</i> НАЦІОНАЛЬНІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНИ ЯК «ВИЩА МАТЕМАТИКА» ДЕРЖАВОТВОРЧОГО МИСЛЕННЯ	176
<i>Сахань О. М., Новіков О. В.</i> ПОЛІТИЧНІ КОНФЛІКТИ В УКРАЇНІ ЯК ПРОЯВ ДЕСТРУКЦІЇ ВЛАДИ	182
<i>Маркозова О. О.</i> ГЛОБАЛІЗАЦІЯ ЯК ДЖЕРЕЛО КОНФЛІКТІВ	191
<i>Селютін Д. О.</i> УНІВЕРСАЛІЗМ І КУЛЬТУРНИЙ РЕЛЯТИВІЗМ У КОНТЕКСТІ КОНЦЕПТУАЛЬНИХ ПІДСТАВ ПРАВ ЛЮДИНИ	199

Соціологія

<i>Герасіна Л. М.</i> ПРОБЛЕМА ВПЛИВУ ПРАВОСВІДОМОСТІ НА КУЛЬТУРУ ПОЛІТИЧНОГО ВИБОРУ ЛЮДИНИ	207
<i>Клімова Г. П.</i> РОЛЬ ЗАСОБІВ МАСОВОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ІНТЕРНЕТУ У ФОРМУВАННІ ПРАВОВОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДЯН	217
<i>Швидка Л. І., М'яких В. А.</i> ТРУДОВИЙ ПОТЕНЦІАЛ СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ В УМОВАХ СУЧАСНОЇ ВИЩОЇ ШКОЛИ	225
<i>Ячний А. М.</i> ЕПІСТЕМОЛОГІЯ СОЦІАЛЬНОЇ ІНЖЕНЕРІЇ	233
Наші автори	240
Алфавітний покажчик	242
Інформація для авторів	243

Тираж 100 прим. Зам. № 493.

Видавництво «Право» Академії правових наук України
Адреса: Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 559 від 09.08.2001 р.)

Віддруковано СПДФО Білетченко
8 (057) 758-35-98